

॥ नमः श्रीजिनशासनाय ॥

श्री-

सिद्धहेम-शब्दानुशासन-लघुवृत्तिः

[षट्सहस्रीत्यपराभिधा]

प्रथमो विभागः

[सार्द्धाध्यायद्वयात्मकः समासपर्यन्तः]

॥ आगमिकतत्त्वजिज्ञासा शास्त्रतत्त्वेप्सा च विधिवत् सम्यक् ज्ञानशैल्या गुरुमुखेन व्याकरणाध्ययनमन्तरा न लब्धप्रतिष्ठा भवति ॥

: प्रकाशका :

श्री-जेशिंगभाई-कालीदास ट्रस्ट-अमदावाद

कार्यवाहकाः

प्रथमावृत्तिः १०००	परिवर्द्धित संस्करणं प्रथमावृत्तिः	विक्रम सं. २०२९
वीर-नि. सं. २४९९	६/-	सिद्धहेम सं. ८३६

પ્રકાશક તરફથી....

શાસનના સ્તંભ-સમા, વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા, શ્રમણ-શ્રમણીઓના ભાષાકીય જ્ઞાનની નક્કરતા લાવનાર વ્યાકરણના જ્ઞાનને સરળતાથી મેળવવા માટે બાલસુલભ સુગમ શૈલિથી પૂ૦ કલિકાલ-સર્વજ્ઞ **આ૦ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરભગવંતે** વિરચેલ શ્રી **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનની** ૧। લાખ શ્લોક પ્રમાણ રચના વિ. સં. ૧૧૯૩માં કરેલ.

એક પ્રસંગે **પરમાર્હત કુમારપાલ મહારાજા** સભામાં ચાલતી જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં વ્યાકરણનું જ્ઞાન ન હોઇ ભાષાકીય અશુદ્ધિથી પ્રભાવિત બન્યા, એટલે તેઓની વિનંતિથી તેઓના હિતાર્થે ૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ **લઘુવૃત્તિની** રચના પૂ૦ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રીએ ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિના આધારે કરી. જેનું કે ઉમંગપૂર્વક અધ્યયન પાકી વયે પહોચેલ **પરમાર્હત કુમારપાલ મહારાજ** રાજકાજમાં બીજો સમય ઓછો મળતાં પાલખીમાં જતાં-આવતાં ચાલુ મુસાફરીએ પણ કરતા. જેનો કે નિર્દેશ મુખ-પૃષ્ઠ પર અંકિત છે.

પ્રથમ વિભાગનું સંપાદન કરી આપવા બદલ પૂ૦ ગણિવર્યશ્રીનો તથા આની પ્રેસકોપી આદિ કરવામાં યોગ્ય સહકાર આપનાર બાલમુનિશ્રી હેમચંદ્ર-સાગરજી મહારાજ, મુનિ રવીંદ્રસાગરજી મહારાજ, મુનિ સોમશેખરસાગરજી મહારાજ, મુનિ નયશેખરસાગરજી મહારાજ, તથા સુંદર સ્વચ્છ મુદ્રણ કરી આપનાર શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ પાલીતાણાના કાર્યવાહકોનો તેમજ પૂજ્ય મહારાજશ્રીની દેખરેખ તલે વ્યાવહારિક રીતે પ્રેસ-છપાઇ આદિની સઘળી જવાબદારી ઉઠાવનાર ચાણસ્મા નિવાસી શેઠ બાબુલાલ કેશવલાલ શાહ (હાલ ૧૧, નગરશેઠ માર્કેટ-રતનપોળ,અમદાવાદ) મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર દોરી આપનાર આર્ટિસ્ટ શ્રી દલસુખભાઇ શાહ આદિના ધર્મપ્રેમની સાદર અનુમોદના કરીએ છીએ.

વીર નિ. સં. ૨૪૯૯

વિ. સં. ૨૦૨૯

પોષ વદ ૨

૨૦-૧-૭૩

લિ૦

સારાભાઇ જેશિંગભાઇ

મનુભાઇ જેશિંગભાઇ

ચિનુભાઇ વાડીલાલ

બકુભાઇ ભગુભાઇ

બુદ્ધિધન સારાભાઇ

કાર્યવાહકો,

શેઠ શ્રી જે.કા.ટ્રસ્ટ-અમદાવાદ

ભાવભરી

વં....દ....નાં....જ....લિ

પરમપૂજ્ય પ્રૌઢપ્રતાપી શાસન-
પ્રભાવક અનેક તીર્થોદ્ધારક
બાળબ્રહ્મચારી શાસનસમ્રાટ્
સ્વ. પૂ૦ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીયુત

આચાર્યદેવશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી
મહારાજના

પવિત્ર ચરણ કમલોમાં
ભાવભરી
વંદનાંજલિ

નિવેદક,
મનુભાઈ જેસિંગભાઈ

કદંબગિરિતીર્થોદ્ધારક
સ્વ. આ. મહારાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી
મહારાજ

જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૯ કા. શુદ ૧ શનિ મહુવા
દીક્ષા વિ. સં. ૧૯૪૫ જેઠ શુદ ૭, ભાવનગર
આચાર્ય પદ વિ સં. ૧૯૬૪ જેઠ શુદ ૫, ભાવનગર
સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૨૦૦૫ આસો વદ ૦)) દીવાળી શુક્ર મહુવા

卐 સાહિત્ય અને સંસ્કારના અનુરાગી 卐

સ્વ. શેઠશ્રી જેસિંગલાલ કાળીદાસ શેરદલાલની

જીવન ઝરમર

સંવત ૨૦૦૨ ની વાત છે, સ્વર્ગસ્થ શેઠશ્રી જેસિંગભાઇ પોતાના બે લાડકવાયા સંતાનોને લઇ પૂજ્ય શાસન સમ્રાટ્ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને વંદન કરવા માટે ગયા હતા, ત્યાં વાતમાં ને વાતમાં તેઓશ્રીએ આચાર્ય મહારાજને પોતાનો શુભ સંકલ્પ જણાવતાં કહ્યું—

હું મારી મિલ્કતના અમુક ભાગની રકમના વ્યાજમાંથી જે રકમ ભેગી થાય તે રકમ સાત ક્ષેત્રોમાં વાપરવા ઈચ્છું છું.

પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રીએ આ શુભ સંકલ્પને આશીર્વાદ આપ્યા અને આ સખી ઉદાર મના શેઠશ્રીએ તરત જ પોતાની અમુક મિલ્કતનું ટ્રસ્ટ કરી નાખ્યું.

આજે તો તેઓશ્રી દિવંગત થયા છે, પરંતુ તેમના એ પુણ્યકાર્યની દિવ્ય જ્યોત આજે પણ ઝગમગી રહી છે.

શાસન સમ્રાટ્ વિજયનેમિસૂરિજી મહારાજ સાહેબના તેઓ અનન્ય ભક્ત અને આજ્ઞાંકિત વિનેય; ગૃહસ્થ શિષ્ય હતા, તેઓશ્રીની શુભ પ્રેરણાથી તેમણે અનેક જિનમંદિરોમાં ઘણાં જિનબિંબો ભરાવવામાં તેમ જ પ્રતિષ્ઠા વગેરે શુભ કાર્યોમાં લક્ષ્મીના મમત્વનો ત્યાગ કરીને ઘણાં પુણ્ય કાર્યો કર્યાં છે.

આ સિવાય તેઓશ્રીએ મહા મંગલકારી પાપ નિવારક ને શાંતિદાયક નવકાર મહામંત્રનો વિધિપૂર્વક નવ લાખનો જાપ પૂર્ણ કર્યો હતો અને તેની પૂર્ણાહૂતિના સંદર્ભમાં ભારે દબદબાપૂર્વક અને અદકેરા ઉત્સાહથી શ્રી સિદ્ધચક્રનું પૂજન કરાવ્યું હતું.

શેઠશ્રી તો આજે ચાલ્યા ગયા છે. પરંતુ કેટલાક માનવી ફૂલ જેવા હોય છે, ફૂલ ખરી જાય છે, પણ પાછળ પમરાટ છોડી જાય છે, તેની પાંખડી પાંખડી ખત્મ થઈ જાય છે. પરંતુ તેની દરેક પાંખડી તેની મધુર સુવાસ મુકી જાય છે.

કળા-સાહિત્ય અને સંસ્કારના અનુરાગી

સ્વ. શેઠશ્રી જેશીંગભાઈ કાળીદાસ શેરદલાલ

જન્મ :	સ્વર્ગવાસ :
સં. ૧૯૨૯ ચૈત્ર વદ ૮	સં. ૨૦૧૦ આસો વદ ૩
અમદાવાદ	અમદાવાદ

શેઠશ્રી પણ એક એવું પુણ્ય પુષ્પ હતા, આજે તેઓશ્રી નથી પણ તેમની સુવાસ આજે પણ મ્હેંક મ્હેંક થાય છે અને એ સુવાસ કાયમ રહે તે માટે તેમના સુપુત્રો શ્રી મનુભાઇ અને શ્રી સારાભાઇ તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી શેઠશ્રી જેસિંગભાઇ કાલીદાસ ટ્રસ્ટમાંથી, પુણ્યકાર્યોમાં પોતાના પિતાશ્રીના જેવા જ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી ઉછળતા હૈયે સાથ અને સહકાર આપે છે.

પૂ૦ સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોને અભ્યાસમાં ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તક રૂપ લઘુવૃત્તિના આ પ્રકાશનના કાર્ય પ્રસંગે શેઠશ્રીની પુનિત ધર્મભાવનાને ગુણાનુરાગપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ. લી૦

જે. કા. ટ્રસ્ટના કાર્યવાહકો

प्रास्ताविकम्

अयि भोः प्रवरशेमुषीधनाः ! विशुद्धधारणाऽऽचान्त-स्वान्ताः ! प्रवरविद्याचरणपथाध्वनीनानां संयमैकदत्तचित्तानां श्रमण-श्रमणीनां जीवनशुद्धि-संयमस्फाति-नैर्जरिकफल-शुद्धिप्रस्थल-प्रवचनमातृष्टकसम्पन्न-चरणकरणसप्ततिसनाथ-संयमधर्मपालनं परमावश्यकम् ।

संयमपालनमूलमेव व्यवस्यते संयमपथोत्कगामिभिः विपुलश्री--स्नेहालुस्वजनपरिकरित-सुखसमृद्धिपरित्यजना-दूर्ध्वं खड्गधारानुरुप--चारित्रधर्म--मर्यादाऽऽत्मीकरण-रूपेण तपोधर्म-परिषहसहन-विविधदेशविहृति-लोचादि-कष्टसहनादिके सत्यपि समिति-गुप्तिपालन-सुदक्षत्व-परि-कर्मणायाम् । तत्रापि छद्मस्थानां गुप्तिधर्मस्य प्रवरत्वे-सत्यपि तत्र अनाद्यनवदग्रसंस्कार-प्रतिसंस्काराणां गुपिल-जालाक्रान्तत्वेन स्थेमानमलभमानानां प्रवर्त्तमानयोगानां समितिपञ्चकरूपेणाऽऽज्ञानुसारित्वविधानमावश्यकम् ।

तत्र चान्यासां समितीनां सुपाल्यत्वमपेक्षया, परं भाषासमितिस्तु गुरुगमाधारेणानधिगतप्रत्यलत्वानां सुदु-ष्पाला ।

सुविद्वन्मतज्ञज्ञानुशास्ति-सम्पादनबद्धकक्षाणां श्रमण-श्रमणीनां सेवायाम् ।

सम्पादने ह्यस्मिन् चिरत्नाध्ययनाध्यापन-प्रणालिकाऽनभिज्ञानामध्येतॄणां पाठयितॄणां चाध्ययनाऽध्यापने सुगमता भवेदिति हि लक्ष्यीकृत्य व्यवसितं वर्तते ।

सुविशिष्टपद्धतिं विना हि व्याकरणशास्त्रं न हि सुरुचिकरं भवतीत्यतः रुचि-धृति-धारणो-हशक्तिप्रभृतीनां समुदायं यथायोगमवेक्ष्य पृथक्करण-पदार्थपरिसंख्यान-प्रयोगसारूप्यादिपद्धतिसनाथं प्रस्तुतं हि व्याकरणं यदि समधीयेत समध्याप्येत वा ! तर्हि सुरसापादनेनाध्येतॄणां भाषासमितेः सुदुष्पाल्यत्वस्यापि सुपाल्यत्वे पर्यवसानार्थं व्याकरणाध्ययनं सम्यग् प्रत्यलं भवेदिति संपादकस्यैतत्-पंक्तिलेखकस्यानुभूति-भूमिकागतो हि सुदृढो विश्वासः ।

विभागत्रयात्मकस्यास्य सुनिर्धारितस्यायं समासप्रकरण-पर्यन्तो हि प्रथमो विभागः सार्द्धाध्यायद्वयात्मकः दशपाद-परिमितः विहारोद्यत-साधुसाध्वी-वहनसौकर्यायापादितः सन् यथामति शक्त्यनुरूपं सज्जीकृत्य प्रस्तूयतेऽध्ययनोद्यतानां संयमिनां पुरतः ।

कृतेऽपि प्रयत्ने छाद्मस्थ्यप्रयुक्ताऽनवधान-सीसका

साद्धध्यायद्वयात्मके दशपादरूपे ह्यस्मिन्

प्रथमे विभागे

सूत्राणां इयत्तावधारणमेवम्ः—

अध्यायः	पादः	सूत्रसंख्या	
१	१	४२	प्रथमाध्यायस्य सूत्रसंख्या २४१
१	२	४१	
१	३	६५	
१	४	९३	
२	१	११८	द्वितीयाध्यायस्य सूत्रसंख्या ४६०
२	२	१२४	
२	३	१०५	
२	४	११३	
३	१	१६३	तृतीयाध्यायस्य पादद्वयस्य सूत्रसंख्या ३१९
३	२	१५६	

सर्वसूत्राणां योगसंख्या-

१०२०

विंशत्यधिकं सहस्रैकम् ।

व्याकरणाध्ययनोपयोगि–लघुवृत्तेः प्रथम–भागे ह्यस्मिन् प्रकरणैकादशकं वर्तते

श्रीसिद्ध-हेम-व्याकरणप्रणेतृ-
कलिकालसर्वज्ञ-
स्तुतिः

भ्रातः! संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातन्त्रकन्था वृथा,
मा कार्षीः कटुशाकटायनवचः क्षुद्रेण चान्द्रेण किम्?।
किं कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि;
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुरा श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥ १ ॥

卐 卐 卐

श्रीहेमचन्द्रः कविकालिदासं,
सर्वज्ञकल्पः कविचक्रवर्ती ।
योगे च पातञ्जलयोगसूत्रं;
ज्ञानात् मुनीन्द्रोऽप्यधरीचकार ॥ २ ॥

卐

॥ श्रीवर्धमानस्वामिने नमः ॥

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितं

स्वोपज्ञ-लघुवृत्तिसंवलितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनम्।

प्रणम्य परमात्मानं, श्रेयःशब्दानुशासनम्।
आचार्यहेमचन्द्रेण, स्मृत्वा
किञ्चित् प्रकाश्यते ॥१॥

अर्हं ।१।१।१।

अर्हमित्येतदक्षरं
परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम्,
मङ्गलार्थं
शास्त्रस्याऽऽदौ
प्रणिदध्महे ॥ १ ॥

सिद्धिः स्याद्वादात् । १ । १ । २ ।

स्याद्वादात्=

=अनेकान्तवादात्

प्रकृतानां शब्दानां सिद्धिः=

=निंष्पत्तिः ज्ञप्तिश्च

वेदितव्या ॥ २ ॥

लोकात् । १ । १ । ३ ।

अनुक्तानां=

=संज्ञानां न्यायानां च

लोकाद्=

=वैयाकरणादेः

सिद्धिः=

=ज्ञप्तिश्च

वेदितव्या,

वर्णसमाम्नायस्य च ॥ ३ ॥

तत्र-

औदन्ताः स्वराः ।१।१।४।

औकारावसाना वर्णाः
स्वरसंज्ञाः स्युः ।

अ आ

इ ई	लृ ॡ
उ ऊ	ए ऐ
ऋ ॠ	ओ औ ॥ ४ ॥

एक-द्वि-त्रिमात्रा
ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः ।१।१।५।

मात्रा कालविशेषः ।

एक-द्वि-त्रि-उच्चारणमात्राः
औदन्ता वर्णाः
यथासङ्ख्यं
ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतसंज्ञाः स्युः ।

अ इ उ ऋ ऌ,
आ ई ऊ ॠ ॡ
ए ऐ ओ औ,
आ ३ ई ३ ऊ ३ इत्यादि ॥५॥

अनवर्णा नामी । १ । १ । ६ ।

अवर्णवर्जा:
औदन्ता वर्णाः
नामिसंज्ञाः स्युः ।

इ ई	ऌ ॡ
उ ऊ	ए ऐ
ऋ ॠ	ओ औ ॥ ६ ॥

ॡदन्ताः समानाः । १ । १ । ७ ।

ॡकारावसानाः
वर्णाः
समानाः स्युः ।

अ आ

इ ई | ऋ ॠ

उ ऊ | ऌ ॡ ॥ ७ ॥

ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् । १ । १ । ८ ।

ए ऐ ओ औ
इत्येते
सन्ध्यक्षराणि स्युः ॥ ८ ॥

अं–अः अनुस्वार–विसर्गौ । १ । १ । ९ ।

अकारौ उच्चारणार्थौ ।
'अं' इति
नासिक्यो वर्णः ।
'अः' इति च
कण्ठ्यः ।
एतौ यथासङ्ख्यम्
अनुस्वार–विसर्गौ स्याताम् ॥ ९ ॥

कादिर्व्यञ्जनम् । १ । १ । १० ।

कादिर्वर्णो
हपर्यन्तो
व्यञ्जनं स्यात् ।

क ख ग घ ङ,
च छ ज झ ञ,
ट ठ ड ढ ण,
त थ द ध न,
प फ ब भ म,
य र ल व,
श ष स ह ॥ १० ॥

अपञ्चमान्तस्थो धुट् । १ । १ । ११ ।

वर्ग-पञ्चमान्तस्थावर्ज्जः
कादिर्वर्णो
धुट् स्यात् ।

क ख ग घ,
च छ ज झ,
ट ठ ड ढ,

त थ द ध,

प फ ब भ,

श ष स ह ॥ ११ ॥

पञ्चको वर्गः । १ । १ । १२ ।

कादिषु वर्णेषु

यो यः

पञ्चसङ्ख्यापरिमाणो

वर्णः

स

वर्गः स्यात् ।

क ख ग घ ङ,

च छ ज झ ञ,

ट ठ ड ढ ण,

त थ द ध न,

प फ ब भ म ॥ १२ ॥

आद्य-द्वितीय-श-ष-सा अघोषाः । १ । १ । १३ ।

वर्गाणां आद्य-द्वितीया वर्णाः

शषसाश्च अघोषाः स्युः ।

क ख,
च छ,
ट ठ,
त थ,
प फ,
श ष स ॥ १३ ॥

अन्यो घोषवान् । १ । १ । १४ ।

अघोषेभ्योऽन्यः
कादिर्वर्णो
घोषवान् स्यात् ।
ग घ ङ,
ज झ ञ,
ड ढ ण,
द ध न,
ब भ म,
य र ल व, ह ॥ १४ ॥

य-र-ल-वा अन्तस्थाः । १ । १ । १५ ।

एते अन्तस्थाः स्युः ॥ १५ ॥

अं-अः ≍क)(प-श-ष-साः
शिट् । १ । १ । १६ ।

अ-क-पा उच्चारणार्थाः,
अनुस्वारविसर्गौ
वज्र-गजकुम्भाकृती च वर्णौ
श-ष-साश्च
शिटः स्युः ॥ १६ ॥

तुल्य-स्थाना-ऽऽस्यप्रयत्नः स्वः ।१।१।१७।

स्थानं कण्ठादि ।
" अष्टौ स्थानानि वर्णानां, उरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च, नासिकौष्ठौ च तालु च ॥१॥

आस्ये प्रयत्नः=
=आस्यप्रयत्नः,
=स्पृष्टतादिः,

तुल्यौ

वर्णान्तरेण सदृशौ

स्थाना-ऽऽस्यप्रयत्नौ

यस्य

स वर्णः

तं प्रति

स्वः स्यात् ।

तत्र त्रयोऽकारा

उदात्ता-नुदात्त-स्वरिताः

प्रत्येकं

सानुनासिक-निरनुनासिकभेदात्

षट् ।

एवं दीर्घ-प्लुताः

इति अष्टादश भेदा अवर्णस्य,

ते सर्वे

कण्ठस्थानाः

विवृतकरणाः

परस्परं स्वाः ।

एवमिवर्णाः

तावन्तः

तालव्याः

विवृतकरणाः

परस्परं स्वाः ।

उवर्णाः

ओष्ठ्या

विवृतकरणाः

स्वाः ।

ऋवर्णाः

मूर्द्धन्या

विवृतकरणाः

परस्परं स्वाः ।

लृवर्णा दन्त्याः

विवृतकरणाः

परस्परं स्वाः ।

" सन्ध्यक्षराणां

ह्रस्वाः

न सन्ति "

इति

तानि

प्रत्येकं

द्वादशभेदानि ।

तत्र–

–एकाराः तालव्याः

विवृततराः

परस्परं स्वाः ।

–ऐकाराः

तालव्याः

अतिविवृततराः

परस्परं स्वाः ।

–ओकाराः

ओष्ठ्याः

विवृततराः

परस्परं स्वाः ।

-औकारा
ओष्ठ्याः
अतिविवृततराः
परस्परं स्वाः ।
वर्ग्याः
पञ्च पञ्च
परस्परं स्वाः ।
यलवानां
अनुनासिकोऽननुनासिकश्च
द्वौ भेदौ
परस्परं स्वौ ॥ १७ ॥

स्यौजस्मौशस्-
टा-भ्यां-भिस्
ङे-भ्यां-भ्यस्
ङसि-भ्यां-भ्यस्
ङसोसाम्
ङ्योस्सुपां
त्रयी त्रयी
प्रथमाऽऽदिः ।१।१।१८।

स्यादीनां प्रत्ययानां
त्रयी त्रयी
यथासङ्ख्यं

प्रथमा
द्वितीया
तृतीया
चतुर्थी
पञ्चमी
षष्ठी
सप्तमी च
स्यात् ॥ १८ ॥

स्त्यादिर्विभक्तिः । १ । १ । १९ ।

'—' इति च
'ति' इति च
उत्सृष्टानुबन्धस्य
तिवश्च
ग्रहणम् ।
ादयः तिवादयश्च
सुप्-स्यामहीपर्यन्ता
विभक्तयः स्युः ॥ १९ ॥

नान्तं नाम
क्ये परे
पदं स्यात् ।
राजीयति, राजायते, चर्मायति ॥ २२ ॥

न स्तं मत्वर्थे । १ । १ । २३ ।

सान्तं तान्तं च
नाम
मत्वर्थे परे
पदं न स्यात् ।
यशस्वी, तडित्वान् ॥ २३ ॥

मनु-र्नभो-ऽङ्गिरो वति । १ । १ । २४

एतानि
वति परे
पदं न स्युः ।
मनुष्वत् ,

वृत्त्यन्तोऽसषे । १ । १ । २५ ।

परार्थाभिधायी समासादिः वृत्तिः ।
तस्या अन्तः-अवसानं
पदं न स्यात्,
असषे,
सस्य तु पत्वे पदमेव ।
परमदिवौ, बहुदण्डिनौ
असष इति किम्?
दधिसेक् ॥ २५ ॥

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् । १ । १ । २६ ।

प्रयुज्यमानैः
अप्रयुज्यमानैर्वा
विशेषणैः सहितं
प्रयुज्यमानं
अप्रयुज्यमानं वा
आख्यातं

धर्म्मो वो रक्षतु,
लुनीहि ३
पृथुकाँश्च खाद,
शीलं ते स्वम् ॥ २६ ॥

अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ।१।१।२७।

धातु-
विभक्त्यन्त-
वाक्य वर्ज्जम्-
अर्थवच्छब्दरूपं
नाम स्यात् ।
वृक्षः, स्वः, धवश्च ।
अधातुविभक्तिवाक्यमिति किम् ?
अहन्, वृक्षान्, साधुर्धर्म्मं ब्रूते ॥ २७॥

शिर्घुट् ।१।१।२८।

जस्शसादेशः शिः
घुट् स्यात् ।

पुं-स्त्रियोः स्यमौ-जस् । १ । १ । २९ ।

स्यादयः
पुंस्त्रीलिङ्गयोः
घुटः स्युः ।
राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ,
सीमा, सीमानौ, सीमानः,
सीमानम्, सीमानौ ॥ २९ ॥

स्वराऽऽदयोऽव्ययम् । १ । १ । ३० ।

स्वरादयः
अव्ययानि
स्युः ।
स्वर्, अन्तर्, प्रातर् इत्यादि ॥ ३० ॥

चाऽऽदयोऽऽसत्त्वे । १ । १ । ३१ ।

अद्रव्ये वर्त्तमानाः
चादयः
अव्ययानि स्युः ।
वृक्षश्च इत्यादि ॥ ३१ ॥

अधण्तस्वाद्या शसः । १ । १ । ३२ ।

धण्वर्ज्जाः
तस्वादयः शस्पर्यन्ताः
ये प्रत्ययाः
तदन्तं नाम
अव्ययं स्यात् ।
देवा अर्जुनतोऽभवन्, ततः, तत्र, बहुशः ।
अधणिति किम् ? पथि द्वैधानि ॥ ३२ ॥

विभक्ति-थमन्त-तसाद्याभाः ।१।१।३३।

विभक्त्यन्ताभाः
थमन्तसान-तसादिप्रत्ययान्ताभाश्च
अव्ययानि स्युः ।

वत्-तस्याम् । १ । १ । ३४ ।

वत्-तसि-आम्प्रत्ययान्तं

अव्ययं स्यात् ।

मुनिवद् वृत्तम्, उरस्तः, उच्चैस्तराम् ॥ ३४ ॥

क्त्वा-तुमम् । १ । १ । ३५ ।

क्त्वा-तुम्-अम्प्रत्ययान्तं

अव्ययं स्यात् ।

कृत्वा, कर्त्तुम्, यावज्जीवं अदात् ॥ ३५ ॥

गतिः । १ । १ । ३६ ।

गतिसंज्ञं

अव्ययं स्यात् ।

अदः कृत्य ।

"अतः कृ-कमि....(२-३-५)" इत्यादिना

रः सो न स्यात् ॥ ३६ ॥

अप्रयोगीत् ।१।१।३७।

इह=

शास्त्रे उच्चार्यमाणो वर्णः

[illegible]

प्रयोगेऽदृश्यमानः

इत् स्यात् ।

एधते, स्पन्दते, निर्दीयते ॥ ३७

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ।१।१।३८

पञ्चम्यर्थे विहितः

अनन्तरनिर्दिष्टः

प्रत्ययः स्यात् ।

"नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ" (२-२-३१) इ

अनन्त इति किम् ?

डत्यतु संख्यावत् । १ । १ । ३९ ।

डत्यन्तं

अत्वन्तं च

संख्याकार्यभाक् स्यात् ।

कतिकः, यावत्कः ॥ ३९ ॥

बहु-गणं भेदे । १ । १ । ४० ।

बहुगणशब्दौ

भेदवृत्ती

सङ्ख्यावत् स्याताम् ।

बहुकः, गणकः ।

भेद इति किम् ?

वैपुल्ये सङ्घे च मा भूत् ॥ ४० ॥

क-समासेऽध्यर्द्धः । १ । १ । ४१ ।

अध्यर्द्धशब्दः

के प्रत्यये समासे च विधेये

सङ्ख्यावत् स्यात् ।

अध्यर्द्धकम्, अध्यर्द्धशूर्पम् ॥ ४१ ॥

अर्धपूर्वपदः पूरणः । १ । १ । ४२ ।

अर्धपूर्वपदः

पूरणप्रत्ययान्तः

के प्रत्यये समासे च कार्ये

सङ्ख्यावत् स्यात् ।

अर्धपञ्चमकम् , अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥ ४२ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ । १ ॥

वा स्यातां,
तौच–ऋकारऌकारौ
ऋऌभ्यां सह
वा स्याताम् ।
ऋता–पितॄषभः,
पक्षे
पितृ ऋषभः, पितृषभः ।
ऌता–होतॢ्ऌकारः,
पक्षे
होतृ ऌकारः, होतृकारः ।
तौ च–
पितृषभः होतॢकारः,
पक्षे पूर्ववत् ॥ ४ ॥

ऋस्तयोः । १ । २ । ५ ।

तयोः पूर्वस्थानिनोः ऌकार–ऋकारयोः
यथासङ्ख्यं
ऋऌभ्यां सह
ॠ इति दीर्घः स्यात् ।
ॠषभः, होतॄकारः ॥ ५ ॥

प्रार्णम्, दशार्णम्, ऋणार्णम्,
वसनार्णम्. कम्बलार्णम्, वत्सरार्णम्,
वत्सतरार्णम् ॥ ७ ॥

ऋते तृतीयासमासे ।१।२।८।

अवर्णस्य
ऋते परे
तृतीयासमासे
ऋता सह
आर् स्यात् ।
शीतार्त्तः ।
तृतीयासमास इति किम्? परमर्त्तः ।
समास इति किम्? दुःखेनर्त्तः ॥ ८ ॥

ऋत्यारुपसर्गस्य १।।२।९।

उपसर्गस्थस्यावर्णस्य
ऋकारादौ धातौ परे
ऋता सह
आर् स्यात् ।
प्रार्च्छति, परार्च्छति ॥ ९ ॥

तवैषा, खट्वैषा,
तवैन्द्री, सैन्द्री,
तवौदनः, तवौपगवः ॥ १२ ॥

ऊटा । १ । २ । १३ ।

अवर्णस्य
परेण ऊटा सह
औः स्यात् ।
धौतः, धौतवान् ॥ १३ ॥

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण । १ । २ । १४ ।

प्रावर्णस्य
एषादिषु परेषु
परेण स्वरेण सह
ऐ औ स्याताम् ॥
प्रैषः, प्रैष्यः,
प्रौढः, प्रौढिः,
प्रौहः ॥ १४ ॥

बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी,
स्थूलोतुः, स्थूलौतुः ।
समास इति किम्? हे पुत्रौष्ठं पश्य ॥१७॥

ओमाङि । १ । २ । १८ ।

अवर्णस्य
ओमि आङादेशे च परे
लुक् स्यात् ।
अद्योम्, सोम्,
आ+ऊढा=ओढा,
अद्योढा, सोढा ॥ १८ ॥

उपसर्गस्यानिणेधेदोति । १ । २ । १९ ।

उपसर्गाऽवर्णस्य
इणेधिवर्ज्जे एदादौ ओदादौ च धातौ परे
लुक् स्यात् ।
प्रेलयति, परेलयति,
प्रोषति, परोषति,
अनिणेधू इति किम्? उपेति, प्रेधते ॥१९॥

वा नाम्नि ।१।२।२०।

नामावयवे एदादौ ओदादौ च धातौ परे
उपसर्गाऽवर्णस्य
लुग् वा स्यात् ।
उपेकीयति, उपैकीयति ।
प्रोपधीयति, प्रौपधीयति ॥ २० ॥

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् ।१।२।२१।

इ-उ-ऋ-लृवर्णानाम्
अस्वे स्वरे परे
यथासङ्ख्यं
य-व-र-ल-इत्येते स्युः ।
दध्यत्र, नद्येषा,
मध्वत्र, वध्वासनं,
पित्रर्थः, आदिः,
लिन्, लाकृतिः ॥ २१ ॥

ह्रस्वोऽपदे वा ।१।२।२२।

इवर्णाऽऽदीनाम्
अस्वे स्वरे परे
ह्रस्वो वा स्यात्,
न चेत् निमित्तनिमित्तिनौ
एकत्र पदे स्याताम् ।
नदि एषा, नद्येषा ।
मधु अत्र, मध्वत्र ।
अपद इति किम् ? नद्यौ, नद्यर्थः ॥ २२ ॥

एदैतोऽयाय् ।१।२।२३।

एदैतोः
स्वरे परे
यथासङ्ख्यं
अय् आय्
इत्येतौ स्याताम् ।

नयनम्,

वृक्षयेव,

नायकः,

रायैन्द्री ॥ २३ ॥

ओदौतोऽवाव् । १ । २ । २४ ।

ओदौतोः

स्वरे परे

यथासङ्ख्यं

अव्-आव्-

इत्येतौ स्याताम् ।

लवनम्,

पटवोतुः,

लावकः

गावौ ॥ २४ ॥

य्यक्ये । १ । २ । २५ ।

ओदौतोः

क्यवर्जे यादौ प्रत्यये परे

यथासङ्ख्यम्

अव्-आवौ स्याताम् ।

गव्यति, गव्यते,

नाव्यति, नाव्यते,

लव्यम्, लाव्यम्,

अक्य इति किम्!

उपोयते, औयत ॥ २५ ॥

ऋतो रस्तद्धिते । १ । २ । २६ ।

ऋकारस्य

यादौ तद्धिते परे

रः स्यात् ।

पित्र्यम् ।

तद्धित इति किम्? कार्यम् ॥ २६ ॥

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ।।१।२।३७।

एदोद्भ्यां पदान्तस्थाभ्यां परस्य

अकारस्य

लुक् स्यात् ।

तेऽत्र, पटोऽत्र ।

पदान्त इति किम् ? नयनम् ॥२७॥

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ।१।२।२८।

गोरोतः पदान्तस्थस्य

अक्षे परे

संज्ञायां

अव इति स्यात् ।

गवाक्षः ।

नाम्नीति किम् ? गोऽक्षाणि ॥ २८ ॥

स्वरे वा ऽनक्षे । १ । २ । २९ ।

गोरोतः पदान्तस्थस्य
स्वरे परे
अव इति
वा स्यात्,
स चेत् स्वरः
अक्षस्थो न स्यात् ।
गवाग्रम्, गोऽग्रम् ।
गवेशः, गवीशः ।
अनक्ष इति किम्? गोऽक्षम् ।
ओत इति किम्? चित्रग्वर्थः ॥२९॥

इन्द्रे । १ । २ । ३० ।

गोरोतः पदान्तस्थस्य
इन्द्रस्थे स्वरे परे
अव इति स्यात् ।
गवेन्द्रः ॥ ३० ॥

चादिः स्वरो ऽनाङ् । १ । २ । ३६ ।

आङ्वर्ज्जश्चादिः स्वरः

स्वरे परे

असन्धिः स्यात् ।

अ अपेहि,

इ इन्द्रम् पश्य,

उ उत्तिष्ठ,

आ एवं किल मन्यसे,

आ एवं नु तत् ।

अनाङ् इति किम् ? आ+इहि=एहि ॥३६॥

ओदन्तः । १ । २ । ३७ ।

ओदन्तश्चादिः

स्वरे परे

असन्धिः स्यात् ।

अहो अत्र ॥ ३७ ॥

सौ नवेतौ । १ । २ । ३८ ।

सिनिमित्त ओदन्त

इतौ परे

असन्धिर्वा स्यात् ।

पटो इति, पटविति ॥ ३८ ॥

ऊँ चोञ् । १ । २ । ३९ ।

उञ् चादिः

इतौ परे

असन्धिर्वा स्यात्,

असन्धौ च उञ्

ऊँ इति दीर्घोऽनुनासिको

वा स्यात् ।

उँ इति. ऊँ इति, विति ॥ ३९ ॥

अञ्वर्गात् स्वरे वो ऽसन् । १ । २ । ६

अवर्जवर्गेभ्यः परः उञ्
स्वरे परे
वो वा स्यात्,
सचासन् ।
कुङ्ङ्वास्ते, कुङ्ङु आस्ते ।
असत्वाद्द्वित्वम् ॥ ४० ॥

अ–इ–उ वर्णस्यान्तेऽनु–
नासिकोऽनीनादेः । १ । २ । ४१ ।

अ–इ–उ–वर्णानाम्
अन्ते=विरामे
अनुनासिको वा : स्यात्,
न चेदेते
ईदूदेद् द्विवचनम्' इत्यादि-सूत्रसम्बन्धिनः
स्युः ।

सामँ, साम ।

खट्वाँ, खट्वा ।

दधिँ, दधि ।

कुमारीँ, कुमारी ।

मधुँ, मधु ।

अनीदादेरिति किम् ।

अग्नी, अमी, किमु ॥ ४१ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीयःपादः समाप्तः ॥ १ । २ ॥

प्रथमाध्यायस्य—

तृतीयः पादः

तृतीयस्य पञ्चमे । १ । ३ । १ ।

वेति

पदान्त इति

अनुनासिक इति च

अनुवर्त्तते ।

वर्गतृतीयस्य पदान्तस्थस्य पञ्चमे परे

अनुनासिको वा स्यात् ।

वाङ्ङवते, वाग्ङवते ।

ककुम्मण्डलम्, ककुब्मण्डलम् ॥ १ ॥

प्रत्यये च । १ । ३ । २ ।

पदान्तस्थस्य तृतीयस्य
प्रत्यये पञ्चमे परे
अनुनासिको नित्यं स्यात् ।
वाङ्मयम्, षण्णाम् ।
च उत्तरत्र वा अनुवृत्त्यर्थः ॥ २ ॥

ततो हश्चतुर्थः । १ । ३ । ३ ।

पदान्तस्थात् ततः=तृतीयात् परस्य हस्य
पूर्वसवर्गश्चतुर्थो
वा स्यात् ।
वाग्घीनः, वाग्हीनः ।
ककुब्भासः, ककुब्-हासः ॥ ३ ॥

प्रथमादधुटि शश्छः । १ । ३ । ४ ।

पदान्तस्थात् प्रथमात् परस्य शस्य
अधुटि परे
छो वा स्यात् ।

वाक्-छूरः-वाक्-शूरः ।

त्रिष्टुप्-छ्रुतम्, त्रिष्टुप्-श्रुतम् ।

अधुटीति किम्? वाक् श्च्योतति ॥ ४ ॥

रः क-ख-प-फयोः ≍क≍पौ । १ । ३ । ५ ।

पदान्तस्थस्य रस्य

क-खे प-फे च परे

यथासङ्ख्यं

≍क≍पौ

वा स्याताम् ।

क≍करोति, कःकरोति ।

क≍खनति, कःखनति ।

क≍पचति, कःपचति ।

क≍फलति, कःफलति ॥ ५ ॥

शषसे शषसं वा ।१।३।६।

पदान्तस्थस्य रस्य
शु-ष-सेषु परेषु
यथासङ्ख्यं श-ष-सा वा स्युः ।
कश्शेते, कः शेते ।
कष्षण्ढः, कः षण्ढः ।
कस्साधुः, कःसाधुः ॥ ६ ॥

च-ट-ते स-द्वितीये ।१।३।७।

पदान्तस्थस्य रस्य
च-ट-तेषु सद्वितीयेषु परेषु
यथासङ्ख्यं श-ष-साः
नित्यं स्युः ।
कश्चरः, कश्छन्नः,
कष्टः, कष्ठः
कस्तः कस्थः ॥ ७ ॥

भवांष्टकारः, भवाँष्टकारः ।

भवांस्तनुः, भवाँस्तनुः ।

भवांस्थुडति, भवाँस्थुडति ।

अप्रशान् इति किम् ? प्रशाञ्चरः ।

अ-धुट्पर

इति किम् ? भवान्त्सरुकः ॥ ८ ॥

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः ।१।३।९।

'पुम्' इति

पुंसः संयोग-लुक्यनुकरणम् ।

अ-धुट्परे अघोषे

शिट्-ख्यागिवर्जे परे

'पुम्' इत्येतस्य

रः स्यात् ।

अनुस्वारा-ऽनुनासिकौ च

पूर्वस्य ।

पुंस्कामा, पुँस्कामा ।

अशिटीति किम् ? पुंशिरः ।

अघोषे इति किम् ? पुंदासः ।

अख्यागीति किम् ? पुंख्यातः ।

अ-धुट्पर इत्येव ! पुंक्षारः ॥९॥

नॄनः पेषु वा । १ । ३ । १० ।

' नॄन् ' इति शसन्तस्याऽनुकरणम् ।

नॄनः

पे परे

रो वा स्यात् ।

अनुस्वाराऽनुनासिकौ च

पूर्वस्य ।

नॄंःपाहि, नॄँःपाहि ।

नॄंःपाहि, नॄँःपाहि ।

नॄन्पाहि ॥ १० ॥

द्विः कानः कानि सः । १ । ३ । ११ ।

'कान' इति
किमः शसन्तस्याऽनुकरणम् ।
द्विरुक्तस्य कानः
कानि परे
सः स्यात् ।
अनुस्वाराऽनुनासिकौ च
पूर्वस्य ।
कांस्कान्, कँास्कान् ।
द्विरिति किम् ?
कान् कान् पश्यति ॥ ११ ॥

स्सटि समः । १ । ३ । १२ ।

समः
स्सटि परे
सः स्यात् ।

अनुस्वारा-ऽनुनासिकौ च
पूर्वस्य ।
संस्कर्त्ता, सँस्कर्त्ता ।
स्पर्शीति किम् ? संकृतिः ॥ १२ ॥

लुक् । १ । ३ । १३ ।

समः
स्सटि परे
लुक् स्यात् ।
सस्कर्त्ता ॥ १३ ॥

तौ मु-मो व्यञ्जने स्वौ । १ । ३ । १४ ।

मो=म्-र्वाऽऽगमस्य
पदान्तस्थस्य च मस्य
व्यञ्जने परे
तस्यैव स्वौ
तौ=अनुस्वाराऽनुनासिकौ
क्रमेण स्याताम् ।

चंक्रम्यते चङ्क्रम्यते ।

वंवम्यते वव्ँम्यते ।

त्वं करोषि, त्वङ्करोषि ।

कं वः कँव्वः ॥ १४ ॥

म-न-य-व-ल-परे हे ।१।३।१५।

म-न-य-व-ल-परे हे

पदान्तस्थस्य मस्य

अनुस्वाराऽनुनासिकौ

स्वौ

क्रमात् स्याताम् ।

किं ह्मलयति, किम् ह्मलयति ।

किं ह्नुते, किन् ह्नुते ।

किं ह्यः, कियँ ह्यः ।

किं ह्वलयति, किवँ ह्वलयति ।

किं ह्लादते, किलँ ह्लादते ॥१५॥

सम्राट् । १ । ३ । १६ ।

समो मस्य

राजौ क्विबन्ते

अनुस्वाराऽभावः स्यात् ।

सम्राट्, सम्राजौ ॥ १६ ॥

ङ्-णोः क-टावन्तौ शिटि नवा ।१।३।१७।

पदान्तस्थयो-र्ङ-णयोः

शिटि परे

यथासङ्ख्यं क-टावन्तौ

वा स्याताम् ।

प्राङ्क् छेते प्राङ् शेते ।

सुगण्ट् छेते, सुगण्ट् शेते, सुगण् शेते ॥१७॥

ङ्नः सः त्सोऽश्चः । १ । ३ । १८ ।

पदान्तस्थाभ्यां ङनाभ्यां परस्य

सस्य

'त्स' इति ताऽऽदिः सो

वा स्यात्,

अश्चः=

चाऽवयवश्चेत्

सो न स्यात् ।

षड्त्सीदन्ति, षड् सीदन्ति ।

भवान्त्साधुः, भवान् साधुः ।

अश्च इति किम् ?

षड् श्चोतति, भवान् श्चोतति ॥ १८ ॥

नः शि ञ्च् । १ । ३ । १९ ।

पदान्तस्थस्य नस्य

शे परे

ञ्च् वा स्यात्,

अश्वः ।

भवाञ्च् छूरः, भवाञ्च् शूरः, भवाञ्शूरः ।

अश्व इत्येव ? भवाञ् श्च्योतति ॥१९॥

अतोऽति रोरुः । १ । ३ । २० ।

आत् परस्य

पदान्तस्थस्य रोः

अति परे

उर्नित्यं स्यात् ।

कोऽर्थः ॥ २० ॥

घोषवति । १ । ३ । २१ ।

आत् परस्य
पदान्तस्थस्य रोः
घोषवति परे
उः स्यात् ।
धर्म्मो जेता ॥ २१ ॥

अवर्ण-भो-भगोऽघोर्लुगसन्धिः ।१।३।२२।

अवर्णाद्
भो-भगो-अघोभ्यश्च परस्य
पदान्तस्थस्य रोः
घोषवति परे
लुक् स्यात्,
स च न सन्धिहेतुः ।
देवा यान्ति,
भो यासि, भगो हस, अघो वद ॥२२॥

व्योः । १ । ३ । २३ ।

अवर्णात् परयोः

पदान्तस्थयो-र्व-ययोः

घोषवति परे

लुक् स्यात्,

स चाऽसन्धिः ।

वृक्षवृश्चम् अव्ययञ्च आचक्षाणौ

वृक्षव्-अव्यय्,

वृक्ष याति, अव्य याति ॥२३॥

स्वरे वा । १ । ३ । २४ ।

अवर्ण-भो-भगोऽघोभ्यः परयोः

पदान्तस्थयोः

व-ययोः

स्वरे परे

लुग् वा स्यात्,

स चाऽसन्धिः ।

पट इह,	पटविह ।
वृक्षा इह,	वृक्षाविह ।
त आहुः,	तयाहुः ।
तस्मा इदम्,	तस्मायिदम् ।
भो अत्र,	भोयत्र ।
भगो अत्र,	भगोयत्र ।
अघो अत्र,	अघोयत्र ॥२४॥

अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञि वा ।१।३।२५।

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः परयोः

पदान्तस्थयोः

व-ययोः

अस्पष्टौ=ईषत्स्पृष्टतरौ व-यौ

स्वरे परे स्याताम्,

अवर्णात्तु-परयोः

व्योः

उञ्-वर्ज्जे स्वरे

असपष्टौ वा स्याताम् ।

पटवुँ, असावुँ, कयुँ, देवायुँ,

भोयॅत्र, भगोयॅत्र, अघोयॅत्र ।

अवर्णात्त्वनुञि वा-

पटविह, पटविहँ ।

असाविन्दुः असाविन्दुः ।

तयिह, तयिहँ ।

तस्मायिदम्, तस्मायिँदम् ॥ २५ ॥

रोर्यः । १ । ३ । २६ ।

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः घरस्य

पदान्तस्थस्य रोः

स्वरे परे यः स्यात् ।

कयास्ते, देवायासते,

भोयत्र,

भगोयत्र,

अघोयत्र ॥ २६ ॥

ह्रस्वाद् ङ-ण-नो द्वे । १ । ३ । २७ ।

ह्रस्वात् परेषां

पदान्तस्थानाम् ङ-ण-नानाम्

स्वरे परे

द्वे रूपे स्याताम् ।

कुङ्ङास्ते, सुगण्णिह, कृपन्नास्ते ॥२७॥

अनाङ्माङो दीर्घाद् वा च्छः ।१।३।२८।

आङ्-माङ्वर्ज-दीर्घात्

पदान्तस्थात् परस्य

छस्य

द्वे रूपे वा स्याताम् ।

कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम् ।

अनाङ्माङिति किम् ?

आच्छाया, मा च्छिदत् ॥ २८ ॥

अ-दीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने । १ । ३ । ३२ ।

अ-दीर्घात् स्वरात् परस्य
र-ह-स्वर-वर्जस्य वर्णस्य
विरामे अ-संयुक्तव्यञ्जने च परे
अनु
द्वे रूपे वा स्याताम् ।
त्वक्क्, त्वक् ।
दद्ध्यत्र, दध्यत्र ।
गो३त्त्रात, गो३त्रात ।
अ-र्ह-स्वरस्येत्येव ?
वर्या, वर्ह्य, तितउ ॥ ३२ ॥

अ-ञ्-वर्गस्यान्तस्थातः । १ । ३ । ३३ ।

अन्तस्थातः परस्य
ञ्-वर्ज-वर्गस्य
अनु द्वे रूपे

ततोऽस्याः । १ । ३ । ३४ ।

ततः=अ-ञ्-वर्गात् परस्याः
अस्याः=अन्तस्थायाः
द्वे रूपे वा स्याताम् ।
दध्य्यत्र, दध्यत्र ॥ ३४ ॥

शिटः प्रथम द्वितीयस्य ।१। ।३। ।३५।

शिटः परयोः
प्रथम-द्वितीययोः
द्वे रूपे
वा स्याताम् ।
त्वं क्करोपि-त्वं करोपि ।
त्वं क्खनसि-त्वं खनसि ।।३५।।

रात् परस्य शिटः
स्वरे परे
द्वे रूपे
न स्याताम् ।
दर्शनम् ॥ ३७ ॥

पुत्रस्याऽऽदिन्-पुत्रादिन्याक्रोशे ।१।३।३८

आदिनि पुत्रादिनि च परे

पुत्रस्थस्य तस्य

आक्रोशविषये

द्वे रूपे

न स्याताम् ।

पुत्राऽदिनी त्वमसि पापे !,

पुत्र-पुत्राऽदिनी भव ।

आक्रोश इति किम् ?

पुत्त्रादिनी शिशुमारी, पुत्रादिनीति वा ।

पुत्त्र-पुत्रादिनी नागी,

पुत्र-पुत्रादिनीति वा ॥ ३८ ॥

ं धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।१।३।३९।

अ-पदान्तस्थानाम् म-नानाम्

धुटि वर्गे परे

निमित्तस्यैव

अन्त्यः अनु स्यात् ।

गन्ता, शङ्किता, कम्पिता ।

धुट् इति किम्? आहन्महे ।

धुट्-वर्ग इति किम्? गम्यते ।

अ-पदान्त इति किम्?

भवान् करोति ॥ ३९ ॥

शिड्-हेऽनुस्वारः ।१।३।४०।

अ-पदान्तस्थानाम् म्नाम्

शिटि हे च परे

अनुस्वारोऽनु स्यात् ।

पुंसि, दंशः, बृंहणम् ॥ ४० ॥

रो रे लुग् दीर्घश्चाऽदिदुतः । १ । ३ । ४१ ।

रस्य रे परे

अनु लुक् स्यात्,

अ-इ-उ-नाञ्च दीर्घः ।

पुना रात्रिः, अग्नीरथेन, पटूराजा ।

अनु इत्येव ? अहोरूपम् ॥ ४१ ॥

ढस्तड्ढे । १ । ३ । ४२ ।

तन्निमित्ते ढे परे

ढस्य

अनु लुक् स्यात्,

दीर्घश्चाऽदिदुतः ।

माढिः, लीढम्, गूढम्,

तड्ढ इति किम् ?

मधुलिड् ढौकते ॥ ४२ ॥

सहि-वहेरोच्चाऽवर्णस्य । १ । ३ । ४३ ।

सहि-वह्योर्ढस्य

तद्ढे परे

अनु लुक् स्यात्,

ओच्चाऽवर्णस्य ।

सोढा, उदवोढाम् ॥ ४३ ॥

उदः स्था-स्तम्भः सः । १ । ३ । ४४ ।

उदः परयोः

स्था-स्तम्भोः

सस्य लुक् स्यात् ।

उत्थाता-उत्तम्भिता ॥ ४४ ॥

तदः सेः स्वरे पादार्था । १ । ३ । ४५ ।

तद् परस्य सेः

स्वरे परे

लुक् स्यात्,

सा चेत् पादपूरणी स्यात् ।

सैष दाशरथी रामः,

सैष राजा युधिष्ठिरः ।

पादार्था इति किम् ?

स एष भरतो राजा ॥ ४५ ॥

एतदश्च व्यञ्जनेऽ-नग्-नञ्-समासे । १ । ३ । ४६ ।

एतदः तदश्च परस्य

सेः

व्यञ्जने परे

लुक् स्यात्,

अकि नञ् समासे न ।

एष दत्ते ।

स लाति ।

अ-नग्-नञ्समास इति किम् ?

एपकः कृती ।

सको याति ।

अनेपो याति ।

असो याति ॥ ४६ ॥

व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा । १ । ३ । ४७ ।

व्यञ्जनात् परस्य

पंचमस्याऽन्तस्थायाश्च

सरूपे वर्णे परे

लुग् वा स्यात् ।

कुञ्चो ङ्-ङौ=

=क्रुङौ, क्रुङ्ङौ ।

आदित्यो देवता अस्य=

=आदित्यः, आदित्य्यः ।

सरूप इति किम् ? वर्ण्यते ॥ ४७ ॥

धुटो धुटि स्वे वा । १ । ३ । ४८

व्यञ्जनात् परस्य

धुटो

धुटि स्वे परे

लुग् वा स्यात् ।

शिण्ढि, शिण्ड्ढ ।

स्व इति किम्? तर्सा, दर्मा ॥ ४८ ॥

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे । १ । ३ । ४९ ।

तृतीये चतुर्थे च परे

धुटः

तृतीयः स्यात् ।

मज्जति, दोग्धा ॥ ४९ ॥

अघोषे प्रथमोऽशिटः । १ । ३ । ५० ।

अघोषे परे

शिट्-वर्जस्य धुटः
प्रथमः स्यात् ।
वाक्-पूता ।
अशिट इति किम् ? पयस्सु ॥ ५० ॥

विरामे वा । १ । ३ । ५१ ।

विरामस्थस्य
अशिटो धुटः
प्रथमो वा स्यात् ।
वाक्, वाग् ॥ ५१ ॥

न सन्धिः । १ । ३ । ५२ ।

उक्तो वक्ष्यमाणश्च सन्धिः
विरामे
न स्यात् ।
दधि अत्र, तद् लुनाति ॥५२॥

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । १ । ३ । ५३ ।

पदान्तस्थस्य रस्य
तयोः=विरामा-ऽघोषयोः
विसर्गः स्यात् ।
वृक्षः, स्वः, कःकृती ।
पदान्त इति किम्? इर्त ॥ ५३ ॥

ख्याति । १ । ३ । ५४ ।

पदान्तस्थस्य रस्य
ख्याति परे
विसर्ग एव स्यात् ।
कः ख्यातः, नमः ख्यात्रे ॥ ५४ ॥

शिट्यघोषात् । १ । ३ । ५५ ।

अघोषात्परे शिटि
पदान्तस्थस्य रस्य
विसर्ग एव स्यात् ।
पुरुषः त्सरुकः, सर्पिः प्साति,
वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातम् ॥५५॥

व्यत्यये लुग् वा । १ । ३ । ५६ ।

शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययः,

तस्मिन् सति

पदान्तस्थस्य रस्य

लुग् वा स्यात् ।

चक्षुश्च्योतति,

चक्षुः श्च्योतति चक्षु श्च्योतति ॥५६॥

अ-रोः सुपि रः । १ । ३ । ५७ ।

रोः अन्यस्य रस्य

सुपि

र एव स्यात् ।

गीर्षु, धूर्षु

अ-रोरिति किम् ? पयस्सु ॥ ५७ ॥

तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।१।३।६०।

तवर्गस्य

श-चवर्गाभ्यां

ष-टवर्गाभ्यां च योगे

यथासङ्ख्यं

चवर्ग-टवर्गौ स्याताम् ।

तच्शेते, भवाञ्शेते,

तच्चारु तज्जकारेण,

पेष्टा, पूष्णः,

तट्टकारः तण्णकारेण,

ईड्ढे ॥ ६० ॥

पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः ।१।३।६३।

पदान्तस्थात् टवर्गात् परस्य

नाम्-नगरी-नवति-वर्जस्य

तवर्गस्य

सस्य च

टवर्ग-षौ

न स्याताम् ।

षण्नयं, षण्नयाः, षट्सु ।

अनाम्-नगरी-नवतेरिति किम् ?

षण्णाम्, षण्णगरी, षण्णवतिः ॥ ६३ ॥

षि तवर्गस्य । १ । ३ । ६४ ।

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य

षे परे टवर्गो न स्यात् ।

तीर्थकृत् षोडशः शान्तिः ॥ ६४ ॥

लि लौँ ।१।३।६५।

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य

ले परे लौँ स्याताम्,

तल्लूनम्, भवाल्लुँनाति ॥६५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥१।३॥

प्रथमाध्यायस्य—

चतुर्थः पादः

अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये ।१।४।१।

स्यादौ
जसि भ्यामि ये च परे
अकारस्य
आः स्यात् ।
देवाः, आभ्याम्, सुखाय ।

स्यादाविति किम् ?
त्राणान् जस्यतीति क्विप्—त्राणजः ॥१॥

भिस् ऐस् । १ । ४ । २ ।

आत् परस्य स्यादेः भिसः

ऐस् स्यात् ।

देवैः ।

ऐस्करणात् अतिजरसैः ॥ २ ॥

इदमदसोऽक्येव । १ । ४ । ३ ।

इदमदसोः

अक्येव सति

आत् परस्य

भिस ऐस् स्यात् ।

इमकैः, अमुकैः ।

अक्येव इति किम् ?

एभिः अमीभिः ॥ ३ ॥

एद् बहु-स्भोसि । १ । ४ । ४ ।

बह्वर्थे

स्यादौ

भादौ सादौ ओसि च परे

अतः
एत् स्यात्
एषु, एभिः, देवयोः ॥ ४ ॥

टा-ङसोरिन-स्यौ । १ । ४ । ५ ।

आत् परयोः टाङसोः
यथासङ्ख्यं इन-स्यौ स्याताम् ।
तेन, यस्य ॥ ५ ॥

ङे-ङस्योर्यातौ १ । ४ । ६ ।

आत् परस्य ङे-ङसेश्च
यथासङ्ख्यं य-आत्च स्याताम् ।
देवाय, देवात् ॥ ६ ॥

सर्वादेः स्मै-स्मातौ । १ । ४ । ७ ।

सर्वादेरदन्तस्य सम्बन्धिनोः
ङेङस्यो
यथासङ्ख्यं
स्मै-स्मातौ स्याताम् ।
सर्वस्मै, सर्वस्मात् ।

सर्व, विश्व, उभ, उभयट्,
अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम,
त्व, त्वत्, नेम,
सम-सिमौ सर्वार्थौ,
पूर्व-परा-वर-दक्षिणो-त्तरा-परा-धराणि
व्यवस्थायाम्,
स्वम-ज्ञाति-धनाख्यायाम्,
अन्तरंबहिर्योगो-पसंव्यानयोरपुरि,
त्यद्, तद्, यद्,
अदस्, इदम्, एतद्,
एक द्वि,
युष्मद्, अस्मद्,
भवतु किम्
इत्यसंज्ञायां सर्वादिः ॥ ७ ॥

ङेः स्मिन् । १ । ४ । ८ ।

सर्वादेः अदन्तस्य
ङेः स्मिन् स्यात् ।
सर्वस्मिन् ॥ ८ ॥

जस इः ।१।४।९।

सर्व्वादेः अदन्तस्य
जस इः स्यात् ।
सर्वे ॥ ९ ॥

नेमा-ऽर्द्ध-प्रथम-चरम-तया-ऽया-ऽल्प-कतिपयस्य वा ।१।४।१०।

नेमादीनि नामानि,
तयायौ प्रत्ययौ ।
तेषां अदन्तानां
जस इर्वा स्यात्
नेमे, नेमाः ।
अर्द्धे, अर्द्धाः ।
प्रथमे, प्रथमाः ।
चरमे, चरमाः ।
द्वितये, द्वितयाः ।
त्रये, त्रयाः ।
अल्पे, अल्पाः ।
कतिपये, कतिपयाः ॥ १० ॥

द्वन्द्वे वा । १ । ४ । ११ ।

द्वन्द्वसमासस्थस्य अदन्तस्य सर्वादेः
जस इर्वा स्यात् ।
पूर्वोत्तरे पूर्वोत्तराः ॥ ११ ॥

न सर्वादिः । १ । ४ । १२ ।

द्वन्द्वे सर्वादिः
सर्वादिः न स्यात् ।
पूर्वापराय, पूर्वापरात् , पूर्वापरे ।
कतर-कतमानाम् , कतर-कतमकाः ॥१२॥

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे । १ । ४ । १३

तृतीयान्तात् परौ पूर्वाऽवरौ
योगे=सम्बन्धे सति
सर्वादी न स्याताम् ।
मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय ।
दिनेनावराय दिनावराय ।

दिनेनावराः दिनावराः ।

तृतीयान्तादिति किम् ?

पूर्वस्मै मासेन ॥ १३ ॥

तीयं ङित्कार्ये वा । १ । ४ । १४ ।

तीयान्तं नाम

ङे-ङसि-ङस्-ङीनां कार्ये

सर्वादिर्वा स्यात् ।

द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ।

द्वितीयस्यै, द्वितीयायै ।

ङित्कार्य इति किम् ?

द्वितीयकाय ॥ १४ ॥

अवर्णस्यामः साम् । १ । ४ । १५ ।

अवर्णान्तस्य सर्वादेः

आमः साम् स्यात् ।

सर्वेषाम्, विश्वासाम् ॥ १५ ।

खट्वायै, खट्वायाः,
खट्वायाः, खट्वायाम् ॥ १७ ॥

सर्व्वादेर्डस्पूर्व्वाः । १ । ४ । १८ ।

सर्व्वादेः आबन्तस्य
ङिताम्
यै-यास्-यास्-यामः
ते डस्पूर्वाः स्युः ।
सर्वस्यै, सर्वस्याः,
सर्वस्याः, सर्वस्याम् ॥ १८ ॥

टौस्येत् । १ । ४ । १९ ।

आबन्तस्य
टौसोः परयोः एकारः स्यात् ।
बहुराजया, बहुराजयोः ॥ १९ ॥

औता । १ । ४ । २० ।

आबन्तस्य
औता सह
ऐकारः स्यात् ।
माले स्तः, पश्य वा ॥ २० ॥

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् । १ । ४ । २१ ।

अस्त्र्यन्तस्य इदन्तस्योदन्तस्य च
औता सह
यथासङ्ख्यम्
ईदूतौ स्याताम् ।
मुनी, साधू ।
अस्त्रेरिति किम् ?
अतिस्त्रियौ नरौ ॥ २१ ॥

जस्येदोत् । १ । ४ । २२ ।

इदुदन्तयोः
जसि परे
यथासङ्ख्यं एदोतौ स्याताम् ।
मुनयः, साधवः ॥ २२ ॥

ङित्यदिति । १ । ४ । २३ ।

अदिति ङिति स्यादौ परे
इदुदन्तयोः
यथासङ्ख्यं
एदोतौ स्याताम् ।

अतिस्त्रये साधवे, अतिस्त्रेः साधोः

आगतं, स्वम् वा ।

अदितीति किम् ? बुद्ध्याः, धेन्वाः ।

स्यादावित्येव ? शुची स्त्री ॥ २३ ॥

टः पुंसि ना । १ । ४ । २४ ।

इदुदन्तात् परस्याः

पुंविषयायाः टाया ना स्यात् ।

अतिस्त्रिणा, अमुना,

पुंसीति किम् ? बुद्ध्या ॥ २४ ॥

ङिडौँ । १ । ४ । २५ ।

इदुदन्तात् परो

ङिर्डौः स्यात्,

मुनौ, धेनौ ।

अदिदित्येव ? बुद्ध्याम् ॥ २५ ॥

केवलसखिपतेरौः । १ । ४ । २६ ।

केवल-सखि-पतिभ्यां इदन्ताभ्यां परो

ङिरौः स्यात् ।

सख्यौ पत्यौ ।

इत इत्येव ?

सखायमिच्छति, पतिमिच्छति=

सख्यि, पत्यि ।

केवलेति किम् ?

प्रियसखौ, नरपतौ ॥ २६ ॥

न ना ङिदेत् । १ । ४ । २७ ।

केवल-सखि-पतेः यः टायाः ना,

ङिति परे एत् च उक्तः

स न स्यात् ।

सख्या, पत्या,

सख्ये, पत्ये,

सख्युः, पत्युः आगतं, स्वं वा ।

सख्यौ पत्यौ ।

ङिदिति किम् ? पतयः ॥ २७ ॥

स्त्रिया ङितां वा

दै-दास्-दास्-दाम् । १ । ४ । २८ ।

स्त्रीलिङ्गात् इदुदन्तात् परेषाम्

ङिताम्=ङे-ङसि-ङस्-ङीनाम्

यथासङ्ख्यं

दै-दास्-दास्-दामो वा स्युः ।

बुद्ध्यै, बुद्धये ।

बुद्ध्याः, बुद्धेः आगतम्, स्वं वा ।

बुद्ध्याम् बुद्धौ ।

धेन्वै, धेनवे ।

धेन्वाः, धेनोः ।

धेन्वाम, धेनौ ।

प्रियबुद्ध्यै, प्रियबुद्धये

पुंसे-स्त्रियै वा ॥ २८ ॥

स्त्रीदूतः । १ । ४ । २९ ।

नित्यस्त्रीलिङ्गात् ईदूदन्ताच्च परेषां
स्यादेर्ङितां यथासङ्ख्यं
दै-दास्-दास्-दामः स्युः ।
नद्यै, नद्याः, नद्याः, नद्याम् ।
कुर्व्यै, कुर्व्याः, कुर्व्याः, कुर्व्याम् ।
अतिलक्ष्म्यै पुंसे-स्त्रियै वा ।
स्त्रीति किम्?
ग्रामण्ये, खलप्वे पुंसे-स्त्रियै ॥ २९ ॥

वेयुवोऽस्त्रियाः । १ । ४ । ३० ।

इयुव्स्थानिनौ यौ स्त्रीदूतौ
तदन्तात् स्त्रीवर्जात् परेषाम्
स्यादेर्ङिताम्
यथासंख्यम्
दै-दास्-दास्-दामो वा स्युः ।

श्रियै, श्रिये । श्रियाः, श्रियः २ ।
श्रियाम्, श्रियि ।
अतिश्रियै, अतिश्रिये
पुंसे स्त्रियै वा ।
भ्रुवै, भ्रुवे । भ्रुवाः, भ्रुवः ।
भ्रुवाः भ्रुवः । भ्रुवाम् भ्रुवि ।
अतिभ्रुवै, अतिभ्रुवे पुंसे स्त्रियै वा ।
इयुव इति किम् ? आध्यै
अ–स्त्रिया इति किम् ? स्त्रियै ॥३०॥

आमो नाम् वा ।१।४।३१।

इयुवोः स्थानिभ्यां
स्त्री–दन्ताभ्यां
परस्य आमो
नाम् वा स्यात्,
न तु स्त्रियाः ।
श्रीणाम्, श्रियाम् ।
भ्रूणाम्, भ्रुवाम् ।
अतिश्रीणाम्, अतिश्रियाम् ।

अनिञनाम् अनिश्रनाम्

नृनाम् नृणाम् वा ।

स्पृश स्वेर-धर्मीनाम् ॥ ३१ ॥

ह्रस्वाऽऽपश्च । १ । ४ । ३२ ।

ह्रस्वान्तात्

आबन्तात्

स्त्री-दन्ताच्च परस्याः

आमो

'नाम्' स्यात् ।

देवानाम्,

मालानाम्,

स्त्रीणाम्,

वधूनाम् ॥ ३२ ॥

संख्यानां र्णाम् । १ । ४ । ३३ ।

-ष-नान्तानां

संख्यावाचिनां

आमो

'नाम्' स्यात् ।

सख्युः, सख्युः ।

पत्युः, पत्युः ।

सखायं पतिं चेच्छतः

सख्युः २, पत्युः २ ।

य इति किम् ?

अतिसखेः, अधिपतेः ॥ ३६ ॥

ऋतो डुर् । १ । ४ । ३७ ।

ऋतः परयोः ङसि-ङसोः

डुर् स्यात् ।

पितुः, पितुः ॥ ३७ ॥

तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो-घुट्यार् । १ । ४ । ३८ ।

तृच् तृन्नन्तस्य

स्वस्रादीनां च

ऋतो

घुटि परे

आर् स्यात् ।

र्त्तारम्, कर्त्तारौ २, कर्त्तारः ।

स्वसारम्,

नप्तारम्,

नेष्टारम्,

त्वष्टारम्,

क्षत्तारम्,

होतारम्,

पोतारम्,

प्रशास्तारम् ।

घुटीति किम् ?

कर्तृ कुलम् पश्य ॥ ३८ ॥

अर्डौ च । १ । ४ । ३९ ।

ऋतो

डौ घुटि च परे

अर् स्यात् ।

नरि । नरम् ॥ ३९ ॥

एदापः । १ । ४ । ४२ ।

आमन्त्र्यार्थवृत्तेः

आवन्तस्य सिना सहैकारः स्यात् ।

हे माले !, हे बहुराजे ! ॥४२॥

नित्यदिद्-द्विस्वरा-म्बार्थस्य

ह्रस्वः । १ । ४ । ४३ ।

नित्यं दिद्=

दै-दास्-दास्-दामादेशाः

येभ्यः

स्तेषां

द्विस्वराम्बार्थानां च

आवन्तानां

आमन्त्र्यवृत्तीनां

सिना सह ह्रस्वः स्यात् ।

हे स्त्रि !, हे लक्ष्मि !,

हे श्वश्रु !, हे वधु !,

हे अम्ब !, हे अक्क !,

नित्यदिदिति किम् ? हे हूहूः !

द्विस्वरेति किम्? हे अम्बाडे! ।
आप इत्येव? हे मातः! ॥ ४३ ॥

अदेतः स्यमोर्लुक् । १ । ४ । ४४ ।

अदन्तादेदन्ताच्च
आमन्त्र्यवृत्तेः परस्य
सेरमश्च लुक् स्यात् ।
हे देव!, हे उपकुम्भ!,
हे अतिहे! ॥ ४४ ॥

दीर्घङ्याब्-व्यञ्जनात् सेः । १ । ४ । ४५ ।

दीर्घङ्याबन्ताभ्यां
व्यञ्जनाच्च परस्य
सेर्लुक् स्यात् ।
नदी, माला, राजा ।
दीर्घेति किम्?
निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः ॥४५॥

समानादमोऽतः । १ । ४ । ४६ ।

समानात् परस्य
अमोऽस्य लुक् स्यात् ।

देवम्, मालाम्,
मुनिम्, नदीम्,
साधुम्, वधूम् ॥ ४६ ॥

दीर्घो नाम्य-तिसृ-चतसृ-ष्र्ः ।१।४।४७।

तिसृ-चतसृ ष-रान्तवर्जस्य
समानस्य
नामि परे
दीर्घः स्यात् ।

वनानाम्,
मुनीनाम्,
साधूनाम्,
पितृणाम् ।
अति सृ-चतसृ-ष्र् इति किम् ?
तिसृणाम्,
चतसृणाम्,
षण्णाम्,
चतुर्णाम् ॥ ४७ ॥

नुर्वा । १ । ४ । ४८ ।

नुः समानस्य
नामि परे
दीर्घो वा स्यात् ।
नॄणाम्, नृणाम् ॥ ४८ ॥

शसोऽता सश्च नः पुंसि । १ । ४ । ४९ ।

शसोऽता सह
पूर्वसमानस्य
दीर्घः स्यात्,
तत्सन्नियोगे च पुंसि
शसः सो नः ।
देवान्,
मुनीन्,
वातप्रमीन्,
साधून्,
हूहून्,
पितॄन् ।
पुंसीति किम्? शालाः ॥ ४९ ॥

संख्या-साय-वेरह्नस्याहन् ङौ वा । १ । ४ । ५० ।

संख्यावाचिभ्यः
साय-विभ्यां च परस्य ।
अह्नस्य
ङौ परे
अहन् वा स्यात् ।
द्व्यहनि, द्व्यह्नि, द्व्यह्ने ।
सायाहनि, सायाह्नि, सायाह्ने ।
व्यहनि, व्यह्नि, व्यह्ने ॥ ५० ॥

निय आम् । १ । ४ । ५१ ।

नियः परस्य
ङेराम् स्यात् ।
नियाम् । ग्रामण्याम् ॥ ५१ ॥

वाऽष्टन आः स्यादौ । १ । ४ । ५२ ।

अष्टनः
स्यादौ परे
आः वा स्यात् ।

अष्टाभिः, अष्टभिः ।

प्रियाष्टाः, प्रियाष्टा ॥ ५२ ॥

अष्ट और्जस्-शसोः । १ । ४ । ५३ ।

अष्टनः कृतात्वस्य

जस्-शसोरौः स्यात् ।

अष्टौ, अष्टौ ॥ ५३ ॥

डति-ष्णः संख्याया लुप् । १ । ४ । ५४ ।

डति-ष-नान्तानां

संख्यानां

जस्शसो-

र्लुप् स्यात् ।

कति, कति ।

षट्, षट् ।

पञ्च, पञ्च ॥ ५४ ॥

नपुंसकस्य शिः । १ । ४ । ५५ ।

नपुंसकस्य

जस्-शसोः

शिः स्यात् ।

कुण्डानि, पयांसि ॥ ५५ ॥

औरीः । १ । ४ । ५६ ।

नपुंसकस्य
औः ईः स्यात् ।
कुण्डे । पयसी ॥ ५६ ॥

अतः स्यमोऽम् । १ । ४ । ५७ ।

अदन्तस्य नपुंसकस्य
स्यमोः
अम् स्यात् ।
कुण्डम्, हे कुण्ड ! ॥ ५७ ॥

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः । १ । ४ । ५८ ।

पञ्चपरिमाणस्य
नपुंसकस्य
अन्यादेः
स्यमोर्दः स्यात्,
एकतरवर्जम् ।
अन्यत्, अन्यतरत्, इतरत्,
कतरत्, कतमत् ।
अनेकतरस्येति किम् ? एकतरम् ॥५८॥

अनतो लुप् । १ । ४ । ५९ ।

अनकारान्तस्य नपुंसकस्य स्यमोः लुप् स्यात् । कर्तृ, पयः ॥ ५९ ॥

जरसो वा । १ । ४ । ६० ।

जरसन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोः लुब् वा स्यात् । अतिजरः, अतिजरसम्, अतिजरम् ॥६०॥

नामिनो लुग् वा । १ । ४ । ६१ ।

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोः लुग् वा स्यात् । हे वारे !, हे वारि ! । प्रियतिसृ, प्रियत्रि कुलम् ॥ ६१ ॥

ऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ।१।४।६२।

अन्यतो=विशेष्यवशात्
नपुंसको नाम्यन्तः
टादौ स्वरे परे
पुंवत् वा स्यात् ।

ग्रामण्या–ग्रामणिना कुलेन,
कर्त्रोः–कर्तृणोः कुलयोः ।
अन्यत इति किम् ? पीलुने फलाय ।
टादाविति किम् ? शुचिनी कुले ।
नपुंसक इत्येव ?
कल्याण्यै स्त्रियै ॥ ६२ ॥

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्याऽन् ।१।४।६३

एषां नपुंसकानां
नाम्यन्तानाम
अन्तस्य
टादौ स्वरे परे
अन् स्यात् ।

दध्ना, अतिदध्ना ।
अस्थ्ना, अत्यस्थ्ना ।
सक्थ्ना, अतिसक्थ्ना ।
अक्ष्णा, अत्यक्ष्णा ॥ ६३ ॥

अनामस्वरे नोऽन्तः । १ । ४ । ६४ ।

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य
आम्वर्ज्जे
स्यादौ स्वरे परे
नोऽन्तः स्यात् ।
वारिणी, वारिणः ।
कर्तृनी, कर्तृणः ।
प्रियतिसृणः ।
अनाम् इति किम् ? वारीणाम् ।
स्वर इति किम् ! हे वारे !
स्यादावित्येव ? तौम्बुरवं चूर्णम् ॥ ६४ ॥

स्वराच्छौ । १ । ४ । ६५ ।

शौ परे स्वरान्तात्
नपुंसकात् परो
नोऽन्तः स्यात् ।

कुण्डानि ।

स्वरात् इति किम् ? चत्वारि ॥६५॥

धुटां प्राक् । १ । ४ । ६६ ।

स्वरात् परा या धुट्जातिः
तदन्तस्य नपुंसकस्य
शौ परे
धुड्भ्य एव प्राग्
नोऽन्तः स्यात् ।
पयांसि, अतिजरांसि, काष्ठतक्षि ।
स्वरात् इत्येव ? गोमन्ति ॥६६॥

र्लो वा । १ । ४ । ६७ ।

रलाभ्याम् परा या धुट्जातिः
तदन्तस्य नपुंसकस्य
शौ परे
धुड्भ्य एव प्राक्
नोऽन्तो वा स्यात् ।

वहूर्ञ्जि, वहूर्जि ।
सुवल्ङ्गि, सुवल्गि ।
लँ इति किम् ? काष्टतक्षि ।
धुटाम् इत्येव ? सुफुल्लि ॥६७॥

घुटि । १ । ४ । ६८ ।

निमित्तविशेषोपादानं विना
आपादपरिसमाप्तेः
यत् कार्यं वक्ष्यते,
तद्
घुटि वेदितव्यम् ॥ ६८ ॥

अचः । १ । ४ । ६९ ।

अञ्चतेर्धातोः
धुडन्तस्य
धुटः प्राक्
नोऽन्तो घुटि स्यात् ।
प्राङ्, अतिप्राङ्, प्राञ्चौ,
प्राञ्चि कुलानि ॥ ६९ ॥

ऋदुदितः । १ । ४ । ७० ।

ऋदुदितो घुडन्तस्य घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात् परो नोऽन्तः स्यात् । कुर्वन्, विद्वान्, गोमान् । घुटीत्येव ? गोमता ॥ ७० ॥

युञ्जोऽसमासे । १ । ४ । ७१ ।

"युजृंपी योगे" इत्यस्याऽसमासे घुडन्तस्य धुटः प्राक् नोऽन्तः स्यात् । युङ्, युञ्जौ, युञ्जि कुलानि, बहुयुङ् । असमास इति किम् ? अश्वयुक् । युज इति किम् ? "युजिच् समाधौ" युजमापन्ना मुनयः ॥ ७१ ॥

अनडुहः सौ । १ । ४ । ७२ ।

अनडुहो घुडन्तस्य धुटः प्राक् सौ परे नोऽन्तः स्यात् । अनड्वान्, प्रियाऽनड्वान् ॥७२॥

पुंसोः पुमन्स् । १ । ४ । ७३ ।

पुंसः पुमन्स् घुटि स्यात् ।

पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः ।

प्रियपुमान्, प्रियपुमांसि ॥७३॥

ओत औः । १ । ४ । ७४ ।

ओतो

घुटि परे

औः स्यात् ।

गौः, गावौः ।

द्यौः, द्यावौ। प्रियद्यावौ ।

ओत इति किम् ? चित्रगुः ॥७४॥

आ अम्-शसोऽता । १ । ४ । ७५ ।

ओतः

अम्-शसोः

अता सह

आः स्यात् ।

गाम्, सुगाम्, गाः ।

द्याम्, अतिद्याम्, द्याः ।

सुद्याः ॥ ७५ ॥

थिन-मथिन्-ऋभुक्षः सौ । १ । ४ । ७६ ।

एषां नान्तानां

अन्तस्य

सौ परे

आः स्यात् ।

पन्थाः, हे पन्थाः ।

मन्थाः, हे मन्थाः ।

ऋभुक्षाः, हे ऋभुक्षाः ।

नान्त-निर्देशात् इह न स्यात्-

पंथानमिच्छन्=पथीः ॥ ७६ ॥

एः । १ । ४ । ७७ ।

पथ्यादीनां नान्तानाम्

इतः

घुटि परे

आः स्यात् ।

पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः,
पन्थानम् , सुपन्थानि कुलानि ।
मन्थाः, ऋभुक्षाः ।
नान्तनिर्देशाद् एरभावाच्च
इह न स्यात्-
पथ्योः पथ्यः ॥ ७७ ॥

थो न्थ् । १ । ४ । ७८ ।

पथिन्-मथिनोर्नान्तयोः
थस्य
घुटि परे
'न्थ्' स्यात् ।
तथैवोदाहृतम् ॥ ७८ ॥

इन्-ङी-स्वरे लुक् । १ । ४ । ७९ ।

पथ्यादीनां नान्तानां
ङ्याम्
अघुट्स्वरादौ च
स्यादौ परे
इन्
लुक् स्यात् ।

सुपथी स्त्री, कुले वा ।
पथः, सुमथी स्त्री, कुले वा ।
मथः, ऋभुक्षः अनृभुक्षी सेना कुले वा ।
॥ ७९ ॥

वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ ।१।४।८०।

आमन्त्र्यवृत्तेः
उशनसो
न-लुकौ
सौ परे
वा स्याताम् ।
हे उशनन् !, हे उशन !, हे उशनः ! ।
आमन्त्र्य इति किम् ? उशना ॥८०॥

उतोऽनडुच्चतुरो वः ।१।४।८१।

आमन्त्र्यवृत्त्योः
अनडु-च्चतुरोः
उतः
सौ परे वः स्यात् ।

हे अनड्वन् ! ।

हे प्रियचत्वः ! ।

हे अतिचत्वः ! ॥

वा शेषे । १ ।

आमन्त्र्यविहितात् सेः

अन्यो घुट्, शेषः ।

तस्मिन् परे

अनडु-च्चतुरो

उतः

वा स्यात् ।

अनड्वान्, अनडुवाहौ

प्रियचत्वाः, प्रियचत्वा:

शेष इति किम् ? हे अनड

हे प्रियचत्वः

सख्युरितोऽशावैत् । २

सख्युरिदन्तस्य

शिवर्जे शेषे घुटि परे

ऐत् स्या

सखायौ, सखायः, सखायम् ।
इत इति किम् ? सख्यौ स्त्रियौ ।
अशाविति किम् ? अतिसखीनि ।
शेष इत्येव ? हे सखे ! ॥८३॥

ऋदुशनस्-पुरुदंशो-ऽनेहसश्च सेर्डाः ।१।४।८४।

ऋदन्तात्
उशनसादेः
सख्युरितश्च
परस्य शेषस्य
सेः
डाः स्यात् ।
पिता, अतिपिता, कर्त्ता,
उशना, पुरुदंशा, अनेहा सखा ॥८४॥

नि दीर्घः ।१।४।८५।

शेषे घुटि परे यो नः
तत्स्मिन् परे
स्वरस्य
दीर्घः स्यात् ।

राजा, राजानौ, राजानः,
राजानम् राजानौ ।
वनानि, कर्तॄणि ।
शेष इत्येव ? हे राजन् ! ॥ ८५ ॥

न्-स्महतोः । १ । ४ । ८६ ।

न्सन्तस्य महतश्च
स्वरस्य
शेषे घुटि परे
दीर्घः स्यात् ।
श्रेयान्, श्रेयांसौ ।
महान्, महान्तौ ॥ ८६ ॥

इन्-हन-पूषा-र्यम्णः शि-स्योः । १ । ४ । ८७ ।

इन्नन्तस्य
हनादेश्च
स्वरस्य
शि-स्योरेव परयो
र्दीर्घः स्यात् ।

दण्डीनि, स्रग्वीणि,
दण्डी, स्रग्वी,
भ्रूणहानि, भ्रूणहा,
बहुपूषाणि, पूषा,
स्वर्यमाणि, अर्यमा ।
शि-स्योरेवेति किम् ?
दण्डिनौ, वृत्रहणौ,
पूषणौ, अर्यमणौ ॥ ८७ ॥

अपः । १ । ४ । ८८ ।

अपः स्वरस्य
शेषे घुटि परे
दीर्घः स्यात् ।
आपः, स्वापौ ॥ ८८ ॥

नि वा । १ । ४ । ८९ ।

अपः स्वरस्य
नागमे सति
घुटि परे
दीर्घो वा स्यात् ।

स्त्राम्पि, स्त्रम्पि ।
ब्रह्माम्पि, ब्रह्मम्पि ॥ ८९ ॥

अभ्वादेरत्वसः सौ । १ । ४ । ९० ।

अत्वन्तस्य
असन्तस्य च
भ्वादिवर्जस्य
शेषे सौ परे
दीर्घः स्यात् ।
भवान्, यवमान्, अप्सराः ।
गोमन्तम् स्थूलशिरसम् वा
इच्छन्=गोमान्,
स्थूलशिराः ।
अभ्वादेरिति किम्? पिण्डग्रः ॥९०॥

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि । १ । ४ । ९१ ।

क्रुशो यस्तुन्,
तस्य
शेषे घुटि परे
तृच् स्यात्, पुंसि ।

क्रोष्टा, क्रोष्टारौ ।
पुंसीति किम् ?
कृशक्रोष्टूनि वनानि ॥ ९१ ॥

टाऽऽदौ स्वरे वा । १ । ४ । ९२ ।

टाऽऽदौ स्वराऽऽदौ परे
क्रुशः
तुनः
तृज् वा स्यात्,
पुंसि ।
क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना;
क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः ॥ ९२ ॥

स्त्रियाम् । १ । ४ । ९३ ।

क्रुशः परस्य तुनः
स्त्रीवृत्तेः
तृच् स्यात्,

निर्निमित्त एव ।

क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्र्यौ, क्रोष्ट्रीभ्याम् ।

पञ्चक्रोष्टृभी रथैः ॥ ९३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ । ४ ॥

विना व्याकरणं नहि
भाषासौष्ठवम्, भाषासमिति-
परिपालनञ्च सम्यग् भवति ।

द्वितीयाध्यायस्य-

प्रथमः पादः

त्रि-चतुरस्तिसृ-चतसृ स्यादौ ।२।१।१।

स्त्रियामिति वर्त्तते ।

स्यादौ परे

स्त्रीवृत्त्योस्त्रि-चतुरो

यथासंख्यं

तिसृ-चतसृ इत्येतौ स्याताम् ।

तिस्रः, चतस्रः,

तिसृषु, चतसृषु,

प्रियतिसा, प्रियचतसा ना ।

प्रियतिसृ कुलम्, प्रियत्रि कुलम् ।

स्यादौ इति किम् ?

प्रियत्रिकः, प्रियचतुष्कः ॥ १ ॥

ऋतो रः स्वरेऽनि ।२।१।२।

तिसृ-चतसृस्थस्य ऋतः
स्वरादौ स्यादौ परे
रः स्यात्
अननि=नविषयात् अन्यत्र ।
तिस्रः, चतस्रः,
प्रियतिस्रौ, प्रियचतस्रौ,
स्वर इति किम् ? तिसृभिः, चतसृभिः ।
अ-नि इति किम् ?
तिसृणाम्, चतसृणाम् ॥ २ ॥

जराया जरस् वा ।२।१।३।

स्वरादौ स्यादौ परे
जराया जरस् वा स्यात् ।
जरसौ जरसः ।
जरे, जराः ।
अतिजरसौ-अतिजरौ ।
अतिजरसम्-अतिजरम कुलम् ॥ ३ ॥

अपोऽद् भे । २ । १ । ४ ।

भादौ स्यादौ परे
अपो अत् स्यात् ।
अद्भिः, स्वद्भ्याम् ।
भे इति किम्? अप्सु ॥ ४ ॥

आ रायो व्यञ्जने । २ । १ । ५ ।

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे
रै-शब्दस्य आः स्यात् ।
राः, रासु
अति-राभ्याम् कुलाभ्याम् ।
व्यञ्जन इति किम्? रायः ॥ ५ ॥

युष्मद्-स्मदोः । २ । १ । ६ ।

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे
युष्मद्-स्मदोराः स्यात् ।
त्वाम्, माम्,
अतित्वाम्, अतिमाम्,
नासु, अस्मासु ॥ ६ ॥

टा-ङ्यो-सि यः । २ । १ । ६ ।

टा-ङ्यो-स्सु परेषु
युष्मद्-स्मदोर्यः स्यात् ।
त्वया, मया,
अतियुवया, अत्यावया,
त्वयि, मयि,
युवयोः, आवयोः ।
टा-ङ्यो-सीति किम्? त्वत्, मत् ॥७॥

शेषे लुक् । २ । १ ।

यस्मिन् आ-यौ कृतौ, ततोऽन्यः शेषः ।
तस्मिन् स्यादौ परे
युष्मद्-स्मदोर्लुक् स्यात् ।
युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्,
अतित्वत् अतिमत्,
शेष इति किम्? त्वयि । मयि ॥८॥

मोर्वा । २ । १ । ९ ।

शेषे स्यादौ परे
युष्मद्-स्मदोर्मो लुग् वा स्यात् ।

युवाम्—युष्मान् वा,
आवाम् अस्मान् वा
आचक्षाणेभ्यो
णिचि क्विपि च लुकि च।
युष्मभ्यम्-युपभ्यम् ।
अस्मभ्यम्—असभ्यम् ॥ ९ ॥

मन्तस्य युवा-वौ द्वयोः । २ । १ । १० ।

द्व्यर्थवृत्त्योः
युष्मद्-स्मदोः
मान्तावयवस्य
स्यादौ परे
यथासंख्यं युव-आव
इत्येतौ स्याताम् ।
युवाम्, आवाम्,
अतियुवाम, अत्यावाम,
अतियुवासु, अत्यावासु,
मन्तस्येति किम्? युवयोः आवयोः
इत्यत्र दस्य यत्वं यथा स्यात् ।
स्यादावित्येव ?
युवयोः पुत्रो युष्मत्पुत्रः ॥ १० ॥

त्व-मौ प्रत्ययो-त्तरपदे चैकस्मिन् ।२।१।११

स्यादौ प्रत्ययो-त्तरपदयोश्च परयोः
एकार्थवृत्त्योः
युष्मद्-स्मदोः
मान्तावयवस्य
यथासंख्यं
त्व-म इत्येतौ स्याताम् ।
त्वाम्, माम्,
अतित्वाम्, अतिमाम्,
अतित्वासु, अतिमासु,
त्वदीयः, मदीयः,
त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ।
प्रत्ययो-त्तरपदे चेति किम् ?
अधियुष्मद्, अध्यस्मद् ।
एकस्मिन्निति किम् ?
युष्माकम्, अस्माकम् ॥ ११ ॥

त्वम-हं सिना प्राक् चाकः । २ । १ । १२ ।

सिना सह
युष्मद्-स्मदोः

यथासंख्यं
त्वम्-अहमौ स्याताम् ।
तौ चाक्-प्रसङ्गेऽकः प्रागेव ।
त्वम्, अहम्,
अतित्वम्, अत्यहम् ।
प्राक् चाक इति किम् ?
त्वकम्, अहकम् ॥ १२ ॥

यूयं वयं जसा । २ । १ । १३ ।

जसा सह युष्मद्-स्मदोः
यथासंख्यं
यूयम्-वयमौ स्याताम् ।
यूयम्, वयम्,
प्रिययूयम्, प्रियवयम् ।
प्राक् चाक इत्येव ?
यूयकम्, वयकम् ॥ १३ ॥

तुभ्यं-मह्यं ङया । २ । १ । १४ ।

ङया सह युष्मद्-स्मदोः
यथासंख्यं
तुभ्यम्-मह्यमौ स्याताम् ।

तुभ्यम्, मह्यम्,
प्रियतुभ्यम्, प्रियमह्यम् ।
प्राक् चाक इत्येव ?
तुभ्यकम्, मह्यकम् ॥ १४ ॥

तव मम ङसा । २ । १ । १५ ।

ङसा सह युष्मद्-स्मदोः
यथासंख्यं
तव-ममौ स्याताम् ।
तव, मम,
प्रियतव, प्रियमम,
प्राक् चाक इत्येव ?
तवक, ममक ॥ १५ ॥

अमौ मः । २ । १ । १६ ।

युष्मद्-स्मद्भ्याम् परयोः
अम्-औ इत्येतयोः
म इति स्यात् ।
त्वाम्, माम्,
अतित्वाम्, अतिमाम्,

युवाम्, आवाम्,
अतियुवाम्, अत्यावाम् ॥ १६ ॥

शसो नः । २ । १ । १७ ।

युष्मद्-स्मद्भ्यां परस्य
शसो न इति स्यात् ।
युष्मान्, अस्मान्,
प्रियत्वान्, प्रियमान् ॥ १७ ॥

अभ्यम् भ्यसः । २ । १ । १८ ।

युष्मद्-स्मद्भ्यां परस्य
चतुर्थीभ्यसः
अभ्यं स्यात् ।
युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्,
अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम् ॥ १८ ॥

ङसेश्चाद् । २ । १ । १९ ।

युष्मद्-स्मद्भ्यां परस्य
ङसेः पञ्चमीभ्यसश्च
अद् इति स्यात् ।

त्वद्, मद्,

अतियुवद्, अत्यावद्,

युष्मद्, अस्मद्,

अतित्वद्, अतिमद् ॥१९॥

आम आकम् । २ । १ । २० ।

युष्मद्-स्मद्भ्यां परस्य

आम आकं स्यात् ।

युष्माकम्, अस्माकम्,

अतियुवाकम्, अत्यावाकम्,

युष्मान् अस्मान् वाऽऽचक्षाणानां

युष्माकम्, अस्माकम् ॥ २० ॥

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे । २ । १ । २१ ।

बहुत्वविषयया सम विभक्त्या सह

पदात् परयोः

युष्मदस्मदोः

यथासंख्यं

वस्-नसौ वा स्याताम् ।

तत् चेत् पदं
युष्मद्-स्मदौ
एकस्मिन् वाक्ये स्तः ।
अन्वादेशे नित्यं विधानादिह विकल्पः ।
एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ।
धर्म्मो वो रक्षतु,
धर्मो नो रक्षतु,
धर्मो युष्मान् रक्षतु,
धर्म्मोऽस्मान् रक्षतु ।
एवं चतुर्थी-षष्ठीभ्यामपि ।
पदादिति किम् ? युष्मान् पातु ।
युग् विभक्त्येति किम् ? तीर्थे यूयं यात ।
एक-वाक्य इति किम् ? अतियुष्मान् पश्य
ओदनं पचत
युष्माकं भविष्यति ॥ २१ ॥

द्वित्वे वाम्-नौ । २ । १ । २२

पदात् परयोः
युष्मद्-स्मदोः

द्वित्वविषयया युग् विभक्त्या सह
यथासंख्यं वाम्-नौ इत्येतौ वा स्याः
एकवाक्ये ।

धर्म्मो वां पातु,
धर्म्मो युवां पातु,
धर्म्मो नौ पातु,
धर्म्म आवां पातु,
एवं चतुर्थी-षष्ठीभ्यामपि ॥ २२ ॥

ङे-ङसा ते मे । २ । १ । २३ ।

ङे-ङस्भ्यां सह
पदात् परयोः
युष्मद्-स्मदोः
यथासंख्यं
ते-मे इत्येतौ
वा स्याताम्,
एकवाक्ये ।

धर्मस्ते दीयते, धर्म्मस्तुभ्यं दीयते,
धर्म्मो मे दीयते, धर्म्मो मह्यं दीयते,

धर्मस्ते स्वम्, धर्मस्तव स्वम्,
धर्मो मे स्वम्, धर्मो मम स्वम् ॥२३॥

अमा त्वा-मा । २ । १ । २४ ।

अमा सह
पदात् परयोः
युष्मद्-स्मदोः
यथासंख्यं
त्वा-मा इत्येतौ
वा स्याताम्,
एकवाक्ये ।

धर्मस्त्वा पातु, धर्मस्त्वां पातु,
धर्मो मा पातु, धर्मो मां पातु ॥२४॥

असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् । २ । १ । २५ ।

आमन्त्र्यार्थं पदं
युष्मद्-स्मद्भ्यां पूर्वं
असदिव स्यात् ।

जना ! युष्मान् पातु धर्मः,
साधू ! युवां पातु धर्मः,

साधो ! त्वां पातु तपः ।
पूर्वमिति किम्, मयैतत्सर्वमाख्यातं
युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ॥ २५ ॥

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये । २ । १ । २६ ।

युष्मद्–स्मद्भ्यां पूर्वं
जसन्तं
आमन्त्र्यार्थं
विशेष्यवाचि
आमन्त्र्ये पदे=
अर्थात् तद्विशेषणे परे
असदिव
वा स्यात् ।

जिनाः ! शरण्या युष्मान् शरणं प्रपद्ये,
जिनाः ! शरण्या वः शरणं प्रपद्ये ।
जिनाः ! शरण्या अस्मान् रक्षत,
जिनाः ! शरण्या नो रक्षत ।
जस इति किम् ?
साधो ! सुविहित ! वोऽथो शरणं प्रपद्ये,

साधो ! सुविहित ! नोऽस्थो रक्ष ।

विशेष्यम् इति किम् ?

शरण्याः साधवो ! युष्मान् शरणं प्रपद्ये ।

आमन्त्र्ये इति किम् ?

आचार्या युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये ।

अर्थात् तद्विशेषणभूते इति किम् ?

आचार्या ! उपाध्याया !

युष्मान् शरणं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

नाऽन्यत् । २ । १ । २७ ।

युष्मद्-स्मद्भ्याम पूर्वं

जसन्तादन्यत्

आमन्त्र्यं

विशेष्यं

आमन्त्र्ये तद्विशेषणे परे

असदिव

न स्यात् ।

साधो ! सुविहित ! त्वा शरणं प्रपद्ये ।

साधो सुविहित ! मा रक्ष ॥ २७ ॥

पादाद्योः । २ । १ । २८ ।

नियतपरिमाण-मात्राऽक्षरपिण्डः पादः ।

पदात् परयोः

पादस्यादिस्थयोः

युष्मदस्मदोः

वस्नसादिः

नः स्यात् ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो, युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवा-नस्माकं पापनाशनः ॥१॥

पादाद्योः इति किम् ?

पान्तु वो देशनाकाले, जैनेन्द्रा दशनांशवः ।
भवकूपपतज्जन्तु-जातोद्धरणरज्जवः ॥२॥ ॥२८॥

चाऽह-ह-वै-व-योगे । २ । १ । २९ ।

एभिर्योगे

पदात् परयोः

युष्मदस्मदोः

वस्नसादिः

न स्यात् ।

ज्ञानं युष्मांश्च रक्षतु ।
एवं अह-ह-वा-एवैरपि
उदाहार्यम् ।
योग इति किम् ?
ज्ञानञ्च शीलञ्च ते स्वम् ॥२९॥

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ।२।१।३०।

दृशिना समानार्थैः
चिन्तार्थैः
धातुभिः
योगे
युष्मद्-स्मदोः
वस्-नसादिः
न स्यात् ।
जनो युष्मान्संदृश्यागतः
जनोऽस्मान् संदृश्यागतः ।
जनो युवां समीक्ष्यागतः,
जन आवां समीक्ष्यागतः ।
जनस्त्वामपेक्षते,
जनो मामपेक्षते ।

सर्वत्र मनसा चिन्तनं
दृश्यर्थानामर्थः ।
दृश्यर्थैरिति किम् ?
जनो वो मन्यते ।
चिन्तायामिति किम् ?
जनो वः पश्यति ॥ ३० ॥

नित्यमन्वादेशे । २ । १ ३१ ।

किञ्चिद्विधातुं कथितस्य
पुनरन्यद् विधातुं कथनं=
अन्वादेशः,
तस्मिन् विषये
पदात् परयोः
युष्मद्-स्मदोः
वस्-नसादिः
नित्यं स्यात् ।
यूयं विनीताः
तद्, वो गुरवो मानयन्ति,
वयं विनीताः
तत् नो गुरवो मानयन्ति ।

धनवांस्त्वं अथो त्वा लोको मानयति,
धनवानहम् अथो मा लोकोमानयति ॥३१॥

स-पूर्वात् प्रथमाऽन्ताद्वा । २ । १ । ३२ ।

विद्यमान-पूर्वपदात्
प्रथमान्तात्
पदात् परयोः
युष्मद्-स्मदोः
अन्वादेशे
वस्-नसादिः
वा स्यात् ।

यूयं विनीताः,
-तद् गुरवो वो मानयन्ति-
-तद् गुरवो युष्मान् मानयन्ति ।

वयं विनीताः-
-तद् गुरवो नो मानयन्ति,
-तद् गुरवोऽस्मान् मानयन्ति ।

युवां सुशीलौ-
-तत् ज्ञानं वां दीयते,

-तत् ज्ञानं युवाभ्यां दीयते ।

आवां सुशीलौ-

-तत् ज्ञानं नौ दीयते,

-तत् ज्ञानं आवाभ्यां दीयते ॥३२॥

त्यदामेनदेतदो द्वितीया-

टौस्य-वृत्त्यन्ते । २ । १ । ३३ ।

त्यदादीनां

एतदः

द्वितीयायां टायां ओसि च परे

अन्वादेशे

एनद् स्यात् ।

न तु वृत्त्यन्ते,

उद्दिष्टं एतत् अध्ययनम्-

-अथो एनदनुजानीत,

एतकं साधुं आवश्यकमध्यापय,

अथो एनमेव सूत्राणि, अत्र साकः ।

एतेन रात्रिरधीता,

अथो एनेनाहरप्यधीतम् ।

एतयोः शोभनं शीलं,
-अथो एनयोः
महती कीर्त्तिः ।
त्यदां इति किम् ?
एतदं (संज्ञायां) सङ्गृहाण,
अथो एतदम् अध्यापय ।
अ-वृत्त्यन्त इति किम् ?
अथो परमैतं पश्य ॥ ३३ ॥

इदमः । २ । १ । ३४ ।

त्यदादेः इदमः
द्वितीया-टौसि परे
अन्वादेशे
एनत् स्यात्,
अ-वृत्त्यन्ते ।
उद्दिष्टमिदं अध्ययनं
अथो एनद् अनुजानीत ।
अनेन रात्रिः अधीता,
अथो एनेन अहरप्यधीतम् ।

अनयोः शोभनं शीलं,
अथो एनयोः महती कीर्तिः ॥३४॥

अव्यञ्जने । २ । १ । ३५ ।

त्यदादेः
इदमो
व्यञ्जनादौ स्यादौ परे
अन्वादेशे
अः स्यात्,
अ-वृत्यन्ते ।

इमकाभ्यां शैक्षकाभ्यां रात्रिः अधीता,
अथो आभ्यां अहरप्यधीतम् ।
इमकेषु अथो एषु ।
अनक् इति वक्ष्यमाणात् इह
साऽकोऽपि विधिः ॥ ३५ ॥

अनक् । २ । १ । ३६ ।

त्यदादेः
व्यञ्जनादौ स्यादौ परे
अक्वर्ज

इदम्
अः स्यात् ।
आभ्याम्, आभिः,
एषु, आसु ।
अनक् इति किम् ?
इमकाभ्याम् ।
त्यदां इत्येव ?
अतीदंभ्याम् ॥ ३६ ॥

टौस्यनः । २ । १ । ३७ ।

त्यदां
टायां
ओसि च परे
अनक इदमः
अनः स्यात् ।
अनेन, अनया,
अनयोः, अनयोः ।
त्यदां इत्येव ? प्रियेदमा ।
अनक इत्येव ? इमकेन ॥ ३७ ॥

अयम्-इयम् पुं-स्त्रियोः सौ । २

त्यदां
सा परे
इदमः
पुं—स्त्रियोः
यथासंख्यं
अयम्-इयमौ स्यातां ।
अयं ना, इयं स्त्री ।
त्यदां इत्येव ?
अतीदं ना, स्त्री वा ॥ ३८ ॥

दो मः स्यादौ । २ । १ । ३९ ।

त्यदां
स्यादौ परे
इदमः दः
मः स्यात् ।
इमौ, परमेमौ इमकाभ्याम् ।
त्यदां इत्येव ?
प्रियेदमौ ॥ ३९ ॥

किमः कस्तसादौ च । २ । १ । ४० ।

त्यदां
स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे
किमः
कः स्यात् ।
कः, साकोऽपि-कः ।
कदा, कर्हि ।
तसादौ च इति किम् ?
किंपश्य, किन्तराम् ।
त्यदां इत्येव ? प्रियकिमौ ॥४०॥

आ-द्वेरः । २ । १ । ४१ ।

द्विशब्दमभिव्याप्य त्यदां
स्यादौ तसादौ च परे
अः स्यात् ।
स्यः, त्यौ, द्वौ, ततः ।
त्यदां इत्येव ?
अतितदौ ॥ ४१ ॥

तः सौ सः । २ । १ । ४२ ।

आ-द्वेः त्यदां
सौ परे
तः
सः स्यात् ।
स्यः, स्या,
सः, सा,
एषा ।
त्यदां इत्येव ?
प्रियत्यत् ॥ ४२ ॥

अदसो दः सेस्तु डौः । २ । १ । ४३

त्यदां
सौ परे
अदसः दः
सः स्यात्,
सेस्तु डौः ।
असौ, असकौ,

हे असौ ! हे असकौ ! ।

त्यदां इत्येव ?

अत्यदाः ॥ ४३ ॥

असुको वाऽकि । २ । १ । ४४ ।

त्यदां

सौ परे

अदसः अकि सति

असुको वा स्यात् ।

असुकः असकौ,

हे असुक ! हे असकौ ! ॥ ४४ ॥

मोऽवर्णस्य । २ । १ । ४५ ।

अवर्णान्तस्य

त्यदां अदसो

दः मः स्यात् ।

अमू-

नरौ-स्त्रियौ-कुले वा ।

अमी, अमूदृशः ।

अवर्णस्य इति किम् ?

अदः कुलम् ॥ ४५ ॥

वाऽद्रौ । २ । १ । ४६ ।

अदसः
अदौ
अन्ते सति
दः
म् वा स्यात् ।
अदमुयङ्, अमुद्र्यङ्,
अमुमुयङ्, अदद्र्यङ् ॥ ४६ ॥

मादुवर्णोऽनु । २ । १ । ४७ ।

अदसो मः परस्य वर्णस्य
उवर्णः स्यात्,
अनु=पश्चात् कार्यान्तरेभ्यः ।
अमुम्, अमू, अमुमुयङ् ।
अनु इति किम्?
अमुष्मै, अमुष्मिन् ॥ ४७ ॥

प्राक् इनात् । २ । १ । ४८ ।

अदसो मः परस्य वर्णस्य

इनादेशात् प्राक्
उवर्णः स्यात् ।
अमुना ।
इनात् इति किम् ? अमुया ॥४८॥

बहुष्वेरीः । २ । १ । ४९ ।

बह्वर्थवृत्तेः
अदसो मः परस्य
एतः
ईः स्यात् ।
अमी, अमीषु ।
एः इति किम् ?
अमूः स्त्रियः ।
मात् इत्येव ?
अमुके ॥४९॥

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये । २ । १ । ५० ।

धातोः
इवर्णो-वर्णयोः

स्वरादौ प्रत्यये परे
यथासंख्यं
इयुवौ स्याताम् ।
नियौ, लुवौ,
अधीयते, लुलुवुः ।
प्रत्यये इति किम् ?
न्यर्थः, लवर्थः, नयनम्,
नायक इत्यादौ
परत्वाद् गुण-वृद्धी ॥ ५० ॥

इणः । २ । १ । ५१ ।

इणः धातोः
स्वरादौ प्रत्यये परे
इय् स्यात्,
याऽपवादः ।
ईयतुः ईयुः ॥ ५१ ॥

संयोगात् । २ । १ । ५२ ।

धातोः
इवर्णोवर्णयोः
संयोगात् परयोः

स्वरादौ प्रत्यये परे
इयुवौ स्याताम् ।
यवक्रियौ, कटप्रुवौ, शिश्रियुः ॥ ५२ ॥

भ्रू-श्नोः । २ । १ । ५३ ।

भ्रू-श्नोः उवर्णस्य
संयोगात् परस्य
स्वरादौ प्रत्यये परे
उव् स्यात् ।
भ्रुवौ, आप्नुवन्ति ।
संयोगात् इत्येव ? चिन्वन्ति ॥५३॥

स्त्रियाः । २ । १ । ५४ ।

स्त्रिया इवर्णस्य
स्वरादौ प्रत्यये परे
इय् स्यात् ।
स्त्रियौ, अतिस्त्रियौ ॥ ५४ ॥

वाऽम्-शसि । २ । १ । ५५ ।

स्त्रिया इवर्णस्य
अम्-शसोः परयोः
इय् वा स्यात् ।
स्त्रियं-स्त्रीम् ।
स्त्रियः-स्त्रीः ॥ ५५ ॥

योऽनेकस्वरस्य । २ । १ । ५६ ।

अनेकस्वरस्य धातोः
इवर्णस्य
स्वरादौ प्रत्यये परे
यः स्यात् ।
चिच्युः, निन्युः ।
पतिमिच्छति=पत्यि ॥ ५६ ॥

स्यादौ वः । २ । १ । ५७ ।

अनेकस्वरस्य धातोः
उवर्णस्य
स्वरादौ स्यादौ परे
वः स्यात् ।

वसुमिच्छन्तौ=वस्वौ ।

स्यादौ इति किम्? लुलुवुः ॥५७॥

क्विव्-वृत्ते-रसुधियस्तौ । २ । १ । ५८ ।

क्विबन्तेनैव या वृत्तिः=समासः,

तस्याः सुधीशब्दादन्यस्याः

सम्बन्धिनो धातोः

इवर्णोवर्णस्य

स्वरादौ स्यादौ परे

तौ=

य्-व् इत्येतौ

स्याताम् ।

उन्न्यौ, ग्रामण्यौ,

सुल्वः, खलप्वः ।

क्विब् इति किम् ?

परमौ नियौ=परमनियौ ।

वृत्तेः इति किम् ?

नियौ कुलस्य ।

अ-सुधिय इति किम् ?

सुधियः ॥ ५८

हन्-पुन-र्वर्षा-कारैर्भुवः । २ । १ । ५९ ।

हनादिभिः सह या क्विप्-वृत्तिः
तत्सम्बन्धिन एव
भुवः धातोः उवर्णस्य
स्वरादौ स्यादौ परे
वः स्यात् ।
हन्भ्वौ, पुनर्भ्वौ,
वर्षाभ्वः, कारभ्वः ।
हनादिभिरिति किम् ?
प्रतिभुवौ ॥ ५९ ॥

**ण-षमसत् परे स्यादि-
विधौ च । २ । १ । ६० ।**

इतः सूत्रादारभ्य
यत् परं कार्यं विधास्यते, तस्मिन्
स्याद्यधिकारविहिते च पूर्वस्मिन्नपि
कर्त्तव्ये
णत्वं षत्वं च
असत्असिद्धं स्यात् ।

एतत्सूत्र=निर्दिष्टयोश्च ण-षयोः
परे षे णोऽसन् ।
पूष्णः, तक्ष्णः, पिपठीः,
अतष्टाम्, सर्पींषि ।
असत् पर इत्यधिकारो
" रात्सः "
२-१-९० इति यावत् ।
स्यादिविधौ चेति तु
" नोम्यादिभ्यः "
२-१-९९ इति यावत् ॥ ६० ॥

क्त्वादेशोऽषि । २ । १ । ६१ ।

केनोपलक्षितस्य तस्यादेशः
षादन्यस्मिन् परे
पूर्वस्मिंश्च स्यादिविधौ
असन् स्यात् ।
क्षामिमान्, वृक्णः ।
अपि इति किम्? वृक्णः ॥ ६१ ॥

ष-ढोः कः सि । २ । १ । ६२ ।

से परे ष-ढोः कः स्यात् ।

पेक्ष्यति, लेक्ष्यति ॥ ६२ ॥

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वोर्व्यञ्जने । २ । १ । ६३ ।

भ्वादेर्धातोः

यो र-वौ

तयोः परयोः

तस्यैव नामिनो

दीर्घः स्याद्,

व्यञ्जने ।

हूर्च्छा, आस्तीर्णम्, दीव्यति ।

भ्वादेः इति किम् ?

कुर्कुरीयति, दिव्यति ॥ ६३ ॥

पदान्ते । २ । १ । ६४ ।

पदान्तस्थयोः

भ्वादेः र्वोः परयोः

भ्वादेर्नामिनो
दीर्घः स्यात् ।
गीः, गीर्थः ।
पदान्त इति किम् ?
गिरः । लुवः ॥ ६४ ॥

न यि तद्धिते । २ । १ । ६५ ।

यादौ तद्धिते परे
यौ वौ
तयोः परयोः
नामिनो दीर्घो न स्यात् ।
धुर्यः ।
यि इति किम् ? गीर्वत् ।
तद्धित इति किम् ?
गीर्यति, गीर्यते ॥ ६५ ॥

कुरुच्छुरः । २ । १ । ६६ ।

कुरुच्छुरोः
नामिनो
रे परे
दीर्घो न स्यात् ।

क्रुर्यात्, छुर्यात् ।

कुरः इयुकारः किम् ?

कुरत्=शब्दे—कूर्यात् ॥ ६६ ॥

मो नो म्वोश्च । २ । १ । ६७

मन्तस्य धातोः

अन्तस्य

पदान्तस्थस्य

म्वोश्च परयोः

नः स्यात् ।

प्रशान्, प्रशान्भ्याम्,

जङ्गन्मि, जङ्गन्वः ॥ ६७ ॥

स्रंस्-ध्वंस्-क्वस्स-

नडुहो दः । २ । १ । ६८ ।

स्रंस्-ध्वंसोः

क्वस्प्रत्ययान्तस्य च सन्तस्य

अनडुहश्च

पदान्तस्थस्य

दः स्यात् ।

उखास्रद्, पर्णध्वद्, विद्वत् कुलम् ।
स्वनडुद् ।
क्वस् इति द्वि-सकारपाठादिह
मा भूत्-विद्वान् ॥ ६८ ॥

ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्-दधृष्-ष्णिहो गः । २।१।६९।

एषां
पदान्तस्थानां
गः स्यात् ।
ऋत्विग्, दिग्, दृग्,
अन्यादृग्, घृतस्पृग्,
स्रग्, दधृग्, उष्णिग् ॥६९॥

नशो वा । २ । १ । ७० ।

नशः
पदान्ते
ग् वा स्यात् ।
जीवनग्, जीवनड् ॥७०॥

युज-ञ्च्-क्रुञ्चो नो ङः । २ । १ । ७१

एषां नस्य

पदान्ते

ङ् स्यात् ।

युङ्, प्राङ्, क्रुङ् ॥ ७१ ॥

सो रुः । २ । १ । ७२ ।

पदान्ते

सो रुः स्यात् ।

आशीः, वायुः ॥ ७२ ॥

सजुषः । २ । १ । ७३ ।

पदान्ते

सजुषः

रुः स्यात ।

सजूः, सजूर्वत् ॥ ७३ ॥

अह्नः । २ । १ । ७४ ।

अह्नः

पदान्ते

रुः स्यात् ।

हे दीर्घाहो निदाघ !

दीर्घाहा निदाघः ॥ ७४ ॥

रो लुप्य-रि । २ । १ । ७५ ।

अ-रेफे परे

पदान्ते अह्नो

लुपि सत्यां

रः स्यात् ।

अहरधाते, अहर्दत्ते ।

लुपि इति किम् ? हे दीर्घाहोऽत्र ।

अ-रीति किम् ? अहोरूपम् ॥७५॥

धुटस्तृतीयः । २ । १ । ७६ ।

पदान्ते

धुटां

तृतीयः स्यात् ।

वाग्, वाग्भि. अज्भिः ॥७६॥

ग-ड-द-बादे श्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादे-श्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये । २ । १ । ७७ ।

ग-ड-द-बादेः

चतुर्थान्तस्य

एकस्वरस्य धातुरूपशब्दावयवस्य
आदेः
चतुर्थः स्यात् ।
पदान्ते
साऽऽदौ ध्वाऽऽदौ च
प्रत्यये ।
पर्णघुट्, तुण्डिभमाचक्षाणः तुण्ढिप् ।
एवं गर्द्रप्
धर्म्मभुत् ,
निधोक्ष्यते, न्यधृढ्वम् ,
धोक्ष्यते, अधुग्ध्वम् ,
भोत्स्यते, अभुद्ध्वम् ।
ग-ड-द-बादेरिति किम् ? अजञप् ।
एकस्वरस्य इति किम् ? दामलिट् ॥७७॥

धागस्त-थोश्च । २ । १ । ७८ ।

धागः
चतुर्थान्तस्य
दादेः
आदेः दस्य
त-थोः स्ध्वोश्च प्रत्यययोः परयोः
चतुर्थः स्यात् ।

धत्तः, धत्थः, धत्से, धद्ध्वे ।
त-थोश्चेति किम् ? दध्वः ।
चतुर्थान्तस्य इत्येव ? दधाति ॥७८॥

अ-धश्चतुर्थात् तथोर्धः । २ । १ । ७९ ।

चतुर्थात् परयोः
धारूपवर्ज्जात् धातोर्विहितयोः
त-थोर्धः स्यात् ।
अदुग्ध, अदुग्धाः ।
अलब्ध, अलब्धाः ।
अ-ध इति किम् ? धत्तः, धत्थः ।
विहितविशेषणं किम् ? ज्ञानभुत् त्वम् ॥७९॥

नाम्यन्तात् परोक्षाऽद्यतन्याऽऽशिषो धो ढः । २ । १ । ८० ।

रान्तात्
नाम्य-न्ताच्च
धातोः परासां
परोक्षा-द्यतन्या-शिषां
धो ढः स्यात् ।

तुष्टुढ्वे, अतीढ्वम्,
चेपीढ्वम्, तीर्पीढ्वम् ।
नाम्यन्तात इति किम् ?
अपग्ध्वम्, आसिध्वम् ॥ ८० ॥

हाऽन्तस्थात् ञीड्भ्यां वा ।२।१।८१।

हात् अन्तस्थायाश्च परात् ञेरिटश्च परासां
परोक्षा-द्यतन्या-शिषां
धो ढ् वा स्यात् ।
अग्राहिढ्वम्, अग्राहिध्वम्,
ग्राहिषीढ्वम्, ग्राहिषीध्वम् ।
अनायिढ्वम् अनायिध्वम् ।
नायिषीढ्वम्, नायिषीध्वम् ।
अकारिढ्वम्, अकारिध्वम् ।
अलाविढ्वम्, अलाविध्वम् ।
जगृहिध्वे, जगृहिढ्वे ।
आयिढ्वम्; आयिध्वम् ।
हाऽन्तस्थात इति किम् ?
घानिषीध्वम्, आसिषीध्वम् ॥८१॥

हो धुट्-पदान्ते । २ । १ । ८२ ।

धुटि प्रत्यये
पदान्ते च
हो
ढ् स्यात् ।
लेढा, मधुलिट्, गुड-लिण्मान् ।
धुट्-पदान्त इति किम् ?
मधुलिहौ ॥ ८२ ॥

भ्वादे-र्दादि-र्घः । २ । १ । ८३ ।

भ्वादेः
धातोः
यो दादिः अवयवः
तस्य हो
धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च
घः स्यात् ।
दोग्धा, धोक्ष्यति,
अधोक्, गोधुक् ।
भ्वादेः इति किम्? दामलिट् ॥८३॥

सम्राट्, भ्राष्टिः,
विभ्राट्, भ्रष्टा,
धानाभृट्, व्रष्टा,
मूलवृट्, परिव्राट्,
लेष्टा, मष्टा,
शब्दप्राट् ।
यजादिसाहचर्यात् शोऽपि
धातोरेव स्यात् ।
इह मा भूत्. निज्भ्याम् ।
च-ज इत्येव ?
वृक्षवृश्चमाचष्टे=वृक्षव् ॥ ८७ ॥

संयोगस्याऽऽदौ स्कोर्लुक् । २ । १ । ८८ ।

धुट्प्रत्यये पदान्ते च
संयोगादिस्थयोः स्कोः
लुक् स्यात् ।
लग्नः, साधुलक्,
वृक्णः, मूलवृट्,
तष्टः, काष्टतट् ॥ ८८ ॥

पदस्य । २ । १ । ८९ ।

पदस्य संयोगान्तस्य
लुक् स्यात् ।
पुमान्, पुंभिः, महान् ।
पदस्येति किम्? स्कन्त्वा ॥ ८९ ॥

रात् सः । २ । १ । ९० ।

पदस्य संयोगान्तस्य यो रः
ततः परस्य
सस्यैव
लुक् स्यात् ।
चिकीः, कटचिकीः ।
स एवेति किम्?
ऊर्क्, न्यमार्ट् ॥ ९० ॥

नाम्नो नोऽनह्नः । २ । १ । ९१ ।

पदान्ते
नाम्नो नस्य
लुक् स्यात्,

स चेत् अह्नो
न स्यात् ।
राजा, राजपुरुषः ।
अनह्न इति किम् ? अहरेति ॥९१

नाऽऽमन्त्र्ये । २ । १ । ९२

आमन्त्र्यार्थस्य नाम्नः
नस्य लुक् न स्यात् ।
हे राजन् ! ॥ ९२ ॥

क्लीबे वा । २ । १ । ९३ ।

आमन्त्र्यार्थस्य नाम्नः
क्लीबे नस्य
लुग्वा स्यात् ।
हे दाम !, हे दामन् ! ॥९३॥

मावर्णान्तोपान्ताऽपञ्चमवर्गात्
मतोर्मो वः । २ । १ । ९४ ।

मावर्णौ प्रत्येकमन्तो–पान्तौ यस्य
तस्मात् पञ्चम्–वर्जवर्गान्ताच्च
नाम्नः परस्य मतोः
मो वः स्यात् ।

किंवान्,
शमीवान्, वृक्षवान्,
मालावान्, अह्वान्,
भास्वान्, मरुत्वान् ॥ ९४ ॥

नाम्नि । २ । १ । ९५ ।

संज्ञायां मतोः
मो वः स्यात् ।
अहीवती मुनीवती नद्यौ ॥९५॥

चर्मण्वत्य-ष्ठीवत्-चक्रीवत्-कक्षीवत्-रुमण्वत् । २ । १ । ९६ ।

एते मत्वन्ताः
संज्ञायां निपात्यन्ते ।
चर्मण्वती नाम नदी ।
अष्ठीवान् जानुः,
चक्रीवान् खरः,
कक्षीवान् ऋषिः,
रुमण्वान् गिरिः ॥ ९६ ॥

उदन्वानब्धौ च । २ । १ । ९७ ।

अब्धौ
जलाधारे
नाम्नि च
मतौ उदन्वान् निपात्यते ।
उदन्वान् घटः,
उदन्वान् समुद्रः-
ऋषिः-आश्रमश्च ॥ ९७ ॥

राजन्वान् सुराज्ञि । २ । १ । ९८ ।

सुराजकेऽर्थे
राजन्वान्
मतौ निपात्यते ।
राजन्वान् देशः,
राजन्वत्यः प्रजाः ॥९८॥

नोर्म्यादिभ्यः । २ । १ । ९९ ।

ऊर्म्यादिभ्यो मतोः
मो वो
न स्यात् ।
ऊर्मिमान्, दल्मिमान् इत्यादि ॥९९॥

मास-निशाऽऽसनस्य शसादौ लुग् वा । २ । १ । १०० ।

शसादौ स्यादौ
एषां
लुग् वा स्यात् ।
मासः-मासान् ।
निशः-निशाः ।
आसनि-आसने ॥ १०० ॥

दन्त-पाद-नासिक-हृदयाऽसृग्यूषोदक-दो-र्यकृ-च्छकृतो दत्-पन्नस्-हृद-सन्-यूष-न्नुदन्-दोषन्-यकन्-छकन् वा । २ । १ । १०१ ।

शसादौ स्यादौ
दन्तादीनां यथासंख्यं
दत् इत्यादयो वा स्युः ।
दतः, दन्तान् । पदः, पादान् ।
नसा, नासिकया । हृदि, हृदये ।

अस्ना, असृजा । यूष्णा, यूषेण ।
उद्ना, उदकेन । दोष्णा, दोषा ।
यक्ना, यकृता । शक्ना, शकृता ॥१०१॥

य-स्वरे पादः पत् अ-णि-क्य-घुटि । २ । १ । १०२

णि-क्य-घुट्वर्जे
यादौ स्वरादौ च प्रत्यये
पादन्तस्य
पद् स्यात् ।
वैयाघ्रपद्यः, द्विपदः पश्य ।
पादयतेः क्विपि पाद्, पदी कुले ।
य-स्वर इति किम् ? द्विपाद्भ्याम् ।
अ-णि-क्य-घुटीति किम् ? पादयति ।
व्याघ्रपाद्यति, द्विपादौ ॥ १०२ ॥

उदच उदीच् । २ । १ । १०३ ।

अ-णि-क्य-घुटि य-स्वरे
उदच उदीच् स्यात्,

उदीच्यः, उदीची ।
अ-णि-क्य-घुटीत्येव ?
उदयति, उदच्यति, उदञ्चः,
उदच इति किम्? नि मा भूत्,
उदञ्चा, उदञ्चे ॥ १०३ ॥

अच्-चः प्राग्-दीर्घश्च । २ । १ । १०४ ।

अ-णि-क्य-घुटि
य-स्वरादौ प्रत्यये
अच्
चः स्यात्,
प्राक्स्वरस्य दीर्घः ।
प्राच्यः, दधीचा ।
अ-णि-क्य-घुटीत्येव ?
दध्ययति, दध्यच्यति, दध्यञ्चः ।
अच् इति किम् ?
नि मा भूत्, साध्वञ्चा ॥ १०४ ॥

क्वसुष् मतौ च । २ । १ । १०५ ।

अ-णि-क्य-घुटि
य-स्वरे

मतौ च प्रत्यये

क्वस् उष् स्यात् ।

विदुष्यः, विदुषा, विदुष्मान् ।

अ-णि-क्य-घुटीत्येव ?

विद्वयति, विद्वस्यति, विद्वांसः ॥१०५॥

श्वन्-युवन्-मघोनो ङी-स्याद्य-घुट्-स्वरे व उः । २ । १ । १०६ ।

ङ्यां स्याद्य-घुट्-स्वरे च

श्वनादीनां

व उः स्यात् ।

शुनी, शुनः ।

अतियूनी, यूनः ।

मघोनी, मघोनः ।

ङी-स्याद्य-घुट्स्वर इति किम् ?

शौवनम्, यौवनम्, माघवनम् ॥१०६॥

लुगातोऽनापः । २ । १ । १०७ ।

आप्वर्जस्यातो

ङी-स्याद्य-घुट्स्वरे

लुक् स्यात् ।

कीलालपः । हाहे देहि ।

अनाप इति किम्? शालाः ॥१०७॥

अनोऽस्य । २ । १ । १०८ ।

ङी-स्याद्य-घुट्-स्वरे

अनः अस्य

लुक् स्यात् ।

राज्ञी, राज्ञः ॥ १०८ ॥

ई-ङौ वा । २ । १ । १०९ ।

ईकारे ङौ च परे

अनोऽस्य लुग् वा स्यात् ।

साम्नी-सामनी ।

राज्ञि-राजनि ॥ १०९ ॥

पाऽऽदि-हन्-धृतराज्ञोऽणि । २ । १ । ११० ।

पादेरनो

हनो

धृतराज्ञश्च अनः अणि प्रत्यये

लुक् स्यात् ।

औक्ष्णः, तादणः,

भ्रौणघ्नः, धार्त्तराज्ञः ॥ ११० ॥

न व-मऽन्त-संयोगात् । २ । १ । १११ ।

वान्तात् मान्ताच्च संयोगात्

परस्य अनः अस्य

लुग् न स्यात् ।

पर्वणा, कर्मणी ॥ १११ ॥

हनो ह्रो घ्नः । २ । १ । ११२ ।

हन्तेर्ह्नो

घ्नः स्यात् ।

भ्रूणघ्नी, घ्नन्ति ।

ह्न इति किम् ? वृत्रहणौ ॥ ११२ ॥

लुगस्यादेत्यपदे । २ । १ । ११३ ।

अ-पदादौ

अकारे एकारे च परे

अस्य

लुक् स्यात् ।

सः, पचन्ति, पचे ।

अ-पद इति किम् ?

दण्डाग्रम् ॥ ११३ ॥

डित्यन्त्यस्वरादेः । २ । १ । ११४ ।

स्वराणां योऽन्त्यस्वरः

तदादेः शब्दस्य

डिति परे

लुक् स्यात् ।

मुनौ, साधौ, पितुः ॥ ११४ ॥

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः । २ । १ । ११५ ।

आवर्जात्

अवर्णात् परस्य

अतुः स्थाने

अन्तो वा स्यात् । ई-ङ्योः ।

तुदन्ती-तुदती कुले, स्त्री वा ।

एवं

भान्ती-भाती ।

अवर्णादिति किम् ? अदत

अ-श्न इति किम् ? लुनती ॥ १

श्य-शवः । २ । १ । ११

श्याच्छवश्च परस्य

अतुः ईङ्योः परयोः

अन्त इत्यादेशः स्यात् ।

दीव्यन्ती, पचन्ती ॥ ११

दिव औः सौ । २ । १ । १

दिवः

सौ परे

औः स्यात् । द्यौः ॥ ११

उः पदान्तेऽनूत् । २ । १ । १

पदान्तस्य दिव

उः स्यात्, अनूत् ।

न तु

दीर्घो न स्यात् ।

पुम्याम्, पुंषु ।

पदान्त इति किम्? द्विति ।

अनन् इति किम्? पुमनति ॥ ११८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः

श्री वर्धमानस्वामिने नमः

अथ कारक प्रकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य—

द्वितीयः पादः

क्रियाहेतुः कारकम् ।२।२।१।

क्रियायाः निमित्तं=
कर्त्रादि
कारकं स्यात् ।
'करोतीति कारकम्' इति
अन्वर्थाश्रयणाच्च
निमित्तत्वमात्रेण
अनाश्रितव्यापारस्य
हेत्वादेः
कारकसंज्ञा न स्यात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ।२।२।२।

क्रियाहेतुः
क्रियासिद्धौ स्वप्रधानो
यः
सः
कर्त्ता स्यात् ।
मैत्रेण कृतः ॥२॥

कर्त्तुर्व्याप्यं कर्म ।२।२।३।

कर्त्रा
क्रियया यद्
विशेषेण आप्तुम्
इष्यते
तत् कारकं
व्याप्यं कर्म च
स्यात् ।
तत् त्रेधा-
निर्वर्त्यं,
विकार्यं,
प्राप्यञ्च ।

कटं करोति,
काष्ठं दहति,
ग्रामं याति ॥ ३ ॥

वाऽकर्मणामणिक्कर्त्ता णौ । २ । २ ।

अविवक्षितकर्मणां धातूनां
णिगः प्राग्
यः कर्त्ता
सः
णिगि सति
कर्म वा स्यात् ।
पचति चैत्रः,
तं प्रेरयति=
पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा (मैत्रः) ॥४॥

गति--बोधा--ऽऽहारार्थ--शब्दकर्म-नित्याऽकर्मणामनी-खाद्य-दि-ह्वा-शब्दाय-क्रन्दाम् । २ । २ । ५ ।

गतिः=
देशान्तरप्राप्तिः ।

शब्दः
कर्म्म=
=क्रिया व्याप्यञ्च
येषां ते=
शब्दकर्म्माणः ।
नित्यं न विद्यते कर्म येषां ते=
नित्याऽकर्म्माणः ।
गत्यर्थ-बोधार्था-हारार्थानां
शब्दकर्म्मणां नित्याऽकर्म्मणाञ्च
नी-खाद्य-दि-ह्वा-शब्दाय-क्रन्दि-
वर्जानां धातूनां अणिकर्त्ता
स णौ सति
कर्म स्यात् ।
गमयति चैत्रं ग्रामम्,
बोधयति शिष्यं धर्म्मम्,
भोजयति वटुमोदनम्,
जल्पयति मैत्रं द्रव्यम्,
अध्यापयति वटुं वेदम्,
शाययति मैत्रं चैत्रः ।

गत्यर्थादीनां इति किम् ?

पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः

ण्यादिवर्जनं किम् ?

नाययति भारं चैत्रेण,

खादयत्यपूपं मैत्रेण,

आदयत्योदनं सुतेन,

ह्वाययति चैत्रं मैत्रेण,

शब्दाययति वटुं मैत्रेण,

क्रन्दयति मैत्रं चैत्रेण ॥ ५ ॥

भक्षेर्हिंसायाम् । २ । २ । ६ ।

भक्षेः

हिंसार्थस्यैव

अणिक्कर्त्ता

णौ कर्म्म स्यात ।

भक्षयति सस्यं बलीवर्दान् मैत्रः ।

हिंसायाम् इति किम् ?

भक्षयति पिण्डीं शिशुना ॥ ६ ॥

वहेः प्रवेयः । २ । २ । ७ ।

वहेः
अणिक्कर्त्ता
प्रवेयो
णौ कर्म्म स्यात् ।
वाहयति भारं बलीवर्दान् मैत्रः ।
प्रवेय इति किम् ?
वाहयति भारं मैत्रेण ॥ ७ ॥

हृ-क्रोर्नवा । २ । २ । ८ ।

हृ-क्रोः
अ-णिक्कर्त्ता
णौ कर्म्म
वा स्यात् ।
विहारयति देशं गुरुं-गुरुणा वा,
आहारयत्योदनं बालं-बालेन वा,
कारयति कटं चैत्रं-चैत्रेण वा ॥ ८ ॥

दृश्य-भिवदोरात्मने । २ । २ । ९ ।

दृश्य-भिवदोः
आत्मनेपदविषये
अ-णिक्कर्त्ता
णौ कर्म्म वा स्यात्
दर्शयते राजा भृत्यान्-भृत्यैर्वा,
अभिवादयते गुरुः शिष्यं-शिष्येण वा ।
आत्मने इति किम् ?
दर्शयति रुपतर्कं रुपम् ॥ ९ ॥

नाथः । २ । २ । १० ।

आत्मनेपदविषयस्य नाथो
व्याप्यं
कर्म्म वा स्यात् ।
सर्प्पिषो नाथते-सर्प्पिर्नाथते ।
आत्मने इत्येव ?
पुत्रमुपनाथति पाठाय ॥ १० ॥

स्मृत्यर्थ-दये-शः । २ । २ । ११ ।

स्मृत्यर्थानां
दये-शोश्च
व्याप्यं
कर्म्म वा स्यात् ।

मातुः स्मरति,
मातरं स्मरति,
मातुः स्मर्यते,
माता स्मर्यते ।

सर्पिषः-सर्पिर्वा दयते,
लोकानामीष्टे, लोकानीष्टे ॥ ११ ॥

कृगः प्रतियत्ने । २ । २ । १२ ।

पुनर्यत्नः=प्रतियत्नः,
तद्वृत्तेः कृगो
व्याप्यं
कर्म्म वा स्यात् ।

एधोदकस्य-एधोदकं चोपस्कुरुते ॥ १२ ॥

रुजाऽर्थस्या-ऽज्वरि-सन्तापेर्भावे कर्त्तरि । २ । २ । १३ ।

रुजा=पीडा,
तदर्थस्य ज्वरि-सन्तापिवर्जस्य
धातोः व्याप्यं
कर्म्म वा स्यात्
भावश्चेत् रुजायाः कर्त्ता ।
चौरस्य-चौरं वा रुजति रोगः ।
अ-ज्वरिसन्तापेरिति किम् ?
आद्यूनं ज्वरयति-सन्तापयति वा ।
भावे इति किम् ?
मैत्रं रुजति श्लेष्मा ॥ १३ ॥

जास-नाट-क्राथ-पिषो हिंसायाम् । २ । २ । १४ ।

हिंसार्थानां
एषां
व्याप्यं
कर्म्म वा स्यात् ।

चौरस्य-चौरं
वा उज्जासयति,
चौरस्य-चौरं वा उन्नाटयति,
चौरस्य-चौरं
वा उत्क्राथयति,
चौरस्य-चौरं वा पिनष्टि ।
हिंसायामिति किम् ?
चौरं बन्धनात् जासयति ॥ १४ ॥

निप्रेभ्यो घ्नः । २ । २ । १५ ।

समस्त-व्यस्त-विपर्यस्ताभ्यां
नि-प्राभ्यां परस्य
हिंसार्थस्य
हन्तेः
व्याप्यं
कर्म्म वा स्यात् ।
चौरस्य-चौरं वा निप्रहन्ति ।
हिंसायां इत्येव ?
रागादीन् निहन्ति ॥ १५ ॥

विनिमेय-द्यूतपणं पणि-व्यवहोः । २ । २ । १६

विनिमेयः=क्रय-विक्रयोऽर्थः,
द्यूतपणः=द्यूतजेयं,
तौ पणि-व्यवहोः
व्याप्यौ
वा कर्म्म स्याताम् ।
शतस्य=शतं वा पणायति,
दशानां-दश वा व्यवहरति ।
विनिमेय-द्यूतपणमिति किम् ?
साधून् पणायति ॥ १६

उपसर्गाद् दिवः । २ । २ । १

उपसर्गात् परस्य
दिवो व्याप्यौ
विनिमेय-द्यूतपणौ
वा कर्म्म स्याताम् ।

शतस्य-शतं वा प्रदीव्यति ।
उपसर्गादिति किम् ?
शतस्य दीव्यति ॥ १७ ॥

न । २ । १८ ।

अनुपसर्गस्य दिवो
व्याप्यौ
विनमेय-द्यूतपणौ
कर्म्म न स्याताम् ।
शतस्य दीव्यति ॥ १८ ॥

करणं च । २ । २ । १९ ।

दिवः करणं
कर्म्म
करणं च
युगपत्
स्यात् ।
अक्षान् दीव्यति,
अक्षैर्दीव्यति,
अक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेण ॥ १९ ॥

अधेः शीङ्-स्थाऽऽस आधारः । २ । २ । २० ।

अधेः संबद्धानां
शीङ्-स्था-ऽऽसाम्
आधारः कर्म्म स्यात् ।
ग्राममधिशेते-अधितिष्ठति-
अध्यास्ते वा ॥ २० ॥

उपान्वध्याङ्-वसः । २ । २ । २१ ।

उपादिविशिष्टस्य
वसतेः
आधारः
कर्म्म स्यात् ।
ग्राममुपवसति-अनुवसति-
अधिवसति-आवसति ॥ २१ ॥

वाऽभिनिविशः । २ । २ । २२ ।

अभि-निभ्यां
उपसृष्टस्य
विशेः

आधारः
कर्म वा स्यात् ।
ग्राममभिनिविशते,
कल्याणे अभिनिविशते ॥ २२ ॥

कालाऽध्व-भाव-देशं वाऽकर्म्म चाऽकर्म्मणाम् । २ । २ । २३ ।

कालादिराधारः
अकर्मणां धातूनां योगे
कर्म्म
अकर्म्म च-
युगपद्
वा स्यात् ।
मासमास्ते,
क्रोशं शेते,
गोदोहमास्ते,
कुरून् आस्ते ।
पक्षे-मासे आस्ते इत्यादि ।

अकर्म चेति किम् ?

मासमास्यते ।

अकर्मणामिति किम् ?

रात्रौ उद्देशोऽधीतः ॥ २३ ॥

साधकतमं करणम् । २ । २ । २४ ।

क्रियायां

प्रकृष्टोपकारकं

करणं स्यात् ।

दानेन भोगानाप्नोति ॥ २४ ॥

कर्म्माभिप्रेयः संप्रदानम् ।२।२।२५।

कर्म्मणा

व्याप्येन क्रियया वा

यं

अभिप्रेयते

सः

सम्प्रदानं स्यात् ।

देवाय बलिं दत्ते,
राज्ञे कार्यमाचष्टे,
पत्ये शेते ॥ २५ ॥

स्पृहेर्व्याप्यं वा । २ । २ । २३ ।

स्पृहेर्व्याप्यं
वा संप्रदानं स्यात् ।
पुष्पेभ्यः-पुष्पाणि वा स्पृहयति ॥ २६ ॥

क्रुद्-द्रुहे-र्ष्या-ऽसूयार्थै-
र्यंप्रति कोपः । २ । २ । २७ ।

क्रुधाद्यर्थैर्धातुभिर्योगे
यं प्रति कोपः
तत्
सम्प्रदानं स्यात् ।
मैत्राय क्रुध्यति,
द्रुह्यति, ईर्ष्यति,
असूयति वा ।
यं प्रतीति किम् ?
मनसा क्रुध्यति ।

कोप इति किम्?

शिष्यस्य कुप्यति, (विनयार्थम्) ॥२७॥

नोपसर्गात् क्रुद्-द्रुहा । २ । २ ।

सोपसर्गाभ्यां

क्रुद्-द्रुहिभ्यां योगे

यं प्रति कोपः

तत् संप्रदानं न स्यात् ।

मैत्रमभिक्रुध्यति-अभिद्रुह्यति ।

उपसर्गादिति किम्?

मैत्राय क्रुध्यति-द्रुह्यति ॥ २८ ॥

अपाये अवधिः-अपादानम् । २ । २ ।

अपाये=विश्लेषे

यः

अवधिः

तत्

अपादानं स्यात् ।

वृक्षात् पर्णं पतति,

व्याघ्राद् बिभेति,

अधर्मात् जुगुप्सते-विरमति वा,

धर्मात् प्रमाद्यति,
चौरेभ्यः-पलायते,
अध्ययनात् पराजयते,
यवेभ्यो गां रक्षति,
उपाध्यायात् अन्तर्द्धत्ते,
शृङ्गात् शरो जायते,
हिमवतो गङ्गा प्रभवति,
वलभ्याः श्री शत्रुञ्जयः षड् योजनानि,
कार्तिक्या आग्रहायणी मासे,
चैत्रात् मैत्रः पटुः,
माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य
आढ्यतराः ॥ २९ ॥

**क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽ-
धिकरणम् । २ । २ । ३० ।**

क्रियाऽऽश्रयस्य=कर्त्तुः कर्म्मणो वा
आधारः
अधिकरणं स्यात् ।

कटे आस्ते,

स्थाल्यां तण्डुलान् पचति ॥ ३० ॥

नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ । २ । २ । ३

एक–द्वि–बहौ अर्थमात्रे वर्त्तमानात्

नाम्नः परा

यथासंख्यं सि–औ–जस्लक्षणा

प्रथमा स्यात् ।

डित्थः, गौः, शुक्लः

कारकः,दण्डी ॥ ३१ ॥

आमन्त्र्ये । २ । २ । ३२ ।

आमन्त्र्याऽर्थवृत्तेः

नाम्नः

प्रथमा स्यात् ।

देव ! ।

आमन्त्र्य इति किम् ?

राजा भव ॥ ३२ ॥

गौणात् समया-निकषा-हा-धिग--न्तरा-ऽन्तरेणा-ऽति-येन-तेनै-र्द्वितीया । २ । २ । ३३ ।

समयाऽऽदिभिः युक्ताद्
गौणात् नाम्नः
एक-द्वि-बहौ
यथासंख्यम्
अम्-औ-शस् इति
द्वितीया स्यात् ।

समया ग्रामम् ।
निकषा गिरिं नदी ।
हा ! मैत्रं व्याधिः ।

धिग् जाल्मम् ।
अन्तराऽन्तरेण च निषधं
नीलं च विदेहाः ।

अन्तरेण धर्म्मं सुखं न स्यात् ।
अतिवृद्धं कुरून् महद्बलम् ।

यदत्र मां प्रति-मां परि-

मामनु-स्यात तद्दीयताम् ।

वृक्षं प्रति-परि-अनु वा विद्युत् ।

वृक्षं वृक्षं प्रति-परि-अनु वा सेकः ।

साधुर्मैत्रो मातरं प्रति-परि-अनु वा ।

एतेष्विति किम् ?

अनु वनस्याऽशनिर्गता ॥ ३७ ॥

हेतु-सहार्थेऽनुना । २ । २ । ३८ ।

हेतुः=जनकः ।

सहार्थः=तुल्ययोगो विद्यमानता च,

तद्विषयोऽप्युपचारात् ।

तयोर्वर्त्तमानात्

अनुना युक्ताद्

द्वितीया स्यात् ।

जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः,

गिरिमन्ववसिता सेना ॥ ३८ ॥

उत्कृष्टे-ऽनू-पेन । २ । २ । ३९ ।

उत्कृष्टार्थात्
अनूपाभ्यां युक्ताद्
द्वितीया स्यात् ।
अनुसिद्धसेनं कवयः ।
उपोमास्वतिं सङ्गृहीतारः ॥ ३९ ॥

कर्म्मणि । २ । २ । ४० ।

नाम्नः
कर्म्मणि
द्वितीया स्यात् ।
कटं करोति,
तण्डुलान् पचति,
रविं पश्यति,
अजां नयति ग्रामम्,
गां दोग्धि पयः ॥ ४० ॥

क्रिया-विशेषणात् । २ । २ । ४१

क्रियायाः यद् विशेषणं,
तद्वाचिनो
द्वितीया स्यात् ।

स्तोकं पचति ।

सुखं स्थाता ॥ ४१ ॥

कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ । २ । २ । ४२ ।

व्याप्तिः=अत्यन्तसंयोगः ।

व्याप्तौ द्योत्यायां

कालाऽध्व वाचिभ्यां

द्वितीया स्यात् ।

मासं गुडधानाः-कल्याणी अधीते वा ।

क्रोशं गिरिः-कुटिला नदी,

क्रोशमधीते वा ।

व्याप्तौ इति किम् ?

मासस्य-मासे वा द्व्यहं गुडधानाः ।

क्रोशस्य-क्रोशे वा एकदेशे

कुटिला नदी ॥ ४२ ॥

सिद्धौ तृतीया । २ । २ । ४३ ।

सिद्धौ=फलनिष्पत्तौ द्योत्यायां

कालाऽ-ध्ववाचिभ्यां

टा-भ्यां-भिस्लक्षणा तृतीया

यथासंख्यं
एक-द्वि-बहौ स्यात् ।
मासेन मासाभ्यां मासैर्वा
आवश्यकमधीतम् ।
क्रोशेन क्रोशाभ्यां क्रोशैर्वा
प्राभृतमधीतम् ।
सिद्धौ इति किम्?
मासमधीत आचारो, नाऽनेन गृहीतः ॥४३॥

हेतु-कर्तृ-करणे-
त्थम्भूतलक्षणे । २ । २ । ४४ ।

फलसाधनयोग्यो=हेतुः ।
किञ्चित्प्रकारं आपन्नस्य
चिह्नं=इत्थम्भूतलक्षणं ।
हेत्वादिवृत्तेः नाम्नः
तृतीया स्यात् ।
धनेन कुलम् ।
चैत्रेण कृतम् ।
दात्रेण लुनाति ।
अपि त्वं कमण्डलुना च्छात्रमद्राक्षीः? ॥४४॥

सहार्थे । २ । २ । ४५ ।

सहार्थे=

तुल्ययोगे विद्यमानतायां च गम्यमाने

नाम्नः

तृतीया स्यात् ।

सहागतः स्थूलो-गोमान्-

ाह्मणो वा ।

सुपुत्रेण, सिंही स्वपीति निर्भयम् ।

शभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥१॥

॥ ४५ ॥

ेस्तद्वदाख्या । २ । २ । ४६ ।

=भेदिनो

भेदैः=प्रकारैः

तद्वतोऽर्थस्य

ख्या=निर्देशः स्यात्

तद्वाचिनः

तृतीया स्यात् ।

अक्ष्णा काणः,

पादेन खञ्जः,

प्रकृत्या दर्शनीयः,

तद्वद्ग्रहणं किम् ?

अक्षि काणं पश्य ।

आख्येति प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्,

तेन

अक्ष्णादीर्घ इति न स्यात् ॥ ४६ ॥

कृताऽऽद्यैः । २ । २ । ४७ ।

कृताऽऽद्यैः निषेधार्थैः

युक्तात्

तृतीया स्यात् ।

कृतं तेन, किं गतेन ॥ ४७ ॥

काले भान् नवाऽऽधारे । २ । २ । ४८ ।

कालवृत्तेर्नक्षत्रार्थात्

आधारे

तृतीया वा स्यात् ।

पुष्येण-पुष्ये वा पायसमश्नीयात् ।

काल इति किम् ?

पुष्येऽर्कः ।

भादिति किम् ।

तिलपुष्येषु यत्क्षीरम् ।

आधार इति किम् ?

अत्र पुष्यं विद्धि ॥ ४८ ॥

प्रसितोत्सुकाऽवबद्धैः । २ । २ । ४९

एतैर्युक्तात्

आधारवृत्तेः

तृतीया वा स्यात् ।

केशैः–केशेषु वा प्रसितः ।

गृहेण–गृहे वा उत्सुकः,

केशैः–केशेषु वाऽवबद्धः ॥ ४९ ॥

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् । २ । २ । ५० ।

व्याप्यवृत्तिभ्यो

द्विद्रोणादिभ्यो

वीप्सायां

तृतीया वा स्यात् ।

द्विद्रोणेन-द्विद्रोणं द्विद्रोणं वा
धान्यं क्रीणाति,
पञ्चकेन-पञ्चकः पञ्चकं वा
पशून् क्रीणाति ॥ ५० ॥

समो ज्ञोऽ-स्मृतौ वा । २ । २ । ५१ ।

अ-स्मृत्यर्थस्य सञ्जानातेः
यद् व्याप्यं
तद्वृत्तेः
तृतीया वा स्यात् ।
मात्रा मातरं वा सञ्जानीते ।
अ-स्मृताविति किम् ?
मातरं सञ्जानाति ॥ ५१ ॥

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च । २ । २ । ५२ ।

सम्पूर्वस्य दामः
सम्प्रदानेऽधर्म्ये वर्त्तमानात्
तृतीया स्यात् ।

तत्सन्नियोगे च
दाम आत्मनेपदम् ।
दास्या सम्प्रयच्छते कामुकः ।
अधर्म्य इति किम् ?
पत्न्यै संप्रयच्छति ॥ ५२ ॥

चतुर्थी । २ । २ । ५३ ।

संप्रदाने वर्त्तमानात्
एक-द्वि-बहौ
यथासंख्यं
ङे-भ्यां-भ्यस्-लक्षणा
चतुर्थी स्यात् ।
द्विजाय गां दत्ते,
पत्ये शेते ॥ ५३ ॥

तादर्थ्ये । २ । २ । ५४ ।

तस्मै इदं तदर्थम् तद्भावे
सम्बन्धविशेषे द्योत्ये
चतुर्थी स्यात् ।
यूपाय दारु,
रन्धनाय स्थाली ॥ ५४ ॥

रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः
प्रेय--विकारोत्तमर्णेषु ।२।२।५५।
रुच्यर्थैः कृप्यर्थैर्धारिणा च योगे
यथासंख्यं
प्रेय-विकारो-त्तमर्णवृत्तेः
चतुर्थी स्यात् ।
मैत्राय रोचते धर्म्मः,
मूत्राय कल्पते यवागूः,
चैत्राय शतं धारयति ॥ ५५ ॥

प्रत्याङः श्रुवाऽर्थिनि । २ । २ ।५६।
प्रत्या-ङ्भ्यां परेण श्रुवा युक्तात्
अर्थिन्यभिलाषुके वर्त्तमानात्
चतुर्थी स्यात् ।
द्विजाय गां प्रतिशृणोति
आशृणोति वा ॥ ५६ ॥

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि । २ । २ । ५७ ।
प्रत्य-नुभ्यां परेण गृणा योगे
आख्यातृवृत्तेः

चतुर्थी स्यात् ।

गुरवे प्रतिगृणाति-

अनुगृणाति ॥ ५७ ॥

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी । २ । २ । ५८ ।

वीक्ष्यं=[१]विमतिपूर्वकं निरूप्यं,

तद्विषया क्रियाऽपि ।

यस्य वीक्ष्ये

राधीक्षी वर्त्तेते

तद्वृत्तेः

चतुर्थी स्यात् ।

मैत्राय राध्यति-ईक्षते वा,

ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः ।

वीक्ष्य इति किम् ? मैत्रमीक्षते ॥ ५८ ॥

---

१ विविधा=विशेषानुपलम्भादेकस्मिन् वस्तुनि सादृश्यादिनिमित्तादनेकपक्षाऽऽलम्बनाऽनवधारणाऽऽत्मिका मतिर्विमतिः संदेहज्ञानमित्यर्थः

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २ । २ । ६१ ।

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुम् वक्ष्यते,
तस्यार्थे ये भाववाचिनो घञादयः,
तदन्तात्
स्वार्थे
चतुर्थी स्यात् ।
पाकाय-इज्यायै वा व्रजति,
तुमोऽर्थ इति किम् ? पाकस्य ।
भाववचनादिति किम् ?
पक्ष्यतीति पाचकस्य व्रज्या ॥ ६१ ॥

गम्यस्याऽऽप्ये । २ । २ । ६२ ।

यस्यार्थो गम्यते,
न चाऽसौ प्रयुज्यते
स गम्यः ।
गम्यस्य तुमो
व्याप्ये वर्त्तमानात
चतुर्थी स्यात् ।
एधेभ्यः फलेभ्यो वा व्रजति ।
गम्यस्येति किम् ?
एधानाहर्तुं याति ॥ ६२ ॥

गतेर्नवाऽनाप्ते । २ । २ । ६३ ।

गतिः=पादविहरणं ।
तस्या आप्ये अनाप्ते वर्तमानात
चतुर्थी वा स्यात् ।
ग्रामं-ग्रामाय वा याति,
विप्रनष्टः पन्थानं-पथे वा याति ।
गतेरिति किम् ?
स्त्रियं गच्छति,
मनसा मेरुं गच्छति ।
अनाप्त इति किम् ?
संप्राप्ते मा भूत् ।
पन्थानं याति ॥ ६३ ॥

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽति-
कुत्सने । २ । २ । ६४ ।

अतीव कुत्स्यते येन तदतिकुत्सनं,
तस्मिन् मन्यतेर्व्याप्ये वर्तमानात्
नावादिवर्जात्
चतुर्थी वा स्यात् ।

न त्वा तृणाय-तृणं वा मन्ये ।

मनस्येति किम् ?

न त्वा तृणं मन्ये ।

अ-नावादिभ्य इति किम् ?

न त्वा नावं, अन्नं, शुकं,

शृगालं, काकं वा मन्ये ।

कुत्सन इति किम् ?

न त्वा रत्नं मन्ये ।

करणाऽऽश्रयणं किम् ?

न त्वा तृणाय मन्ये,

युष्मदो मा भूत ।

अतीति किम् ?

त्वां तृणं मन्ये ॥ ६४ ॥

हित-सुखाभ्याम् ।२।२।६५।

आभ्यां युक्तात्

चतुर्थी वा स्यात् ।

आमयाविने-आमयाविनो वा हितम् ।

चैत्राय-चैत्रस्य वा सुखम् ॥ ६५ ॥

तद्-भद्राऽऽयुष्य-क्षेमाऽर्था-
ऽर्थेनाऽऽशिषि । २ । २ । ६६ ।

तत् इति हित-सुखयोः परामर्शः ।
हिताद्यर्थैर्युक्तात्
आशिषि गम्यायां
चतुर्थी वा स्यात् ।
हितं-पथ्यं वा जीवेभ्यो-
जीवानां वा भूयात् ।
सुखं-शं-शर्म वा प्रजाभ्यः-
प्रजानां वा भूयात् ,
भद्रमस्तु श्रीजिनशासनाय-
श्रीजिनशासनस्य वा ।
आयुष्यमस्तु चैत्राय-चैत्रस्य वा ।
क्षेमं भूयात् कुशलं-निरामयं वा
श्रीसङ्घाय-श्रीसङ्घस्य वा ।
अर्थः-कार्यं-प्रयोजनं वा
वा ॥ ६६ ॥

परिक्रयणे । २ । २ । ६७ ।

परिक्रीयते नियतकालं
स्वीक्रियते येन
तत्=परिक्रयणं ।
तस्मिन् वर्त्तमानात्
चतुर्थी वा स्यात् ।
शताय-शतेन वा परिक्रीतः ॥ ६७ ॥

शक्तार्थ-वषड्-नमः स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः । २ । २ । ६८ ।

शक्तार्थैः
वषडादिभिश्च युक्तात्
चतुर्थी
नित्यं स्यात् ।
शक्तः-प्रभुर्वा मल्लो मल्लाय,
वषडग्नये,
नमोऽर्हद्भ्यः,
स्वस्ति प्रजाभ्यः,
स्वाहेन्द्राय,
स्वधा पितृभ्यः ॥ ६८ ॥

पञ्चम्यपादाने । २ । २ । ६९ ।

अपादाने
एक-द्वि-बहौ
यथासंख्यं
ङसि-भ्यां-भ्यस्-
लक्षणा पञ्चमी स्यात् ।
ग्रामाद् गोदोहाभ्यां वनेभ्यो
वा आगच्छति ॥ ६९ ॥

आङाऽवधौ । २ । २ । ७० ।

अवधिः=मर्यादा अभिविधिश्च ।
तद्वृत्तेः आङा युक्तात्
पञ्चमी स्यात् ।
आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः ॥ ७० ॥

पर्य-पाभ्यां वर्ज्ये । २ । २ । ७१ ।

वर्ज्ये=वर्जनीयेऽर्थे वर्त्तमानात्
पर्य-पाभ्यां युक्तात्
पञ्चमी स्यात् ।

परि-अप वा

पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः ।

वर्ज्य इति किम् ?

अपशब्दो मैत्रस्य ॥ ७१ ॥

यतः प्रतिनिधि-प्रतिदाने प्रतिना । २ । २ । ७२ ।

प्रतिनिधिः=मुख्यसदृशोऽर्थः ।

प्रतिदानं=गृहीतस्य विशोधनं ।

ते यतः स्यातां

तद्वाचिनः

प्रतिना योगे

पञ्चमी स्यात् ।

प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति ।

तिलेभ्यः प्रति

माषानस्मै प्रयच्छति ॥ ७२ ॥

आख्यातर्युपयोगे । २ । २ । ७३

आख्याता=प्रतिपादयिता,

तद्वाचिनः पञ्चमी स्यात् ।

उपयोगे=नियमपूर्वकविद्याग्रहणविषये ।
उपाध्यायादधीते आगमयति वा ।
उपयोग इति किम् ?
नटस्य शृणोति ॥ ७३ ॥

गम्ययपः कर्मा-ऽऽधारे । २ । २ । ७४ ।

गम्यस्य=
अप्रयुज्यमानस्य
यबन्तस्य
कर्मा-ऽऽधारवाचिनः
पञ्चमी स्यात् ।
प्रासादात् आसनात् वा प्रेक्षते ।
गम्यग्रहणं किम् ?
प्रासादमारुह्य शेते ।
आसने उपविश्य भुङ्क्ते ॥७४॥

प्रभृत्य-न्यार्थ-दिक्शब्द-
बहि-रारा-दितरैः । २ । २ । ७५ ।

प्रभृत्यर्थैः अन्यार्थैः
दिक्शब्दैः

बहिरादिभिश्च
युक्तात्
पञ्चमी स्यात् ।
ततः प्रभृति,
ग्रीष्मादारभ्य,
अन्यो-भिन्नो वा मैत्रात्,
ग्रामात् पूर्वस्यां दिशि वसति,
उत्तरो विन्ध्यात् पारियात्रः,
पश्चिमो रामाद् युधिष्ठिरः,
बहिः आरात्-इतरो वा ग्रामात् ॥७५

ऋणाद्धेतोः । २ । २ । ७६ ।

हेतुभूतऋणवाचिनः
पञ्चमी स्यात् ।
शताद् बद्धः ।
हेतोरिति किम् ?
शतेन बद्धः ॥ ७६ ॥

गुणाद-स्त्रियां नवा । २ । २ । ७७ ।

अ-स्त्रीवृत्तेः
हेतुभूतगुणवाचिनः
पञ्चमी वा स्यात् ।
जाड्यात्-जाड्येन वा बद्धः,
ज्ञानात्-ज्ञानेन वा मुक्तः,
अ-स्त्रियामिति किम् ?
बुद्ध्या मुक्तः ॥ ७७ ॥

आरादर्थैः । २ । २ ।

आराद्=दूरं अन्तिकं च,
तदर्थैर्युक्तात्
पञ्चमी वा स्यात् ।
दूरं-विप्रकृष्टं वा
ग्रामाद्-ग्रामस्य वा ।
अन्तिकं-अभ्याशं वा
ग्रामाद्-ग्रामस्य वा ॥ ७८ ॥

स्तोका-ऽल्प-कृच्छ्र-कतिपयाद् असत्त्वे करणे । २ । २ । ७९ ।

यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स गुणः=सत्त्वं,
तेनैव वा रूपेणाऽभिधीयमानं द्रव्यादि,
तस्मिन् करणे वर्त्तमानेभ्यः
स्तोकादिभ्यः
पञ्चमी वा स्यात् ।
स्तोकात्-स्तोकेन वा,
अल्पात्-अल्पेन वा,
कृच्छ्रात्-कृच्छ्रेण वा,
कतिपयात् कतिपयेन वा
मुक्तः ।
अ-सत्त्व इति किम् ?
स्तोकेन विषेण हतः ॥ ७९ ॥

अ-ज्ञाने ज्ञः षष्ठी । २ । २ । ८० ।

अ-ज्ञानार्थस्य ज्ञो
यत् करणं
तद्वाचिनः
एक-द्वि-बहौ
यथासंख्यं

ङस्-ओस्-आम्लक्षणा
पष्ठी नित्यं स्यात् ।
सर्पिषः-सर्पिषोः-
सर्पिषां वा जानीते ।
अ-ज्ञान इति किम् ?
स्वरेण पुत्रं जानाति ।
करण इत्येव ?
तैलं सर्पिषो जानाति ॥ ८० ॥

शेषे । २ । २ । ८१ ।

कर्मादिभ्योऽन्यः
तदविवक्षारूपः
स्व-स्वामिभावादि-सम्बन्धविशेषः=शेषः
तत्र पष्ठी स्यात् ।
राज्ञः पुरुषः,
उपगोरपत्यम्,
मापाणामश्नीयात् ॥ ८१ ॥

रि-रिष्टात्-स्ताद-स्ताद्-
सतसा-ता । २ । २ । ८२ ।

एतत्प्रत्ययान्तैः युक्तात्
पष्ठी स्यात् ।
उपरि ग्रामस्य,
उपरिष्टात्, परस्तात्, पुरस्तात्,
पुरः, दक्षिणतः,
उत्तराद् वा ग्रामस्य ॥ ८२ ॥

कर्म्मणि कृतः । २ । २ । ८३ ।

कृदन्तस्य
कर्म्मणि
षष्ठी स्यात् ।
अपां स्रष्टा, गवां दोहः ।
कर्म्मणीति किम् ?
शस्त्रेण भेत्ता, स्तोकं पक्ता ।
कृत इति किम् ?
भुक्तपूर्वी ओदनम ॥ ८३ ॥

वैकत्र द्वयोः । २ । २ । ८५ ।

द्विकर्म्मकेषु धातुषु
कृत्प्रत्ययान्तेषु
द्वयोः कर्म्मणोः
एकतरस्मिन्
षष्ठी वा स्यात् ।
अजाया नेता स्रुघ्नं-स्रुघ्नस्य वा ।
अथवा
अजां-अजाया वा
नेता स्रुघ्नस्य ॥ ८५ ॥

कर्तरि । २ । २ । ८६ ।

कृदन्तस्य धातोः
कर्त्तरि षष्ठी स्यात् ।
भवत आसिका ।
कर्त्तरीति किम् ?
गृहे शायिका ॥ ८६ ॥

द्वि-हेतोर-स्त्र्यणकस्य वा । २ । २ । ८७ ।

स्त्र्यधिकारविहिताभ्यां
अणकाभ्यां
अन्तस्य
द्वयोः=कर्तृ-कर्मषष्ठ्योः
हेतोः कृतः
कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् ।
विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्य-
आचार्येण वा ।
द्वि-हेतोरित्येकवचनं किम् ?
आश्चर्यमोदनस्य पाकोऽतिथीनां
च प्रादुर्भावः ।
अ-स्त्र्यणकस्येति किम् ?
चिकीर्षा मैत्रस्य काव्यानाम्,
भेदिका चैत्रस्य काष्ठानाम् ॥८७॥

कृत्यस्य वा । २ । २ । ८८ ।

——स्य कर्त्तरि
ष्ठी वा स्यात् ।
त्वया-तव वा कृत्यः कटः ॥८८॥

नोभयोर्हेतोः । २ । २ । ८९ ।

उभयोः=कर्तृ-कर्म्मणोः

षष्ठीहेतोः कृत्यस्य

उभयोरेव षष्ठी न स्यात् ।

नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण ॥ ८९ ॥

न्तु-दन्ता-ऽव्यय-क्वस्वा-ना-तृश्-

शतृ-ङि-णकच्-खलर्थस्य

। २ । २ । ९० ।

तृन्नादीनां कृतां

कर्म-कर्त्रोः

षष्ठी न स्यात् ।

तृन्-

वदिता जनापवादान् ।

उदन्तः

कन्यामलङ्करिष्णुः,

श्रद्धालुस्तत्त्वम् ।

अव्ययम्-

कटं कृत्वा,

ओदनं भोक्तुं व्रजति ।

क्वसुः-

ओदनं पेचिवान् ।

आनः-

कटं चक्राणः,

मलयं पचमानः,

चैत्रेण पच्यमानः ।

अतृश्-

अधीयस्तत्त्वार्थम् ।

शतृ-

कटं कुर्वन् ।

ङि-

परीषहान् सासहिः ।

णकच्-

कटं कारको व्रजति ।

खलर्थः–
ईषत्करः कटो भवता,
सुज्ञानं तत्त्वं त्वया ॥ ९० ॥

क्तयोरसदाधारे । २ । २ । ९१ ।

सतो=वर्त्तमानादाधारात् च
अन्यत्रार्थे यौ क्त-क्तवतू
तयोः कर्म-कर्त्रोः
षष्ठी न स्यात् ।
कटः कृतो मैत्रेण,
ग्रामं गतवान्
अ-सदाधार इति किम् ?
राज्ञां पूजितः,
इदं सक्तूनां पीतम् ॥ ९१ ॥

वा क्लीबे । २ । २ । ९२ ।

क्लीबे विहितस्य क्तस्य
कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् ।
मयूरस्य मयूरेण वा नृत्तम् ॥९२॥

अ-कमेरुकस्य । २ । २ । ९३ ।

कमेरन्यस्य

उकप्रत्ययान्तस्य

कर्म्मणि षष्ठी न स्यात् ।

भोगानभिलाषुकः ।

अ-कमेरिति किम् ?

दास्याः कामुकः ॥ ९३ ॥

एष्यदृणेनः । २ । २ । ९४ ।

एष्यत्यर्थे ऋणे च विहितस्येनः

कर्म्मणि षष्ठी न स्यात्

ग्रामं गमी-आगामी वा,

शतं दायी ।

एष्यदृणेति किम् ?

साधु दायी वित्तस्य ॥ ९४ ॥

सप्तम्यधिकरणे । २ । २ । ९५ ।

अधिकरणे

एक-द्वि-बहौ

यथासंख्यं

ङ्यो-स्-सुपरूपा
सप्तमी स्यात् ।
कटे आस्ते
दिवि देवाः
तिलेषु तैलम् ॥ ९५ ॥

नवा सुजर्थैः काले । २ । २ । ९६ ।

सुचोऽर्थो=वारो येषां,
तत्प्रत्ययान्तैर्युक्तात्
कालेऽधिकरणे वर्त्तमानात्
सप्तमी वा स्यात् ।
द्विरह्नि-अह्नो वा भुङ्क्ते,
पञ्चकृत्वो मासे-मासस्य वा भुङ्क्ते ।
काल इति किम् ?
द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते ॥ ९७ ॥

कुशलाऽऽयुक्तेना-
ऽऽसेवायाम् । २ । २ । ९७ ।

आभ्यां युक्तादाधारवाचिनः
सप्तमी वा स्यात्,

आसेवायां तात्पर्ये ।

कुशलो विद्यायां-विद्याया वा,

आयुक्तस्तपसि-तपसो वा ।

आसेवायामिति किम् ?

कुशलश्चित्रे, (न तु करोति),

आयुक्तो गौः शकटे,

(आकृष्य युक्त इत्यर्थः) ॥९७।

स्वामी-श्वरा-धिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैः ।२।२।

एभिर्युक्तात्

सप्तमी वा स्यात् ।

गोषु-गवां वा

स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः

दायादः, साक्षी, प्रतिभूः,

प्रसूतो वा ॥ ९८ ॥

व्याप्ये क्तेनः ।२।२।९९।

क्तात्-य इन्

तदन्तस्य

व्याप्ये

सप्तमी नित्यं स्यात् ।

अधीतमनेन

अधीती व्याकरणे, इष्टी यज्ञे ।

क्तेनेति किम् ?

कृतपूर्व्वी कटम् ॥९९॥

तद्युक्ते हेतौ ।२।२।१००।

तेन=व्याप्येन युक्ते

हेतौ वर्तमानात्

सप्तमी स्यात् ।

चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥

तद्युक्त इति किम् ?

वेतनेन धान्यं लुनाति ॥१०॥

अ-प्रत्यादाव-साधुना ।२।२।१०१

प्रत्यादे-र-प्रयोगे

अ-साधुशब्देन युक्तात्

सप्तमी स्यात् ।

अ-साधुर्मैत्रो मातरि ।

अ-प्रत्यादाविति किम् ?

अ-साधुर्मैत्रो मातरं प्रति-

परि-अनु-अभि वा ॥ १०१ ॥

साधुना । २ । २ । १०२ ।

अ-प्रत्यादौ

साधुशब्देन युक्तात्

सप्तमी स्यात् ।

साधुर्मैत्रो मातरि ।

अ-प्रत्यादावित्येव ? साधुर्मातरं प्रति-

परि-अनु-अभि वा ॥ १०२ ॥

पुणेन चाऽर्चायाम् । २ । २ । १०३

निपुण-साधुशब्दाभ्यां युक्तात्

अ-प्रत्यादौ

सप्तमी स्यात्,

अर्चायाम् ।

तरि निपुणः साधुर्वा ।

अर्चायामिति किम्?

निपुणो मैत्रो मातुः

(मातैवैनं निपुणं मन्यत इत्यर्थः)

अ-प्रत्यादावित्येव?

निपुणो मैत्रो मातरं प्रति-परि-

अनु-अभि वा ॥ १०६ ॥

स्वेशेऽधिना । २ । २ । १०४ ।

स्वे=ईशितव्ये

ईशे च वर्त्तमानात्

अधिना युक्तात्

सप्तमी स्यात् ।

अधि-मगधेषु श्रेणिकः,

अधि-श्रेणिके मगधाः ॥ १०४ ॥

उपेनाऽधिकिनि । २ । २ । १०५ ।

उपेन युक्तात्

अधिकिवाचिनः

सप्तमी स्यात् ।

उपखार्यां द्रोणः, ॥ १०५ ॥

यद्भावो भाव-लक्षणम् ।२।२।१०६।

भावः=क्रिया,
यस्य भावेन
अन्यो भावो लक्ष्यते
तद्वाचिनः सप्तमी स्यात् ।
गोषु दुह्यमानासु गतः ॥१०६॥

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेन ऐकार्थ्यं वा । २ । २ । १०७ ।

कुतश्चिदवधेर्विवक्षितस्या-
ऽध्वनोऽवसानं=अन्तः,
यद्भावो भावलक्षणं
तस्याध्वनोऽध्वन एव
अन्तेन=अन्तवाचिना सह
ऐकार्थ्यं=सामानाधिकरण्यं
वा स्यात् ।
तद्विभक्तिस्तस्मात् स्यादित्यर्थः,
गते गम्येऽप्रयुज्यमाने ।

गर्वाधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि-
चतुर्षु वा योजनेषु ।
गत इति किम् ?
दर्श्येषु लुनेष्विति वा प्रतीतो मा भूत् ।
गम्य इति किम् ?
गतप्रयोगे माभूत् ।
अध्वन इति किम् ?
कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।
अन्तेनेति किम् ?
अद्य नक्षत्रुं गव्यूतेषु भोजनम् ॥१०७॥

षष्ठी वाऽनादरे । २ । २ । १०८ ।

यद्भावो भावलक्षणं
तद्वृत्तेरनादरे
षष्ठी वा स्यात् ।
रुदतो लोकस्य-रुदति लोके वा
प्राव्राजीत् ॥ १०८ ॥

सप्तमी चाऽविभागे
निर्द्धारणे । २ । २ । १०९ ।

जाति-गुण-क्रियादिभिः
समुदायात् एकदेशस्य
बुद्ध्या पृथक्करणं=निर्द्धारणम्,
तस्मिन् गम्ये
षष्ठी-सप्तम्यौ स्याताम्,
अविभागे=निर्द्धार्यमाणैकदेशस्य
समुदायेन सह कथञ्चिदैक्ये
शब्दाद्गम्यमाने ।
क्षत्रियो नृणां-नृषु वा शूरः,
कृष्णा गवां-गोषु वा बहुक्षीरा,
धावन्तो यातां-यात्सु वा शीघ्रतमाः,
युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः
कुरूणां-कुरुषु वा ।
अविभाग इति किम् ?
मैत्रश्चैत्रात् पटुः ॥ १०९ ॥

क्रिया-मध्येऽध्व-काले
पञ्चमी च । २ । २ । ११०

क्रिययोर्मध्ये यौ अध्व-कालौ,

नद्यादिभ्यां

पञ्चमी-सप्तम्यौ स्याताम् ।

इहस्थोऽयमिष्वासः

क्रोशात्-क्रोशे वा

लक्ष्यं विध्यति,

अद्य भुक्त्वा मुनिः

द्व्यहात्-द्व्यहे

वा भोक्ता ॥ ११० ॥

अधिकेन भूयसस्ते । २ । २ । १११ ।

अधिकेन=अल्पीयोवाचिना योगे

भूयोवाचिनः

ते=सप्तमी-पञ्चम्यौ स्याताम् ।

अधिको द्रोणः

खार्यां-खार्या वा ॥ १११ ॥

तृतीयाऽल्पीयसः । २ । २ । ११२ ।

अधिकेन=भूयोवाचिना योगे

अल्पीयोवाचिनः

तृतीया स्यात् ।

अधिका खारी द्रोणेन ॥ ११२ ॥

*पृथग्-नाना पञ्चमी च । २ । २ । ११३

आभ्यां युक्तात्
पञ्चमी तृतीया च स्यात् ।
पृथग् मैत्रात्-मैत्रेण वा ।
नाना चैत्रात्-चैत्रेण वा ॥ ११३ ॥

ऋते द्वितीया च । २ । २ । ११४ ।

ऋते-शब्देन युक्ताद्
द्वितीया-पञ्चमी च स्यात्
ऋते धर्मं-धर्मात्
कुतः सुखम् ॥ ११४ ॥

विना ते तृतीया च । २ । २ । ११५

विना-शब्देन युक्तात्
ते=द्वितीया-पञ्चम्यौ तृतीया
च स्यात् ।
विना वातं-वातात्-वातेन वा ॥ ११५ ॥

यदात्वसहायार्थौ पृथङ्-नानाशब्दौ तदाऽऽभ्यां पञ्चमी तृतीया च विधीयते । सं०

व्यार्थैस्तृतीया-षष्ठ्यौ ।२।२।११६।

तुल्यार्थैः युक्तात्
तृतीया-षष्ठ्यौ स्याताम् ।
मात्रा-मातुर्वा तुल्यः समो वा ॥११६॥

द्वितीया-षष्ठ्यावेनेनाऽनञ्चेः।२।२।११७।

एनप्रत्ययान्तेन युक्ताद्
द्वितीया-षष्ठ्यौ स्याताम् ।
न चेत् सः
अञ्चेः परः स्यात् ।
पूर्वेण ग्रामं-ग्रामस्य वा ।
अनञ्चेरिति किम् ?
प्राग् ग्रामात् ॥ ११७ ॥

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः । २ । २ । ११८ ।

हेतुः निमित्तं,
तद्वाचिभिः युक्तात्
तृतीयाद्याः स्युः ।

धनेन हेतुना, धनाय हेतवे,
धनाद्धेतोः, धनस्य हेतोः,
धने हेतौ वा वसति ।
एवं निमित्ताऽऽदिभिरपि ॥ ११८ ॥

सर्वादेः सर्वाः । २ । २ । ११९ ।

हेत्वर्थैः युक्तात्
सर्वादेः
सर्वाः विभक्तयः स्युः ।
का हेतुः, कं हेतुम्,
केन हेतुना, कस्मै हेतवे,
कस्माद्धेतोः, कस्य हेतोः,
कस्मिन् हेतौ वा याति ॥ ११९ ॥

अ-सत्त्वारादर्थात् टा-ङसि-ङ्य-म् । २ । २ । १२० ।

अ-सत्त्वऽऽवाचिनो
दूरार्थादन्तिकार्थाच्च
टा-ङसि-ङ्य-मः स्युः ।

गौणादिति निवृत्तं ।

दूरेण-दूरात्-दूरे-दूरं वा

ग्रामस्य-ग्रामाद् वा वसति ।

एवं विप्रकृष्टेनेत्यादि ।

अन्तिकेन-अन्तिकात्-

अन्तिके-अन्तिकं वा

ग्रामस्य-ग्रामाद्वा वसति,

एवमभ्याशेनेत्यादि ।

अ-सत्त्व इति किम् ?

दूरोऽन्तिको वा पन्थाः ॥ १२० ॥

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् । २ । २ । १२१ ।

जातेराख्या=अभिधा,

तस्यां

एकः अर्थः

असंख्यः=संख्यावाचिविशेषणरहितः

बहुवद् वा स्यात् ।

सम्पन्ना यवाः-सम्पन्नो यवः ।
जातीति किम्? चैत्रः ।
आख्यायामिति किम्?
काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
अ-संख्य इति किम्?
एको व्रीहिः सम्पन्नः
सुभिक्षं करोति ॥ १२१ ॥

अ-विशेषणे द्वौ चास्मदः । २ । २ । १२२

अस्मदो द्वौ एक-श्चार्थौ
बहुवद् वा स्यात्,
अ-विशेषणे,
न चेत्
तस्य विशेषणं स्यात् ।
आवां ब्रूवः,-वयं ब्रूमः ।
अहं ब्रवीमि,-वयं ब्रूमः ।
अ-विशेषण इति किम्?
आवां गार्ग्यौ ब्रूवः ।
अहं चैत्रो ब्रवीमि ॥१२२॥

फल्गुनी-प्रोष्ठपदस्य भे ।२।२।१२३।

फल्गुनी-प्रोष्ठपदयोः=

भे=नक्षत्रे वर्त्तमानयोः

द्वौ अर्थौ बहुवद् वा स्याताम् ।

कदा पूर्वे फल्गुन्यौ–

कदा पूर्वाः फल्गुन्यः ।

कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे–

कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।

भ इति किम् ?

फल्गुनीषु जाते

फाल्गुन्यौ कन्ये ॥ १२३ ॥

गुरावेकश्च । २ । २ । १२४ ।

गुरौ=गौरवार्हे वर्त्तमानस्य

द्वौ एकश्चार्थौ

बहुवद् वा स्यात् ।

युवां गुरू । यूयं गुरवः ।

एष मे पिता ।

एते मे पितरः ॥ १२४ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः

विना व्याकरणं न हि
भाषासौष्ठवम् भाषासमिति-
परिपालनञ्च सम्यग् भवति ।

नमः श्री वर्धमानस्वामिने

॥ अथ षत्व-णत्व प्रकरणम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य-

तृतीयः पादः

नम-स्पुरसो गतेः क-ख-प-फि रः सः । २ । ३ । १ ।

गतिसंज्ञयोः

क-ख-प-फि

रः सः स्यात् ।

नम-स्कृत्य, पुरस्कृत्य ।

गतेः इति किम् ?

नमः कृत्वा, तिस्रः

पुरः करोति ॥ १ ॥

समासैक्ये ।

शिरस्पदम्, अधस्पदम् ।

समासे इति किम् ?

शिरः पदम् ।

ऐक्य इति किम् ?

परमशिरः पदम् ॥ ४ ॥

अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रेऽनव्ययस्य ।२।३।५।

आत् परस्य

अनव्ययस्य रस्य

कृ-आदिस्थे कख-पफि

स स्यात्,

समासैक्ये ।

अयस्कृत्, यशस्कामः, पयस्कंसः,

अयस्कुम्भः, अयस्कुशा,

अयस्कर्णी, अयस्पात्रम् ।

अत इति किम् ? गीःपात्रम् ।

अनव्यय इति किम् ? स्वःकारः ।

समासैक्य इत्येव, उप-पयःकारः ॥५॥

तिरसो वा । २ । ३ । २ ।

गतेस्तिरसो रस्य
क-ख-प-फि
स् वा स्यात् ।
तिरस्कृत्य, तिरः कृत्य ।
गतेः इत्येव ?
तिरः कृत्वा काष्ठं गतः ॥ २ ॥

पुंसः । २ । ३ । ३ ।

पुंसः सम्बन्धिनो रस्य
क-ख-प-फि
स् स्यात् ।
पुंस्कोकिलः, पुंस्खातः,
पुंस्पाकः, पुंस्फलम् ॥ ३ ॥

शिरो-ऽधसः पदे समासैक्ये । २ । ३ । ४ ।

अनयोः रेफस्य
पदशब्दे परे
स् स्यात्,

समासैक्ये ।

शिरस्पदम्, अधस्पदम् ।

समासे इति किम् ?

शिरः पदम् ।

ऐक्य इति किम् ?

परमशिरः पदम् ॥ ४ ॥

अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रेऽनव्ययस्य ।२।३।५।

आत् परस्य

अनव्ययस्य रस्य

कृ-आदिस्थे कख-पफि

स स्यात्,

समासैक्ये ।

अयस्कृत्, यशस्कामः, पयस्कंसः,

अयस्कुम्भः, अयस्कुशा,

अयस्कर्णी, अयस्पात्रम् ।

अत इति किम् ? गीःपात्रम् ।

अनव्ययस्य इति किम् ? स्वःकारः ।

समासैक्य इत्येव, उप-पयःकारः ॥५॥

प्रत्यये । २ । ३ । ६ ।

अनव्ययस्य

प्रत्ययविषये करव–पकि

स् स्यात् ।

पयस्पाशम्, पयस्कल्पम्, पयस्कम् ।

अनव्ययस्य इत्येव ? स्वःपाशम् ॥ ६ ॥

रोः काम्ये । २ । ३ । ७ ।

अनव्ययस्य रस्य

रोरेव

काम्ये प्रत्यये

स् स्यात् ।

पय–स्काम्यति ।

रोः इति किम् ?

अहःकाम्यति ॥ ७ ॥

नामिनस्तयोः षः । २ । ३ । ८ ।

तयोः=

नामिनः परस्य
रस्य षू स्यात् ।

सर्प्पिष्पाशम्,
धनुष्कल्पम्, धानुष्कः,
सर्प्पिष्काम्यति ।

नामिन इति किम्?
अयस्कल्पम् ।

रोः काम्य इत्येव?
गीः काम्यति ॥ ८ ॥

नि–र्दु–र्बहि–राविः–प्रादु–श्चतुराम् ।२।३।९।

निरादीनां रस्य
कखपफि षू स्यात् ।

निष्कृतम्, दुष्कृतम्,
बहिष्पीतम्,
आविष्कृतम्, प्रादुष्कृतम्,
चतुष्पात्रम् ॥ ९ ॥

सुचो वा । २ । ३ । १० ।

सुजन्तस्थस्य रस्य
कख-पफि
प् वा स्यात् ।
द्विष्करोति-द्वि ᳲ करोति-द्विःकरोति ।
चतुष्फलति-चतु ᳲ फलति,
चतुःफलति ।
कख-पफि इति किम् ? ।
द्विश्चरति ॥ १० ॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् । २ । ३ । ११ ।

इसुस्-प्रत्ययान्तस्य रस्य
कख-पफि
प् वा स्यात्,
स्थानि-निमित्तयोरपेक्षा चेत् ।
सर्पिष्करोति-सर्पि ᳲ करोति ।
धनुष्खादति-धनु ᳲ खादति ।
अपेक्षायाम् इति किम् ?
परमसर्पि ᳲ कुण्डम् ॥ ११ ॥

नैकार्थेऽक्रिये । २ । ३ । १२ ।

न विद्यते क्रिया=

प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तस्मिन्

एकार्थे=तुल्याधिकरणे पदे

यत् कख-पफं

तस्मिन् परे

इसुस्-प्रत्ययान्तस्य रस्य

पः न स्यात् ।

सर्पिः कालकम् ।

यजुः फीतकम् ।

एकार्थ इति किम ?

सर्पिष्कुम्भे-सर्पिः कुम्भे ।

अक्रिय इति किम् ?

सर्पिष्क्रियते-

सर्पिः क्रियते-॥ १२ ॥

समासेऽसमस्तस्य । २ । ३ । १३ ।

पूर्वेणाऽसमस्तस्य

इसुस्-प्रत्ययान्तस्य रस्य

कख-पफि
पू स्यात ।
निमित्त-निमित्तिनौ चेत्
एकत्र समासे स्तः ।
सर्पिष्कुम्भः, धनुष्फलम् ।
समास इतिकिम् ?
तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ।
असमस्तस्येति किम ?
परमसर्पिः कुण्डम् ॥ १३ ॥

भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः । २ । ३ । १४ ।

भ्रातुष्पुत्रादयः
कस्कादयश्च
कख-पफि
रस्य
यथासंख्यं
कृतपत्व-सत्वाः
साधवः स्युः ।
भ्रातुष्पुत्रः, परमयजुष्पात्रम्,
कस्कः, कौतस्कुतः ॥ १४ ॥

नाम्य--न्तस्था--कवर्गात् पदान्तः--कृतस्य सः शिड्-नान्तरेऽपि । २ । ३ । १५ ।

एभ्यः परस्य

पदस्यान्तः मध्ये

कृतस्य कृतस्थस्य वा

सस्य षु स्यात्,

शिटा नकारेण चान्तरेऽपि ।

आशिषा, नदीषु,

वायुषु, वधूषु,

पितृषु, एषा,

गोषु, नौषु,

लिपेच,

गीर्षु, हल्षु ।

शक्ष्यति, क्रुङ्षु ।

शिड्-नान्तरेऽपि,

सर्पिंषु, यजूंषि ।

पदान्तः इति किम् ? दधिसेक् ।

कृतस्थेति किम् ? विसम् ॥ १५ ॥

समासेऽग्नेः स्तुतः । २ । ३ । १६ ।

अग्नेः परस्य

स्तुतः सस्य

समासे ष् स्यात् ।

अग्निष्टुत् ॥ १६ ॥

ज्योति-रायुर्भ्यां च

स्तोमस्य । २ । ३ । १७ ।

आभ्यामग्नेश्च परस्य

स्तोमस्य सस्य

समासे ष् स्यात् ।

ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः, अग्निष्टोमः ।

समास इत्येव ?

ज्योतिः स्तोमं याति ॥ १७ ॥

मातृ-पितुः स्वसुः । २ । ३ । १८ ।

आभ्यां परस्य

स्वसुः सस्य

समासे ष् स्यात ।

मातृष्वसा, पितृष्वसा ॥ १८ ॥

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे । २ । ३ । २१ ।

प्रतेः परस्य

स्नातस्य सः

समासे ष् स्यात्,

सूत्रे वाच्ये ।

प्रतिष्णातं सूत्रम् ।

प्रत्ययान्तोपादानं किम् ?

प्रतिस्नात् सूत्रम् ॥ २१ ॥

स्नानस्य नाम्नि । २ । ३ । २२ ।

प्रतेः परस्य

स्नानस्य सः

समासे ष् स्यात्,

सूत्रविषये नाम्नि ।

प्रतिष्णानं सूत्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेः स्त्रः । २ । ३ । २३ ।

वेः परस्य

स्तृ—सस्य

समासे ष् स्यात्,

नाम्नि ।

विष्टरो वृक्षः, विष्टरं पीठम् ॥ २३ ॥

अभि-निःष्टानः । २ । ३ । २४ ।

अभि-निर्भ्यां स्तानः

समासे

कृतषत्वो निपात्यते,

नाम्नि ।

अभिनिःष्टानो वर्णः ॥ २४ ॥

गवि-युधेः स्थिरस्य । २ । ३ । २५ ।

आभ्यां परस्य

स्थिरस्य सः

समासे ष् स्यात्,

नाम्नि ।

गविष्ठिरः, युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥

एत्य-कः । २ । ३ । २६ ।

कवर्जात्

नाम्यादेः परस्य स

एति परे
समासे
ष् स्यात्,
नाम्नि ।
हरिषेणः, श्रीषेणः ।
अ-क इति किम् ?
विष्वक्सेनः ॥ २६ ॥

भादितो वा । २ । ३ । २७ ।

नक्षत्रवाचिन
इदन्तात् परस्य स
एति परे समासे
ष् वा स्यात्,
नाम्नि ।
रोहिणिषेणः,-रोहिणिसेनः ।
इत इति किम् ? पुनर्वसुषेणः ॥ २७ ॥

वि-कु-शमि-परेः स्थलस्य । २ । ३ । २८ ।

एभ्यः परस्य
स्थलस्य सः

समासे ष् स्यात् ।

चिष्ठलम्, कुष्ठलम्,

शमिष्ठलम्, परिष्ठलम् ॥ २८ ॥

कपेर्गोत्रे । २ । ३ । २९ ।

कपेः परस्य

स्थलस्य सः

समासे ष् स्यात्,

गोत्रे वाच्ये ।

कपिष्ठलः ऋषिः ॥ २९ ॥

गो-ऽम्बा-ऽऽम्ब-सव्या-प-द्वि-त्रि-भूम्य-ग्नि-शेकु-शङ्कु-क्व-ङ्गु मञ्जि--पुञ्जि--बर्हिः--परमे-दिवेः स्थस्य । २ । ३ । ३० ।

एभ्यः परस्य

स्थस्य सः

समासे ष् स्यात् ।

गोष्ठम्,

अम्बष्ठः, आम्बष्ठः,

सव्यष्ठः, अपष्ठः,

द्विष्ठः, त्रिष्ठः,

भूमिष्ठः, अग्निष्ठः,

शेकुष्ठः, शङ्कुष्ठः,

कुष्ठः, अङ्गुष्ठः,

मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः,

बर्हिष्ठः, परमेष्ठः,

दिविष्ठः ॥ ३० ॥

नि-र्दुस्सोः सेध-सन्धि-साम्नाम् । २ । ३ । ३१ ।

एभ्यः परेषां

सेधादीनां सः

समासे षू स्यात् ।

निःषेधः, दुःषेधः, सुषेधः

निःषन्धिः, दुःषन्धिः, सुषन्धिः ।

निःषाम, दुःषाम, सुषाम ॥ ३१॥

प्रष्ठोऽग्रगे । २ । ३ । ३२ ।

प्रात् स्थस्य सः
पः स्यात्,
अग्रगामिन्यर्थे ।
प्रष्ठोऽग्रगः ॥ ३२ ॥

भीरुष्ठानादयः । २ । ३ । ३३ ।

एते
समासे
कृतषत्वाः
साधवः स्युः ।
भीरुष्ठानम्, अङ्गुलिषङ्गः ॥ ३३ ॥

ह्रस्वान्नाम्नस्ति । २ । ३ । ३४ ।

नाम्नो विहिते
तादौ प्रत्यये
ह्रस्वान्नामिनः परस्य
सः षः स्यात् ।
सर्पिष्टा, वपुष्टमम् ।
नामिन इत्येव ? तेजस्ता ॥ ३४ ॥

निसस्तपेऽनासेवायाम् । २ । ३ । ३५ ।

निसः सः
तादौ तपतौ परे
प् स्यात्,
पुनःपुनःकरणाऽभावे ।
निष्टपति स्वर्णं=
सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः
ति इत्येव ? निरतपत् ॥ ३५ ॥

घस्-वसः । २ । ३ । ३६ ।

नाम्यादेः परस्य
घस्-वसोः सः
ष् स्यात् ।
जक्षुः उषितः ॥ ३६ ॥

णि-स्तोरेवाऽस्वद-स्विद-सहः षणि । २ । ३ । ३७ ।

स्वदादिवर्जानां ण्यन्तानां
स्तोरेव च सो
नाम्यादेः परस्य

पत्वभूते सनि
प स्यात् ।
सिषेवयिषति, तुष्टूषति ।
स्वदादिवर्जनं किम् ?
सिस्वादयिषति, सिस्वेदयिषति,
सिसाहयिषति ।
एव इति किम् ? सुसूषति ।
पणि इति किम् ? सिषेव ।
पत्वं किम् ? सुपुप्सति ॥ ३७ ॥

सञ्जेर्वा । २ । ३ । ३८ ।

ण्यन्तस्य सञ्जेः
नाम्यादेः परस्य सः
षणि
षः वा स्यात् ।
सिषञ्जयिषति-सिसञ्जयिषति ॥ ३८ ॥

उपसर्गात् सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे । २ । ३ । ३९ ।

द्व्युक्ताभावे
सुनोत्यादेः स

उपसर्गस्थात्
नाम्यादेः परस्य
षू स्यात्,
अड्-व्यवधानेऽपि ।

सुग्-
अभिषुणोति,
निःषुणोति, पर्यषुणोत् ।

सुव-
अभिषुवति, पर्यषुणोत् ।

सो-
अभिष्यति, पर्यष्यत् ।

स्तु-
अभिष्टौति, दुष्टवम्, पर्यष्टौत् ।

स्तुभ्-
अभिष्टोभते, पर्यष्टोभत ।

अ-द्वित्व इति किम् ?
अभिसुसूषति ॥ ३९ ॥

स्था-सेनि-सिध-सिच-सञ्जां द्वित्वेऽपि । २ । ३ । ४० ।

उपसर्गस्थात् नाम्यादेः परेषां स्थादीनां सः

षः स्यात्, द्वित्वेऽप्यड्यपि ।

अधिष्ठास्यति, अधितष्ठौ, अध्यष्ठात् ।

अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति, अभ्यषेणयत् ।

प्रतिषेधति, प्रतिषिषेधिषति, प्रत्यषेधत् ।

अभिषिञ्चति, अभिषिषिक्षति, अभ्यषिञ्चत् ।

अभिषजति, अभिषषञ्ज, अभ्यषजत् ॥ ४० ॥

अ–ङ–प्रतिस्तब्ध–-निस्तब्धे
स्तम्भः । २ । ३ । ४१ ।

उपसर्गात् नाम्यादेः परस्य
स्तम्भः सो
द्वित्वेऽप्यट्यपि
षू स्यात्,
न चेत् स्तम्भिः
ङे–प्रतिस्तब्ध–
निस्तब्धयोश्च स्यात् ।
विष्टभ्नाति,
वितष्टम्भ,
प्रत्यष्टभ्नात् ।
ङादिवर्जनं किम् ?
व्यतस्तम्भत्,
प्रतिस्तब्धः
निस्तब्धः ॥ ४१ ॥

अवाच्चाऽऽश्रयोर्जाऽविदूरे । २ । ३ । ४

अवात् उपसर्गात् परस्य
स्तम्भः सः

आश्रयाऽऽदिषु गम्यमानेषु

ष्टम्भेऽप्यवाद्यपि षः स्यात्,

ङ-विपर्ययेऽवात् स्तम्भेर्न स्यात् ।

आश्रय=

आलम्बनम्-

दुर्गमवष्टम्नाति, अवतष्टम्भ,

अवाष्टम्नात् वा ।

ऊर्जे=

और्जित्यम्-

अहो ! वृषभस्यावष्टम्भः ।

अविदूरे-

आसन्नं, अदूरासन्नं च-

अवष्टब्धा शरत्,

अवष्टब्धा सेना ।

चः अनुक्त=समुच्चये,

तेन

उपष्टम्भः ।

अ-ङ इत्येव ? अवातस्तम्भत् ॥ ४२ ॥

व्यवात् स्वनोऽशने । २ । ३ । ४३ ।

वेः अवाच्च उपसर्गात् परस्य
स्वनः सः
अशने=भोजने
द्वित्वेऽप्यट्यपि
ष् स्यात् ।
विष्वणति, अवष्वणति,
विषष्वाण, अवषष्वाण,
व्यष्वणत्, अवाष्वणत्,
व्यपिष्वणत्, अवापिष्वणत् ।
अशन इति किम् ?
विस्वनति मृदङ्गः ॥ ४३ ॥

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः । २ । ३ । ४४ ।

प्रतिवर्जोपसर्गस्थन्नाम्यादेः परस्य
सदः सो
द्वित्वेऽप्यट्यपि
ष् स्यात्,

परोक्षायां तु द्व्युक्तौ सत्यां
आदेः पूर्वस्यैव ।
निषीदति, विषाषद्यते, न्यषीदत् ।
परोक्षायां त्वादेरेव ? निषसाद ।
अ-प्रतेरिति किम् ?
प्रतिसीदति ॥ ४४ ॥

स्वञ्जश्च । २ । ३ । ४५ ।

उपसर्गस्थात् नाम्यादेः परस्य
स्वञ्जः सो
द्वित्वेऽप्यस्यापि
ष् स्यात्,
परोक्षायां त्वादेरेव ।
अभिष्वजते, अभिषिष्वङ्क्षते,
प्रत्यष्वजत्, परिषस्वजे ॥ ४५ ॥

परि-नि-वेः सेवः । २ । ३ । ४६ ।

पर्यादुपसर्गस्थात् नाम्यादेः परस्य
सेवतेः सो
द्वित्वेऽप्यस्यापि
ष् स्यात् ।

परिषेवते, परिपिषेवे,
परिपिपेविषते, पर्यषेवत,
निषेवते, विपिषेवे ॥ ४३ ॥

सय-सितस्य । २ । ३ । ४७ ।

परि-नि-वेः परस्य
सय-सितयोः सः
ष् स्यात् ।
परिषयः, निषयः विषयः ।
परिषितः, निषितः,
विषितः ॥ ४७ ॥

असो-ङ-सिवु-सह-स्सटाम्
। २ । ३ । ४८ ।

परि-नि-विभ्यः परस्य
सिवू-सहोः स्सटश्च
सः ष् स्यात्,
न चेत् सिवू-सहौ
सो-ङविषयौ
स्याताम् ।

परिपीव्यति,
निपीव्यति, विपीव्यति ।
परिपहते, निपहते, विपहते ।
परिष्करोति, विष्करः ।
असो-ङ्इति किम् ? परिसोढः ।
मा परिसीपिवत् ।
मा परिसीपहत् ॥ ४८ ॥

स्तु-स्वञ्श्चाटि नवा । २ । ३ । ४९ ।

परि-निवेः परस्य
स्तु-स्वञोः
असो-ङ-सिव्-सह-स्सटां च
सः
अटि सति
वा ष् स्यात् ।
पर्यष्टौत्-पर्यस्तौत् ।
न्यष्टौत्-न्यस्तौत् ।
व्यष्टौत्-व्यस्तौत् ।
न्यष्वजत-न्यस्वजत् ।

व्यष्वजत्-व्यस्वजत् ।

पर्यषीव्यत्-पर्यसीव्यत्,

न्यषीव्यत्-न्यसीव्यत् ।

व्यषीव्यत्-व्यसीव्यत् ।

पर्यषहत-पर्यसहत ।

न्यषहत-न्यसहत ।

व्यषहत-व्यसहत ।

पर्यष्करोत्-पर्यस्करोत् ।

असो-ङसिवू-सह इत्येव ?

पर्यसोढयत्, पर्यसीषीवत्,

पर्यसीषहत् ॥ ४९ ॥

निर-भ्य-नाश्च स्यन्दस्याऽऽप्राणिनि । २ । ३ । ५० ।

एभ्यः परि-नि-वेश्च परस्य

अ-प्राणिकर्तृकार्थवृत्तेः

स्यन्दः सः

ष् वा स्यात् ।

निःष्यन्दते-निःस्यन्दते ।
अभिष्यन्दते-अभिस्यन्दते ।
अनुष्यन्दते-अनुस्यन्दते ।
परिष्यन्दते-परिस्यन्दते ।
निष्यन्दते-निस्यन्दते ।
विष्यन्दते-विस्यन्दते तैलम् ।
अ-प्राणिनि इति किम् ?
परिस्यन्दते मत्स्यः ॥ ५० ॥

वेः स्कन्दोऽक्तयोः । २ । ३ । ५१ ।

वि-पूर्वस्य स्कन्दः सः
ष् वा स्यात्,
न चेत्-क्त-क्तवतू स्याताम् ।
विष्कन्ता, विस्कन्ता ।
अ-क्तयोरिति किम् ?
विस्कन्नः, विस्कन्नवान् ॥ ५१ ॥

परेः । २ । ३ । ५२ ।

परेः स्कन्दः
सः ष् वा स्यात् ।

परिष्कन्ता-परिष्कन्ता ।

परिष्कन्नः-परिस्कन्नः ॥ ५२ ॥

निर्नेः स्फुर-स्फुलोः । २ । ३ ।

आभ्यां परयोः

स्फुर-स्फुलोः सः

ष् वा स्यात् ।

निःष्फुरति-निःस्फुरति,

निष्फुरति-निस्फुरति ।

निःष्फुलति-निःस्फुलति,

निष्फुलति-निस्फुलति ॥५३॥

वेः । २ । ३ । ३४ ।

वेः परयोः

स्फुर-स्फुलोः सः

ष् वा स्यात् ।

विस्फुरति-विस्फुरति ।

विष्फुलति-विस्फुलति ॥ ५४ ॥

स्कभ्नः । २ । ३ । ५५ ।

वेः स्कभ्नः
सः प्
नित्यं स्यात् ।
विष्कभ्नाति ॥ ५५ ॥

नेर्–दुः–सु–वेः सम–सूतेः । २ । ३ । ५६ ।

एभ्यः परयोः
सम–सूत्योः
सः प् स्यात् ।
निःषमः, दुःषमः
सुषमः, विषमः ।
निःषूति, दुःषूति,
सुषूतिः, विषूतिः ॥ ५६ ॥

अ–वः स्वपः । २ । ३ । ५७ ।

नि–र्दुः–सु–विपूर्वस्य
व–हीनस्य स्वपेः
सः प् स्यात् ।
निःषुषुपतुः, दुःषुषुपतुः,
सुषुषुपतुः, विषुषुपतुः ।
अ–व इति किम् ? दुःस्वप्नः ॥५७॥

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः । २ । ३ । ५८ ।

प्रादुरुपसर्गस्थाच्च
नाम्यादेः परस्य
अस्तोः सो
यादौ स्वरादौ च परे
ष् स्यात् ।
प्रादुःष्यात्, विष्यात्, निष्यात् ।
प्रादुःषन्ति, विषन्ति, निषन्ति ।
य-स्वर इति किम्? प्रादुःस्तः ॥५८॥

न स्सः । २ । ३ । ५९ ।

कृतद्वित्वस्य सस्य
ष् न स्यात् ।
सुपिस्स्यते ॥ ५९ ॥

सिचो यङि । २ । ३ । ६० ।

सिचः सो
यङि
ष् न स्यात ।
सेसिच्यते ॥ ६० ॥

गतौ सेधः । २ । ३ । ६१ ।

गत्यर्थस्य सेधः सः

प् न स्यात ।

अभिसेधति गाः ।

गतौ इति किम् ? निषेधति ॥ ६१ ॥

सुगः स्य-सनि । २ । ३ । ६२ ।

सुनोतेः सः

स्ये सनि च

प् न स्यात् ।

अभिसोष्यति ।

सुसूपतेः क्विप्=

सुसूः ॥ ६२ ॥

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽच-ट-तवर्ग-श-सान्तरे ।२। ।३। ।६३।

एभ्यः परस्य

एभिः सह

एकस्मिन्नेव पदे स्थितस्य

अनन्त्यस्य

नो णः स्यात् ।

क-च-ट-तवर्गान् श-सौ च मुक्त्वा
अन्यस्मिन्निमित्त-कार्यिणोरन्तरेऽपि
तीर्णम्, पुष्णाति ।
नृणाम्, नृणाम् ।
करणम्, बृंहणम् ।
अर्केण ।
एकपद इति किम् ?
अग्निर्नयति, चर्मनासिकः ।
अनन्त्यस्य इति किम् ?
वृक्षान् ।
लादिवर्जनं किम् ?
चिरलेन, मूर्च्छनम् ।
दृढेन, तीर्थेन,
रशना, रसना ॥ ६३ ॥

पूर्व-पदस्थाद् नाम्न्य-गः । २ । ३ ।

गन्तवर्ज-पूर्वपदस्थाद्
र-षृवर्णात् परस्य
उत्तरपदस्थस्य
नो ण् स्यात्,

संज्ञायाम् ।

द्रुणसः, खरणाः, शूर्पणखा ।

नाम्नीति किम् ? मेषनासिकः ।

अ-ग इति किम् ?

ऋगयनम् ॥ ६४ ॥

नसस्य । २ । ३ । ६५ ।

पूर्वपदस्थाद् र-षृवर्णात् परस्य

नसस्य

नो णः स्यात ।

प्रणसः ॥ ६५ ॥

नि-ष्प्रा-ऽग्रे-ऽन्तः-खदिर-कार्ष्या-ऽऽम्र-शरे-क्षु-प्लक्ष-पीयूक्षाभ्यो वनस्य । २ । ३ । ६६ ।

निरादिभ्यः परस्य

वनस्य

नो णः स्यात ।

निर्वणम्, प्रवणम्,

अग्रेवणम्, अन्तर्वणम्,

खदिरवणम्, कार्श्यवणम्,
आम्रवणम्, शरवणम्,
इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्,
पीयूक्षावणम् ॥ ६६ ॥

द्वि-त्रिस्वरौषधि-वृक्षेभ्यो नवा-ऽनिरिकादिभ्यः । २ । ३ । ६७ ।

द्वि-स्वरेभ्यस्त्रिस्वरेभ्यश्च
इरिकादिवर्जेभ्य
ओषधि-वृक्षवाचिभ्यः परस्य
वनस्य
नो ण् वा स्यात ।

दुर्वावणम्-दुर्वावनम् ।
माषवणम्-माषवनम् ।
नीवारवणम्-नीवारवनम् ।

<u>वृक्षः-</u>

शिग्रुवणम्-शिग्रुवनम् ।
शिरीषवणम्-शिरीषवनम् ।

इरिकादिवर्जनं किम् ?
इरिकावनम् ॥ ६७ ॥

गिरि-नद्यादीनाम् । २ । ३ । ६८ ।

एषां
नो ण्
वा स्यात ।
गिरिणदी-गिरिनदी ।
तुर्यमाणः-तुर्यमानः ॥६८॥

पानस्य भावकरणे । २ । ३ । ६९ ।

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य
भावकरणार्थस्य पानस्य
नो ण् वा स्यात् ।
क्षीरपाणं-क्षीरपानं स्यात ।
कषायपाणः-कषायपानः कंसः ॥६९॥

देशे । २ । ३ । ७० ।

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य
देशविषयस्य पानस्य
नो ण् नित्यं स्यात ।
क्षीरपाणा उशीनराः ।
देश इति किम् ?
क्षीरपाना गोदुहः ॥७०॥

ग्रामाग्रात् नियः । २ । ३ । ७१ ।

आभ्यां परस्य
नियो णू स्यात ।
ग्रामणीः, अग्रणीः ॥ ७१ ॥

वाह्याद् वाहनस्य । २ । ३ । ७२ ।

वाह्यवाचिनो रादिमतः
पूर्वपदात् परस्य वाहनस्य
नो णू स्यात ।
इक्षुवाहणम् ।
वाह्यात् इति किम् ?
सुरवाहनम् ॥ ७२ ॥

अतोऽह्नस्य । २ । ३ । ७३ ।

रादिमतः
अदन्तात्
पूर्वपदात् परस्य
अह्नस्य
नो णू स्यात ।
पूर्वाह्णः ।

अत इति किम्? दुरह्नः ।
अहस्येति किम्?
दीर्घाह्नी शरत् ॥ ७३ ॥

चतु-स्त्रेर्हायनस्य वयसि । २ । ३ । ७४ ।

आभ्यां पूर्वपदाभ्यां परस्य
हायनस्य
नो ण् स्यात्,
वयसि गम्ये ।
चतुर्हायणो वत्सः ।
त्रिहायणी वडवा ।
वयसीति किम्?
चतुर्हायना शाला ॥ ७४ ॥

वोत्तरपदान्तनस्याऽऽदेरयुव--
पक्वाह्नः । २ । ३ । ७५ ।

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य
उत्तरपदान्तभूतस्य
नागमस्य स्यादेश्च
नो ण् वा स्यात्,

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य
नशः शन्तस्य
नो ण् स्यात् ।
प्रणश्यति, अन्तर्णश्यति ।
श इति किम् ?
प्रनङ्क्ष्यति ॥ ७८ ॥

ने-र्मा-दा-पत-पद-नद-गद-वपी-वही-शमू-चिग्-या-ति-वाति-द्राति-प्साति-स्यति-हन्ति-देग्धौ । २ । ३ । ७९ ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य
उपसर्गस्य नेर्नो
माङादिषु परेषु
ण् स्यात् ।
प्रणिमिमीते-परिणिमयते ।
प्रणिददाति परिणिदयते ।
प्रणिदधाति-प्रणिपतति ।

परिणिपद्यते-प्रणिनदति ।
प्रणिगदति-प्रणिवपति ।
प्रणिवहति-प्रणिशाम्यति ।
प्रणिचिनोति-प्रणियाति ।
प्रणिवाति-प्रणिद्राति ।
प्रणिप्साति-प्रणिष्यति ।
प्रणिहन्ति-प्रणिदेग्धि ।
अन्तर्णिमिमीते ॥ ७९ ॥

अ--क--खाद्य--षान्ते वा । २ । ३ । ८० ।

धातुपाठे क-खादिः
पान्तश्च यो धातुपाठः
ताभ्यामन्यस्मिन् धातौ परे
अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य
नेर्नो णू वा स्यात् ।
प्रणिपचति, प्रनिपचति ।
अ-कखादीति किम् ?
प्रनिकरोति-प्रनिखनति ।

अ-पान्त इति किम् ?

प्रनिर्द्धूष्टि ।

पाठ इति किम् ?

प्रनिचकार ॥ ८० ॥

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः,

परेऽस्तु वा । २ । ३ । ८१ ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य

अनितेर्नो

द्वित्वा-द्वित्वयोः

अन्ता-नन्तयोश्च

ण् स्यात् ।

परिपूर्वस्य वा स्यात् ।

प्राणिणिषति-पराणिति,

हे प्राण् ।

पर्यणिणिषति-पर्यनिनिषति ।

पर्यणिति-पर्यनिति ।

हे पर्यण्-हे पर्यन् ॥ ८१ ॥

हनः । २ । ३ । ८२ ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य हन्तेर्नो णः स्यात् ।
प्राहण्यत, प्रहण्यते, अन्तर्हण्यते ॥ ८२ ॥

वमि वा । २ । ३ । ८३ ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य हन्तेर्नो

म्वोः परयो णः वा स्यात् ।
प्रहण्वः-प्रहन्वः ।
प्रहण्मि-प्रहन्मि ।
अन्तर्हण्वः-अन्तर्हन्वः ।
अन्तर्हण्मः-अन्तर्हन्मः ॥८३॥

निंस--निक्ष--निन्दः कृति वा । २ । ३ । ८४

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य निंसादिधातोः नो णः वा स्यात् ।
कृत्प्रत्यये ।
प्रणिंसनम्-प्रनिंसनम् ।

प्रणिक्षणम्–प्रनिक्षणम् ।
प्रणिन्दनम्–प्रनिन्दनम् ।
कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते ॥८४॥

स्वरात् । २ । ३ । ८५ ।

अ–दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य
स्वरादुत्तरस्य कृतो
नो ण् स्यात् ।
प्रहाणः, प्रहीणः ॥ ८५ ॥

नाम्यादेरेव ने । २ । ३ । ८६ ।

अ–दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य
नाऽऽगमे सति
नाम्यादेरेव धातोः परस्य
स्वरादुत्तरस्य कृतस्य
नो ण् वा स्यात् ।
प्रेङ्खणम्, प्रेङ्गणम्, प्रेङ्गणीयम् ।
नाम्यादेरिति किम् ?
प्रमङ्गनम् ॥ ८६ ॥

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा । २ । ३ । ८७ ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः
परो यो व्यञ्जनादिः
नाम्युपान्त्यो धातुः
ततः परस्य
कृतः स्वरात्परस्य
नो ण् वा स्यात् ।
प्रमेहणम्-प्रमेहनम् ।
व्यञ्जनाऽऽदेरेति किम् ?
प्रोहणम् ।
नाम्युपान्त्यात् इति किम् ?
प्रवपणम्-प्रवहणम् ।
स्वराद् इत्येव ?
प्रभुग्नः ।
अदुः इत्येव ?
दुर्मोहनः ।
ल-च-टाऽऽदिवर्जनं किम् ?
प्रभेदनम्-प्रभोजनम् ।

स्वरात् [२–३–८५]
इत्यनेन नित्यप्राप्ते
विभाषेयम् ॥ ८७ ॥

णेर्वा । २ । ३ । ८८ ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य
ण्यन्तस्य धातोर्विहितस्य
स्वरात् परस्य
नो ण् वा स्यात् ।
प्रमङ्गणा-प्रमङ्गना ।
विहित-विशेषणं किम् ?
प्रयाप्यमाणः-प्रयाप्यमानः
इति क्यान्तरेऽपि स्यात् ॥८८॥

निर्विण्णः । २ । ३ । ८९ ।

नि-र्विदेः
सत्तालाभ-विचारणार्थात् परस्य
क्तस्य नो
णत्वं स्यात् ।
निर्विण्णः ॥ ८९ ॥

न ख्या-पूग्-भू-भा-कम-गम-प्याय-वेपो णेश्च । २ । ३ । ९० ।

अ-दुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादः परेभ्यः
ख्यादिभ्यः
अण्यन्त-ण्यन्तेभ्यः
परस्य कृतो
नो णु स्यात् ।

प्रख्यानम्-प्रख्यापनम् ।
प्रपवनम्-प्रपावनम् ।
प्रभवनम्-प्रभावनम ।
प्रभायमानम्-प्रभायना ।
प्रकामिनौ-प्रकामना ।
अप्रगमनिः-प्रगमना ।
प्रप्यानः-प्रप्यायना ।
प्रवेपनीयम्-प्रवेपना ॥ ९० ॥

देशेऽन्तरोऽयन-हनः । २ । ३ । ९१

अन्तःशब्दात् परस्य
अयनस्य हन्तेश्च

नो

देशेऽर्थे

णू न स्यात् ।

अन्तरयनोऽन्तर्हननो वा देशः ।

देश इति किम् ?

अन्तरयणम्, अन्तर्हण्यते ॥९

षात् पदे ।२।३।९२।

पदे परतो यः षः

ततः परस्य

नो णू न स्यात् ।

सर्पिष्पानम् ।

पद इति किम् ?

सर्पिष्केण ॥ ९२

पदेऽन्तरेऽना-ङ्य-तद्धिते ।२।३।

आङन्तं तद्धितान्तं च मुक्त्वा

अन्यस्मिन् पदे निमित्तकार्यिणोरन्त

नो णू स्यात्

प्रावनद्धम् रोपभीममुखेन ।
अनाङीति किम् ? प्राणद्धम् ।
अतद्धित इति किम् ?
आर्द्रगोमयेण ॥ ९३ ॥

हनो घि । २ । ३ । ९४ ।

हन्तेर्नो
घिनिमित्त-कार्यिणोरन्तरे सति
ण् न स्यात् ।
शत्रुघ्नः ॥ ९४ ॥

नृतेर्यङि । २ । ३ । ९५ ।

नृतेर्नो
यङ्विषये
ण् न स्यात् ।
नरीनृत्यते, नरिनर्त्ति ।
यङीति किम् ?
हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥ ९५ ॥

क्षुभ्नादीनाम् । २ । ३ । ९६

एषां
नो णू
न स्यात् ।
क्षुभ्नाति, आचार्यानी ॥९६॥

पाठे धात्वादेर्णो नः । २ । ३ । ९७ ।

पाठे धात्वादेः
णो नः स्यात् ।
नयति ।
पाठ इति किम् ?
णकारीयति ।
आदेः इति किम् ?
रणति ॥ ९७ ॥

षः सो-ऽष्ट्यैष्ठिव-ष्वष्कः-- । २ । ३ । ९८ ।

पाठे धात्वादेः
षः सः स्यात्,
न तु ष्ट्यै-ष्ठिव-ष्वष्कां
सम्बन्धी स्यात् ।

सहते ।

आदेः इत्येव ? लपति ।

घ्यादिवर्जनं किम् ?

घ्यायति,

ष्ठीव्यति,

ष्वष्कते ॥ ९८ ॥

ऋ-र ऌ-लं कृपोऽ-कृपीटादिषु । २ । ३ । ९९ ।

कृपेः

ऋत ऌत्,

रस्य य ल्

स्यात्,

न तु कृपीटादिविषयस्य ।

क्लृप्यते-क्लृप्तः,

कल्पते-कल्पयति ।

अ-कृपीटादिष्विति किम् !

कृपीटः-कृपाणः ॥ ९९ ॥

उपसर्गस्याऽऽयौ । २ । ३ । १००

उपसर्गस्थस्य रस्य
आयौ धातौ परे
लू स्यात् ।
प्लायते-प्लयते ॥ १०० ॥

ग्रो यङि । २ । ३ । १०१ ।

यङि परे
गिरते रो
लू स्यात् ।
निजेगिल्यते ॥ १०१ ॥

नवा स्वरे । २ । ३ । १०२ ।

ग्रो रः
स्वरादौ
प्रत्यये परे विहितस्य
लू वा स्यात् ।
गिलति-गिरति,
निगाल्यते-निगार्यते,
विहितविशेषणं किम् ? गिरः ॥१०२॥

परेर्घाऽ-ङ्क-योगे । २ । ३ । १०३ ।

परि-स्थस्य रो
घादौ परे
ल् वा स्यात् ।

पलिघः-परिघः,
पल्यङ्कः-पर्यङ्कः,
पलियोगः-परियोगः ॥१०३॥

ऋफिडाऽऽदीनां डश्च लः ।२।३।१०४।

एषां
ऋऽ-र ल-लौ
डस्य च ल्
वा स्यात् ।

ऋफिडः-लृफिलः ।
ऋतकः-लृतकः ।
कपरिका-कपलिका ॥१०४॥

जपादीनां पो वः । २ । ३ । १०५ ।

एषां
पो वो वा स्यात् ।
जवा-जपा ।
पारावतः-पारापतः ॥ १०५ ॥

॥ इति षत्व-णत्वप्रकरणम् समाप्तम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः

॥ श्री वर्धमानस्वामिने नमः ॥

स्त्रीप्रत्यय प्रकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य–

चतुर्थः पादः

स्त्रियां नृतो-स्वस्रादेर्ङीः । २ । ४ । १ ।

स्ववृत्तेः

नान्तात्

ऋदन्ताच्च स्वस्रादिवर्जाद्

ङीः स्यात् ।

राज्ञी, अतिराज्ञी कर्त्री ।

स्त्रियां इति किम् ?

पञ्च नद्यः ।

अ-स्वस्रादेः इति किम् ?

स्वसा, दुहिता ॥ १ ॥

अ-धातूदृदितः ।२।४।२।

अ-धातुर्य उदित्

ऋदिच्च

तदन्तात् स्त्रीवृत्तेः

ङीः स्यात् ।

भवती, अतिमहती, पचन्ती ।

अ-धातु इति किम् ?

सुकन् स्त्री ॥ २ ॥

अञ्चः ।२।४।३।

अञ्चन्तात्

स्त्रियां

ङीः स्यात् ।

प्राची, उदीची ॥३॥

ण-स्वरा-ऽघोषाद् वनो रश्च ।२।४।४।

एतदन्ताद विहितो यो वन्,

तदन्तात्

स्त्रियां ङीः स्यात्,

तद्योगे

वनोऽन्तस्य रश्च ।

अवावरी, धीवरी, मेरुदृश्वरी ।

ण-स्वरा-ऽघोपात् इति किम् ?

सहयुध्वा स्त्री ।

विहित-विशेषणं किम् ?

शर्वरी ॥ ४ ॥

वा बहुव्रीहेः ।२।४।५।

ण-स्वराघोपाद् विहितो यो वन्,

तदन्ताद् बहुव्रीहेः

स्त्रियां ङीर्वा स्यात्,

रश्चाऽन्तस्य

प्रियावावरी-प्रियावावा ।

बहुधीवरी-बहुधीवा ।

बहुमेरुदृश्वरी-बहुमेरुदृश्वा ॥ ५ ॥

वा पादः ।२।४।६।

बहुव्रीहेः

तद्धेतुकपाच्छब्दान्तात्

स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।

अन्नन्तात् बहुव्रीहेः
स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।
बहुराज्ञ्यौ, बहुराजे, बहुराजानौ ॥ ११ ॥

नाम्नि । २ । ४ । १२ ।

अन्नन्तात् बहुव्रीहेः
स्त्रियां
संज्ञायां
नित्यं ङीः स्यात् ।
अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्रामः ॥ १२ ॥

नोपान्त्यवतः । २ । ४ । १३ ।

यस्योपान्त्यलुग् नास्ति,
तस्मात्
अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः
स्त्रियां ङीर्न स्यात् ।
सुपर्वा—सुशर्मा ।
उपान्त्यवत इति किम् ?
बहुराज्ञी ॥ १३ ॥

मनः । २ । ४ । १४ ।

मन्नन्तात्
स्त्रियां
ङीर्न स्यात् ।
सीमानौ ॥ १४ ॥

ताभ्यां वाऽऽप् डित् । २ । ४ । १५ ।

मन्नन्ताद् बहुव्रीहेश्च
अन्नन्तात्
स्त्रियां
आप् वा स्यात् ।
स च डित् ।
सीमे-सुपर्वे ।
पक्षे, सीमानौ, सुपर्वाणौ ॥१५॥

अजादेः । २ । ४ । १६ ।

अजादेस्तस्यैव
स्त्रियां
आप् स्यात् ।
अजा, बाला, ज्येष्ठा, कुञ्चा ॥ १६

ऋचि पादः पात् पदे । २ । ४ । १७ ।

कृतपाद्भावपादस्य

ऋच्यर्थे पात्- पद्-इति निपात्यते ।

त्रिपदा–त्रिपाद् गायत्री ।

ऋचि इति किम् ?

द्विपात्–द्विपदी ॥ १७ ॥

आत् । २ । ४ । १८ ।

अकारान्तात्

स्त्रियां

आप् स्यात् ।

खट्वा, या, सा ॥१८॥

गौरादिभ्यो मुख्याद् ङीः । २ । ४ । १९ ।

गौरादिगणात्

मुख्यात्

स्त्रियां ङीः स्यात् ।

गौरी, शबली ।

मुख्यात् इति किम् ?

अण्-ञे-ये-कण्-नञ्-स्नञ्-
टिताम् । २ । ४ । २० ।

अणादीनां योऽत्,
तदन्तात् तेषामेव
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
औपगवी, वैदी, सौपर्णेयी,
आक्षिकी, स्त्रैणी, पौंस्नी,
जानुदघ्नी ॥ २० ॥

वयस्यनन्त्ये । २ । ४ । २१ ।

कालकृता शरीरावस्था वयः ।
तस्मिन् अचरमे वर्त्तमानात्
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
कुमारी, किशोरी, वर्धूटी ।
अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा ॥ २१ ॥

द्विगोः समाहारात् । २ । ४ । २२ ।

समाहारद्विगोः
अदन्तात्

ऋचि पादः पात् पदे । २ । ४ । १९

कृतपाद्भावपादस्य
ऋच्यर्थे पात्-पद-इति निपात्यते ।
त्रिपदा-त्रिपाद् गायत्री ।
ऋचि इति किम् ?
द्विपात्-द्विपदी ॥ १७ ॥

आत् । २ । ४ । १८ ।

अकारान्तात्
स्त्रियां
आप् स्यात् ।
खट्वा, या, सा ॥ १८ ॥

गौरादिभ्यो मुख्याद् ङीः । २ । ४ । १९

गौरादिगणात्
मुख्यात्
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
गौरी, शबली ।
मुख्यात् इति किम् ?

अण्-ञे-ये-कण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् । २ । ४ । २० ।

अणादीनां योऽत्,
तदन्तात् तेषामेव
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
औपगवी, वैदी, सौपर्णेयी,
आक्षिकी, स्त्रैणी, पौंस्नी,
जानुदघ्नी ॥ २० ॥

वयस्यनन्त्ये । २ । ४ । २१ ।

कालकृता शरीरावस्था वयः ।
तस्मिन् अचरमे वर्त्तमानात्
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
कुमारी, किशोरी, वधूटी ।
अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा ॥ २१ ॥

द्विगोः समाहरात् । २ । ४ । २२ ।

समाहारद्विगोः
अदन्तात्

स्त्रियां ङीः स्यात् ।

पञ्चपूली, दशराजी ॥ २२ ॥

परिमाणात् तद्धितलुक्य-बिस्ताऽऽचित-कम्बल्यात् । २ । ४ । २३ ।

परितः=सर्वतो मानं=परिमाणं,

रूढेः प्रस्थादि ।

बिस्तादि-वर्जपरिमाणान्ताद्

द्विगोः

अदन्तात्

तद्धितलुकि

स्त्रियां ङीः स्यात् ।

द्वाभ्यां कुडवाभ्यां

क्रीता द्विकुडवी ।

परिमाणात् इति किम् ?

पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा ।

तद्धितलुकि इति किम् ?

द्विपण्या ।

विस्तादिवर्जनं किम् ?
द्विविस्ता, द्व्याचिता,
द्विकम्बल्या ॥ २३ ॥

काण्डात् प्रमाणाद्-क्षेत्रे । ४ । २४ ।

प्रमाणवाचि-काण्डान्तात्
अ क्षेत्रविषयाद् द्विगोः
तद्धितलुकि
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
आयामः=प्रमाणम्,
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः
द्विकाण्डी रज्जुः ।
प्रमाणात् इति किम् ?
द्विकाण्डा शाटी ।
अ-क्षेत्र इति किम् ?
द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ॥ २४ ॥

पुरुषाद् वा । २ । ४ । २५ ।

प्रमाणवाचि-पुरुषान्ताद् द्विगोः
तद्धितलुकि
स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।

द्विपुरुषी–द्विपुरुषा परिखा ।
तद्धितलुकि इत्येव ?
पञ्चपुरुषाः समाहृताः=
पञ्चपुरुषी ॥ २५ ॥

रेवती–रोहिणाद् भे । २ । ४ । २६ ।

आभ्यां नक्षत्रवृत्तिभ्यां
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
रेवती, रोहिणी,
रेवत्यां जाता रेवती ।
भे इति किम् ? रेवता ॥ २६ ॥

नीलात् प्राण्यौ-षध्योः । २ । । ३ । २७ ।

प्राणिन्यौषधौ च
नीलात्
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
नीली गौः, नीली औषधिः ।
नीलाऽन्या ॥ २७ ॥

क्ताच्च नाम्नि वा । २ । ४ । २८ ।

नीलात् क्तान्ताच्च
स्त्रियां संज्ञायां
ङीर्वा स्यात् ।
नीली प्रवृद्धविलूनी–
नीला प्रवृद्धविलूना ॥ २८ ॥

केवल-मामक-भागधेय-पापा-ऽपर-समाना-ऽऽर्यकृत-सुमङ्गल-भेषजात् । २ । ४ । २९ ।

एभ्यो
नाम्नि
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
केवली ज्योतिः,
मामकी, भागधेयी,
पापी, अपरी,
समानी आर्यकृती,
सुमङ्गली, भेषजी ।
नाम्नि इत्येव ? केवला ॥ २९ ॥

भाज-गोण-नाग-स्थल-कुण्ड-
काल-कुश-कामुक-कट-कबरात्
पक्वा-ऽऽवपन-स्थूला-ऽकृत्रिमा-
कृष्णा-ऽऽयसी-रिरंसु-श्रोणि-
केशपाशे । २ । ४ । ३० ।

एभ्यो
यथासंख्यं
पक्वादिष्वर्थेषु
स्त्रियां
नाम्नि
ङीः स्यात् ।
भाजी
पक्वा चेत्,
भाजाऽन्या ।
गोणी
आवपनम्,
गोणाऽन्या ।

नागी

स्थूला,

नागाऽन्या ।

स्थली

अकृत्रिमा,

स्थलाऽन्या ।

कुण्डी

अमत्रम्,

कुण्डाऽन्या ।

काली

कृष्णा,

कालाऽन्या ।

कुशी

आयसी,

कुशाऽन्या ।

कामुकी

रिरंसुः,

कामुकाऽन्या ।

कटी

श्रोणिः,

कटाऽन्या ।

कवरी

केशपाशः,

कवराऽन्या ॥ ३० ॥

नवा शोणादेः । २ । ४ । ३१ ।

शोणादेः

स्त्रियां

ङीर्वा स्यात् ।

शोणी-शोणा ।

चण्डीः चण्डा ॥ ३१ ॥

इतो-ऽक्त्यर्थात् । २ । ४ । ३२ ।

क्त्यर्थप्रत्ययान्तवर्जात्

इदन्तात्

स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।

भूमी-भूमिः ।

धूली-धूलिः ।

अ-क्त्यर्थात् इति किम् ?

क्रतिः, अकरणिः, हानिः ॥ ३२ ॥

पद्धतेः । २ । ४ । ३३ ।

अस्मात्

स्त्रियां

ङीर्वा स्यात् ।

पद्धती-पद्धतिः ॥ ३३ ॥

शक्तेः शस्त्रे । २ । ४ । ३४ ।

अस्माच्छस्त्रे

स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।

शक्ती-शक्तिः ।

शस्त्र इति किम् ?

शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ ६४ ॥

स्वरादुतो गुणाद-खरोः । २ । ४ । ३५ ।

स्वरात्परो य उत्

तदन्ताद् गुणवचनात्

खरु-वर्जात् स्त्रियां

ङीर्वा स्यात् ।

पट्वी-पटुः ।
विभ्वी-विभुः ।
स्वरात् इति किम्? पाण्डुर्भूमिः ।
गुणात् इति किम्? आखुः स्त्री ।
अ-खरोरिति किम्?
खरुरियम् ॥ ३५ ॥

श्येतै-त-हरित-भरित-रोहिताद् वर्णात्तो नश्च ।२।४।३६।

एभ्यो वर्णवाचिभ्यः
स्त्रियां ङीर्वा स्यात्,
तद्योगे तो न् च ।
श्येनी-श्येता, एनी-एता,
हरिणी-हरिता ।
भरिणी-भरिता,
रोहिणी-रोहिता ।
वर्णात् इति किम्?
श्येता, एता ॥ ३६ ॥

क्नः पलित:-सितात् । २ । ४ । ३७ ।

'त' इति 'च' इति चानुवर्त्तते

आभ्यां स्त्रियां

ङीर्वा स्यात्

तद्योगे तः क्नः ।

पलिक्नी–पलिता ।

आसिक्नी–असिता ॥ ३७ ॥

अ–सह–नञ्–विद्यमानपूर्वपदात्
स्वाङ्गाद–क्रोडादिभ्यः ।२।४।३८।

सहादिवर्जपूर्वपदं यत् स्वाङ्गं

तदन्तात्

क्रोडादिवर्जात्

अदन्तात्

स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।

पीनस्तनी–पीनस्तना ।

अतिकेशी–अतिकेशा माला ।

सहादिवर्जनं किम् ?

सहकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा ।

क्रोडादिवर्जनं किम् ?

कल्याणक्रोडा, बहुदुर्गा, दीर्घवाला ।

स्वाङ्गादिति किम् ?

बहुशोफा, बहुज्ञाना, बहुयवा ॥३८॥

नासिको-दरो-ष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाङ्ग-गात्र-कण्ठात् । २ । ४ । ३९ ।

सहादिवर्जपूर्वपदेभ्य एभ्यः

स्वाङ्गेभ्यः

स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।

तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिका ।

कृशोदरी-कृशोदरा ।

बिम्बोष्ठी-बिम्बोष्ठी ।

दीर्घजङ्घी-दीर्घजङ्घा ।

समदन्ती-समदन्ता ।

चारुकर्णी-चारुकर्णा ।

तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा ।

मृदङ्गी-मृदङ्गा ।

सुगात्री-सुगात्रा ।

सुकण्ठी-सुकण्ठा ।

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ।

तेन बहुस्वरसंयोगोपान्तेभ्योऽन्येभ्यो मा भूत्,

सुललाटा, सुपार्श्वा ॥ ३९ ॥

नख-मुखाद्-नाम्नि । २ । ४ । ४० ।

सहादीवर्जपूर्वपदाभ्यां स्वाङ्गाभ्यांआभ्यां संज्ञाया एव

स्त्रीयां ङीर्वा स्यात् ।

शूर्पनखी-शूर्पनखा ।

चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा

अ-नाम्नीति किम् ?

शूर्पणखा, कालमुखा ॥ ४० ॥

पुच्छात् । २ । ४ । ४१ ।

सहादिवर्जपूर्वपदात्
स्वाङ्गात् पुच्छात्
स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।
दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा ॥ ४१ ॥

कबर-मणि-विष-शरादेः । २ । ४ । ४२ ।

एतत्पूर्वपदात् पुच्छात्
स्त्रियां
ङीर्नित्यं स्यात् ।
कबरपुच्छी, मणिपुच्छी,
विषपुच्छी, शरपुच्छी ॥ ४२ ॥

पक्षाच्चोपमानादेः । २ । ४ । ४३ ।

उपमानपूर्वात् पक्षात्
पुच्छाच्च
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
उलूकपक्षी शाला,
उलूकपुच्छी सेना ॥ ४३ ॥

क्रीतात् करणादेः । २ । ४ । ४४ ।

करणादेः क्रीतान्तात्
अदन्तात्
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
अश्वक्रीती, मनसाक्रीती ।
आदेरिति किम् ?
अश्वेन क्रीता ॥ ४४ ॥

क्तादल्पे । २ । ४ । ४५ ।

क्तान्तात् करणादे
अल्पेऽर्थे
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
अभ्रविलिप्ती द्यौः, अल्पाभ्रेत्यर्थः ।
अल्प इति किम् ?
चन्दनानुलिप्ता स्त्री ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गादेर--कृत--मित--जात--प्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः । २ । ४ । ४६ ।

स्वाङ्गादेः
कृतादिवर्जात्

बहुव्रीहेः
स्त्रियां ङीः स्यात् ।
शङ्खभिन्नी, उरुभिन्नी ।
कृतादिवर्जनं किम् ?
दन्तकृता, दन्तभिता
दन्तजाता, दन्तप्रतिपन्ना ॥ ४६ ॥

अनाच्छादजात्यादेर्नवा ।२।४।४७।

आच्छादवर्जा या जातिः
तदवयवात्
कृतादिवर्जात्
क्तान्ताद्
बहुव्रीहेः
स्त्रियां ङीर्वा स्यात् ।
शाङ्गरजग्धी=शाङ्गरजग्धा ।
आच्छादवर्जनं किम् ? वस्त्रछन्ना ।
जात्यादेरिति किम् ?
मासयाता ।
अ-कृताद्यन्ताद् इत्येव ?
कुण्डकृता ॥ ४७ ॥

एषु

पतिशब्दात्

स्त्रियां ङीः स्यात्,

अन्तस्य न् च ।

सपत्नी, एकपत्नी ॥ ५० ॥

ऊढायाम् । २ । ४ । ५१ ।

पत्युः परिणीतायां स्त्रियां

ङीः स्यात्,

न् चान्तस्य ।

पत्नी, वृषलस्य पत्नी ॥ ५१ ॥

पाणिगृहीती-ति । २ । ४ । ५२ ।

पाणिगृहीती-

तिप्रकाराः शब्दा

ऊढायां स्त्रियां

ङ्यन्ता निपात्यन्ते ।

पाणिगृहीती-करगृहीती ।

ऊढायामित्येव ?

पाणिगृहीताऽन्या ॥ ५२ ॥

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्या-गर्भिण्योः ।२।४।५३।

भार्या=अ-विधवा स्त्री,
तस्यां
गर्भिण्यां च
यथासंख्यं
एतौ निपात्येते ।
पतिवत्नी, अन्तर्वत्नी ॥ ५३ ॥

जातेर-यान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात् ।२।४।५४।

जातिवाचिनः
अदन्तात्
स्त्रियां ङीः स्यात्,
न तु यान्त-नित्यस्त्रीशूद्रात् ।
कुक्कुटी, वृषली, नाडायनी, कठी ।
जातेरिति किम् ? मुण्डा ।
यान्तवर्जनं किम् ? क्षत्रिया
नित्यस्त्रीवर्जनं चिम् ? खट्वा ।

शूद्रवर्जनं किम् ? शूद्रा ।

आत् इत्येव ? आखुः ॥ ५४

पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्तात् ।२।४।

पाकाद्यन्ताया जातेः

स्त्रियां ङीः स्यात् ।

ओदनपाकी, आखुकर्णी,

मुद्गपर्णी, गोवाली ।

जातेः इत्येव ?

बहुपाका यवागूः ॥ ५५

अ-सत्-काण्ड-प्रान्त-शतै-का-ञ्च

पुष्पात् । २ । ४ । ५३ ।

सदाजिवर्जेभ्यः परो यः

पुष्पशब्दः

तदन्तात्

जातेः

स्त्रियां ङीः स्यात् ।

शङ्खपुष्पी ।

सदादिवर्जनं किम् ?

सत्पुष्पा, काण्डपुष्पा,

दर्भमूली, शीर्षमूली ।
अ-नञ इति किम् ? अमूला ॥५८॥

धवाद् योगाद-
पालकान्तात् । २ । ४ । ५९ ।

धवो=भर्त्ता,
तद्वाचिनः सम्बन्धात्
स्त्रीवृत्तेः
पालकान्तशब्दवर्जात्
ङीः स्यात् ।
पट्टी, गणकी ।
धवात् इति किम् ?
प्रसूता ।
योगात् इति किम् ?
देवदत्तो धवः,
देवदत्ता स्त्री स्वतः ।
अ-पालकान्तादिति किम् ?
गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ।
आत् इत्येव ?
सहिष्णोः स्त्री सहिष्णुः ॥५९॥

पूतक्रतु--वृषाकप्य--ग्नि--कुसित--
कुसिदात् ऐ च । २ । ४ । ६० ।

एभ्यो धववाचिभ्यः
तद्योगात्
स्त्रीवृत्तिभ्यो ङीः स्यात्,
ङीयोगे चैषां ऐः अन्तस्य ।
पूतक्रतायी, वृषाकपायी,
अग्नायी, कुसितायी,
कुसीदायी ॥ ६० ॥

मनोरौ च वा । २ । ४ । ६१ ।

धववृत्तेः
स्त्रीवृत्तेः
ङीर्वा स्यात्,
ङीयोगे चास्य
औः ऐः च अन्तस्य
मनावी, मनायी, मनुः ॥ ६१ ॥

वरुणे-न्द्र-रुद्र-भव-शर्व-मृडादान्
चान्तः । २ । ४ । ६२ ।

एभ्यो धववाचिभ्यो योगात्
स्त्रीवृत्तिभ्यो ङीः स्यात्,
ङीयोगे आन् चान्तः ।
वरुणानी, इन्द्राणी,
रुद्राणी, भवानी,
शर्वाणी, मृडानी ॥६२॥

मातुला-ऽऽचार्या-पाध्यायाद् वा ।२।४।६३।

एभ्यो धववाचिभ्यो
योगात् स्त्रीवृत्तिभ्यो
ङीः स्यात्,
ङी-योगे च आन् अन्तो वा ।
मातुलानी-मातुली ।
आचार्यानी-आचार्यी ।
उपाध्यायानी-उपाध्यायी ॥६३॥

सूर्याद्देवतायां वा ।२।४।६४।

सूर्यात्
धववाचिनो योगात्

देवतास्त्रीवृत्तेः

डीर्वा स्यात्,

डीयोगे च आन् अन्तः ।

सूर्याणी, सूर्या ।

देवतायामिति किम् ?

मानुषी सूरी ॥ ६४ ॥

यव-यवना-रण्य-हिमाद्-दोष-लिप्यु-रु-महत्त्वे ।२।४।६५।

एभ्यो यथासंख्यं

दोषादौ गम्ये

स्त्रियां डीः स्यात्,

डीयोगे च आन् अन्तः ।

यवानी–यवनानी लिपिः,

अरण्यानी, हिमानी ॥६५॥

अर्य-क्षत्रियाद् वा । २ । ४ । ६६ ।

आभ्यां

स्त्रियां

डीर्वा स्यात्,

ङीयोगे च आन् अन्तः ।

अर्याणी-अर्या ।

क्षत्रियाणी-क्षत्रिया ॥ ६६ ॥

यञो डायन् च वा । २ । ४ । ६७ ।

यञन्तात्

स्त्रियां ङीः स्यात्,

ङीयोगे च डायन्

अन्तो वा स्यात् ।

गार्गी-गार्ग्यायणी ॥६७॥

लोहितादि-शकलान्तात् । २ । ४ । ६८ ।

लोहितादेः शकलान्तात्

यञन्तात्

स्त्रियां ङीः स्यात्,

तद्योगे च डायन् अन्तः ।

लौहित्यायनी, शाकल्यायनी ॥६८॥

षा-वटाद्वा । २ । ४ । ६९ ।

षान्तात्

अवटाच्च

यञन्तात्

स्त्रियां ङीर्वा स्यात्,

ङीयोगे च डायन् अन्तः ।

पौतिमाष्यायणी-पौतिमाष्या ।

आवट्यायनी-आवट्या ॥ ६९ ॥

कौरव्य-माण्डूका-ऽऽसुरेः ।२।४।७०।

एभ्यः

स्त्रियां ङीः स्यात्,

ङीयोगे च डायन् अन्तः ।

कौरव्यायणी, माण्डूकायनी,

आसुरायणी, ॥ ७० ॥

इञ इतः । २ । ४ । ७१ ।

इञन्तात्

इदन्तात्

स्त्रियां ङीः स्यात् ।

सौतङ्गमी,

इत इति किम् ?

कारीषगन्ध्या ॥ ७१ ॥

एतत्पूर्वपदाद्

ऊरोः

स्त्रियां ऊङ् स्यात् ।

करभोरूः सहितोरूः, संहितोरूः,

सहोरूः, शफोरूः,

वामोरूः, लक्ष्मणोरूः ।

उपमानादेः इति किम् ?

पीनोरूः ॥ ७५ ॥

नारी-सखी-पङ्गू-श्वश्रू । २ । ४ । ७६ ।

एते

ङ्यन्ताः

ऊङन्ताश्च निपात्यन्ते ॥ ७६ ॥

यूनस्तिः । २ । ४ । ७७ ।

यूनः

स्त्रियां

तिः स्यात् ।

युवतिः ।

मुख्यात् इत्येव ?

नि-यूनी ॥ ७७ ॥

अना-र्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वर-गुरू-पान्त्यस्याऽन्तस्य ष्यः । २ । ४ । ७८ ।

अनार्षे वृद्धे विहितौ यौ अणिञौ
तदन्तस्य सतो
बहुस्वरस्य गुरूपान्त्यस्य
नाम्नः
अन्तस्य
ष्यः स्यात् ।
कारीपगन्ध्या, वालाक्या ।
अनार्ष इति किम् ?
वासिष्ठी ।
वृद्ध इति किम् ?
आहिच्छत्री ।
अनिञ इति किम् ?
आर्त्तभागी ।
बहुस्वरेति किम् ?
दाक्षी ।
गुरूपान्त्यस्येति किम् ?
औपगवी ।

अणिञन्तस्य सतो
बहुस्वरादिविशेषणं किम् ?
दौवार्या, औडुलोम्या ॥ ७८ ॥

कुलाख्यानाम् । २ । ४ । ७९ ।

कुलमाख्यायते यकाभिः तासां
अनार्षवृद्धाऽणि-ञन्तानां
अन्तस्य
स्त्रियां ष्यः स्यात् ।
पौणिक्या, गौप्त्या ।
अनार्ष इत्येव ?
गौतमी ॥ ७९ ॥

क्रौड्यादीनाम् । २ । ४ । ८० ।

क्रौडि-इत्यादीनां अणिञन्तानां
अन्तस्य
स्त्रियां ष्यः स्यात् ।
क्रौड्या, लाड्या ॥ ८० ॥

भोज-सूतयोः क्षत्रिया-युवत्योः ।२।४।८१।

अनयोः अन्तस्य
यथासंख्यं
क्षत्रिया-युवत्योः
स्त्रियां ष्यः स्यात् ।
भोज्या क्षत्रिया, सूत्या युवतिः ।
अन्या तु भोजा, सूता ॥८१॥

देवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धेर्वा ।२।४।८२।

एषां इञन्तानां
स्त्रियां अन्तस्य
ष्यो वा स्यात् ।
देवयज्ञ्या-देवयज्ञी ।
शौचिवृक्ष्या-शौचिवृक्षी ।
सात्यमुग्र्या-सात्यमुग्री ।
काण्ठेविद्ध्या-काण्ठेविद्धी ॥८२॥

ङ्या पुत्र-पत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे । २ । ४ । ८३ ।

मुख्याऽऽवन्तस्य ङ्यः
पुत्र-पत्योः केवलयोः परयोः
तत्पुरुषे समासे
ईच् स्यात् ।
कारीषगन्धीपुत्रः,
कारीषगन्धीपतिः ।
ङ्येति किम् ?
इभ्यापुत्रः ।
केवलयोः इति किम् ?
कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् ॥ ८३ ॥

बन्धौ बहुव्रीहौ । २ । ४ । ८४ ।

मुख्याऽऽवन्तस्य ङ्यो
बन्धौ केवले परे
बहुव्रीहौ ईच् स्यात् ।
कारीषगन्धीबन्धुः ।

केवल इत्येव ?

कारीषगन्ध्याबन्धुकुलम् ।

मुख्य इत्येव ?

अति-कारीषगन्ध्या-बन्धुः ॥ ८४ ॥

मात-मातृ-मातृके वा

। २ । ४ । ८५ ।

मुख्याऽऽबन्तस्य ष्यो

मातादिषु केवलेषु परेषु

बहुव्रीहौ ईच् वा स्यात् ।

कारीषगन्धीमातः,

कारीषगन्ध्यामातः ।

कारीषगन्धीमाता,

कारीषगन्ध्यामाता ।

कारीषगन्धीमातृकः,

कारिषगन्ध्यामातृकः ॥ ८५ ॥

अस्य ङ्यां लुक् । २ । ४ । ८६ ।

ङ्यां परे
अस्य लुक् स्यात् ।
भद्रचरी ॥ ८६ ॥

मत्स्यस्य यः । २ । ४ । ८७ ।

मत्स्यस्य यो
ङ्यां लुक् स्यात् ।
मत्सी ॥ ८७ ॥

व्यञ्जनात् तद्धितस्य । २ । ४ । ८८ ।

व्यञ्जनात् परस्य
तद्धितस्य यो
ङ्यां लुक् स्यात् ।
मनुषी ।
व्यञ्जनात् इति किम् ?
कारिकेयी ।
तद्धितस्य इति किम् ?
वैश्यी ॥ ८८ ॥

सूर्यागस्त्ययोरीये च । २ । ४ । ८९ ।

अनयोर्यो ङ्यां ईये च
प्रत्यये लुक् स्यात् ।
सूरी, आगस्ती,
सौरीयः, आगस्तीयः ॥ ८९ ॥

तिष्य-पुष्ययोर्भाऽणि । २ । ४ । ९० ।

भं=नक्षत्रं,
तस्याऽणि परे
अनयोर्यो लुक् स्यात् ।
तैषी रात्रिः, पौषं हः ।
भाऽणीति किम् ?
तैष्यश्चरुः ॥ ९० ॥

आपत्यस्य क्य-च्व्योः । २ । ४ । ९१ ।

व्यञ्जनात् परस्य
अपत्यस्य यः
क्ये च्वौ च परे
लुक् स्यात् ।

गार्गीयति, गार्गीयते,
गार्गीभूतः ।
आपत्यस्य इति किम् ?
साङ्काश्यीयति ।
व्यञ्जनात् इत्येव ?
कारिकेयीयति ॥ ९१ ॥

तद्धित-य-स्वरेऽनाति । २ । ४ । ९२

व्यञ्जनात् परस्य
अपत्यस्य यो
यादौ
आदादिवर्ज—स्वरादौ च तद्धिते
लुक् स्यात् ।
गार्ग्यः गार्गकम् ।
आपत्यस्येत्येव ?
काम्पील्यकः ।
तद्धितेति किम् ?
वात्स्येन ।
अनातीति किम् ?
गार्ग्यायणः ॥ ९२ ॥

विल्वकीयादेरीयस्य । २ । ४ । ९३ ।

नडादिस्था विल्वादयः,
तेषां कीयप्रत्ययान्तानां
ईयस्य
तद्धितय-स्वरे
लुक् स्यात् ।
वैल्वकाः । वैणुकाः ।
विल्वकीयादेः इति किम् ?
नाडकीयः ॥ ९३ ॥

न राजन्य-मनुष्ययोरके । २ । ४ । ९४ ।

अनयोः
अके परे
लुग् न स्यात् ।
राजन्यानां समूहो=राजन्यकम्,
एवं मानुष्यकम् ॥ ९४ ॥

ङ्यादेर्गौणस्या-ऽक्विपस्तद्धितलुक्यऽ गोणी-सूच्योः । २ । ४ । ९५ ।

ङ्यादेः प्रत्ययस्य गौणस्य
अ-क्विबन्तस्य
तद्धितलुकि लुक् स्यात्,
न तु गोणी-सूच्योः ।
सप्तकुमारः, पञ्चेन्द्रः,
पञ्चयुवा, द्विपङ्गुः, ।
गौणस्येति किम् ?
अवन्ती ।
अ-क्विप इति किम् ?
पञ्चकुमारी ।
अ-गोणी-सूच्योः इति किम् ?
पञ्चगोणिः, दशसूचिः ॥ ९५ ॥

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो-बहुव्रीहौ । २ । ४ । ९६ ।

गौणस्य
अ-क्विपो
गोः
ङ्यावन्तस्य च
अन्ते वर्त्तमानस्य
ह्रस्वः स्यात् ।
न चेदसौ अंशिसमासान्त-
इयस्वन्त-बहुव्रीह्यन्तो वा ।
चित्रगुः, निष्कौशाम्बिः,
अतिखट्वः, अतिब्रह्मबन्धुः ।
गौणस्य इत्येव ?
सुगौः, राजकुमारी ।
अ-क्विप इत्येव ?
प्रियगौः, प्रियकुमारी चैत्रः ।
गोश्च इति किम् ?
अतितन्त्रीः ।
अन्त इति किम् ?
गोकुलम्, कुमारीप्रियः,
कन्यापुरम् ।

अंशिसमासादिवर्जनं किम् ?

अर्द्धपिप्पली, बहुश्रेयसी ना ॥९६॥

क्लीबे । २ । ४ । ९७ ।

नपुंसकवृत्तेः

स्वरान्तस्य

नाम्नो

ह्रस्वः स्यात् ।

कीकालपम्, अति-नु कुलम् ॥ ९७ ॥

वेदूतोऽनव्यय-यवृदीच्-ङी-युवः पदे । २ । ४ । ९८ ।

ईदूतोः

उत्तरपदे परे

ह्रस्वो वा स्यात्,

न चेत्तौ

अव्ययौ

यवृतौ

ईचौ

ङ्यौ

त्वे । २ । ४ । १०० ।

ङयाबन्तस्य
त्वे परे
बहुलं स्वः ह्रस्यात् ।
रोहिणित्वम्=रोहिणीत्वम् ।
अजत्वम्–अजात्वम् ॥ १०० ॥

भ्रुवोऽच्च कुंस-कुट्योः । २ । ४ । १०१ ।

अनयोः परयोः
भ्रुवो ह्रस्वो अत् च स्यात्
भ्रकुंसः, भ्रुकुंसः ।
भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः ॥ १०१ ॥

मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारित-लचिते । २ । ४ । १०२ ।

एषां केवलानां
अन्तस्थानां च
भारादिषु परेषु
यथासंख्यं
ह्रस्वः स्यात् ।

मालभारी, उत्पलमालभारी,

इषीकतूलम्, इष्टकचितम् ॥ १०२ ॥

गोण्या मेये । २ । ४ । १०३ ।

गोण्या मानवृत्तेः

उपचारात्

मेयवृत्तेः

ह्रस्वः स्यात् ।

गोण्या मितो=गोणिः ॥ १०३ ॥

ङ्यादीदूतः के । २ । ४ । १०४ ।

ङ्यादीदूदन्तानां च

के प्रत्यये

ह्रस्वः स्यात् ।

पट्विका, सोमपका,

लक्ष्मिका, वधुका ॥ १०४ ॥

न कचि । २ । ४ । १०५ ।

ङ्यादीदूतां

कचि परे

ह्रस्वो न स्यात् ।

बहुकुमारीकः, बहुकीलालपाकः,
बहुलक्ष्मीकः, बहुब्रह्मबन्धूकः ॥१०५॥

नवाऽऽपः । २ । ४ । १०६ ।

आपः
कचि परे
ह्रस्वो वा स्यात् ।
प्रियखट्वकः-प्रियखट्वाकः ॥ १०६ ॥

इच्चा-पुंसोऽनित्क्याप्परे
। २ । ४ । १०७ ।

आत्रेव परो यस्मान्न विभक्तिः
तस्मिन्
अनितःप्रत्ययस्याऽवयवे के परे
अपुल्लिङ्गार्थाद् विहितस्यापः
स्थाने
इ-ह्रस्वौ वा स्याताम् ।
खट्विका-खट्वका-खट्वाका ।
अपुंस इति किम् ?
सर्विका ।

आप् पर इत्येव ?

बहुपरिव्राजका ।

यदादिवर्जनं किम् ?

यका, सका,

क्षिपका, ध्रुवका ॥ १११ ॥

नरिका--मामिका । २ । ४ । ११२

नरिका–मामिकयोः

इत्वं निपात्यते ।

नरिका, मामिका ॥ ११२ ॥

तारका-वर्णकाऽष्टका-ज्योतिस्तान्तव पितृदैवत्ये । २ । ४ । ११३ ।

एषु

यथासंख्यमेते

इवर्जा निपात्यन्ते ।

तारका ज्योतिः,

वर्णका प्रावरणविशेषः,

अष्टका पितृदैवत्यं कर्म्म ॥११३॥

॥ इति स्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः

○ भाषासमितिः श्रामण्यञ्च ○

श्रामण्यं हि समिति-गुप्तिपालनसम्भवं, तत्राऽपि स्वपर-कल्याणकारणापेक्षया भाषा समितिः सुमहर्घा, तस्य च व्यवस्थितिः व्याकरणाध्ययनसापेक्षा. अतः सज्ज्ञानिनिश्रया व्याकरणाध्ययनं श्रमणानामितिकर्त्तव्यतारूपम् ॥

॥ श्री वर्धमानस्वामिने नमः ॥

गतिसंज्ञा-समासप्रकरणम्

तृतीयाध्यायस्य-

प्रथमः पादः

धातोः पूजार्थ-स्वति-गतार्था-
धि-पर्य--तिक्रमार्थाऽतिवर्जः
प्रादिरुपसर्गः प्राक् च
। ३ । १ । १ ।

धातोः सम्बन्धी

तदर्थद्योती

प्रादिः

उपसर्गः स्यात्,

स च धातोः प्राक्

न परो

न व्यवहितः ।

पूजार्थौ स्वती,

गतार्थौ अधि-परी,

अतिक्रमार्थमतिश्च वर्जयित्वा ।

प्रणयति, परिणयति ।

धातोरिति किम् ?

वृक्षं वृक्षमभिसेकः ।

पूजार्थ-स्वत्यादिवर्जनं किम् ?

सुसिक्तम्, अतिसिक्तम् भवता,

अध्यागच्छति, आगच्छत्यधि,

पर्यागच्छति, आगच्छति परि,

अतिसिक्त्वा ।

धातोरिति प्राक् चेति च

गतिसंज्ञां यावत् ॥ १ ॥

ऊर्याद्यनुकरण-च्वि-डाच श्च

गतिः । ३ । १ । २ ।

एते उपसर्गाश्च

धातोः सम्बन्धिनो

गतयः स्युः

ते च प्राग् धातोः ।

ऊर्यादिः-

ऊरीकृत्य, उररीकृत्य ।

अनुकरणम्ः-

खाट्कृत्य ।

च्व्यन्तः-

शुक्लीकृत्य ।

डाजन्तः-

पटपटाकृत्य ।

उपसर्गः-

प्रकृत्य ॥ २ ॥

कारिका स्थित्यादौ । ३ । १ । ३ ।

स्थित्यादावर्थे

कारिका गतिः स्यात् ।

स्थितिः=मर्यादावृत्तिर्वा ।

कारिकाकृत्य ॥ ३ ॥

भूषाऽऽदर-क्षेपेऽलं-सदसत् ।३।१।४।

एषु अर्थेषु

एते यथासंख्यं

गतयः स्युः ।

अलङ्कृत्य,

सत्कृत्य,

असत्कृत्य ।

भूषादिष्विति किम् ?

अलङ्कृत्वा=मा कारीत्यर्थः ॥४॥

अ-ग्रहाऽनुपदेशेऽन्तर-दः । ३ । १ । ५ ।

अनयोरर्थयोः एतौ

यथासंख्यं गती स्याताम् ।

अन्तर्हत्य, अदःकृत्यः

एतत् कर्ता इति ध्यायति ॥ ५ ॥

कणे-मनस्तृप्तौ । ३ । १ । ६ ।

एतावव्ययौ
तृप्तौ गम्यमानायां
गती स्याताम् ।
कणेहत्य-मनोहत्य
पयः पिबति ।
तृप्ताविति किम् ?
तण्डुलावयवे=कणे हत्वा ॥ ६ ॥

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३ । १ । ७ ।

एतावव्ययौ
गती स्याताम् ।
पुरस्कृत्य, अस्तङ्गत्य ।
अव्ययमिति किम् ?
पुरः कृत्वा, नगरीरित्यर्थः ॥ ७ ॥

गत्यर्थ-वदोऽच्छः । ३ । १ । ८ ।

अच्छ
इत्यव्ययं
गत्यर्थानां

वदश्च धातोः सम्बन्धि
गतिः स्यात् ।
अच्छगत्य-अच्छोद्य ॥८॥

तिरोऽन्तर्द्धौ । ३ । १ । ९ ।

तिरोऽन्तर्द्धौ
गतिः स्यात् ।
तिरोभूय ॥ ९ ॥

कृगो नवा । ३ । १ । १० ।

तिरोऽन्तर्द्धौ
कृगः सम्बन्धि
गतिर्वा स्यात् ।
तिरस्कृत्य, तिरःकृय,
पक्षे तिरः कृत्वा ॥ १० ॥

मध्ये-पदे-निवचने-मनस्युरसि
अनत्याधाने । ३ । १ । ११ ।

अनत्याधानः=
अनुपश्लेपः अनाश्रयं वा,
तद्वृत्तय एते ऽव्ययाः
कृग्योगे
गतयो वा स्युः ।
मध्येकृत्य-मध्येकृत्वा ।
पदेकृत्य-पदेकृत्वा ।
निवचनेकृत्य-निवचनेकृत्वा ।
मनसिकृत्य-मनसिकृत्वा ।
उरसिकृत्य-उरसिकृत्वा ॥ ११ ॥

उपाजेऽन्वाजे । ३ । १ । १२ ।

एतावव्ययौ
दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधानार्थौ
कृग्योगे
गती वा स्याताम् ।
उपाजेकृत्य-उपानेकृत्वा ।
अन्वाजेकृत्य-अन्वाजेकृत्वा ॥ १२ ॥

स्वाम्येऽधिः । ३ । १ । १३ ।

स्वाम्ये गम्ये
अर्थान्यव्ययं
कृग्योगे
गतिर्वा स्यात् ।
ग्रामेऽधिकृत्य-
अधिकृत्वा वा गतः ।
स्वाम्य इति किम् ?
ग्राममधिकृत्वा-उद्दिश्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

साक्षादादिश्च्व्यर्थे । ३ । १ । १४ ।

एते
च्व्यर्थवृत्तयः
गतयो वा स्युः ।
साक्षात्कृत्य-साक्षात्कृत्वा ।
मिथ्याकृत्य-मिथ्याकृत्वा ॥ १४ ॥

नित्यं हस्ते-पाणावुद्वाहे । ३ । १ । १५ ।

एतौ अव्ययौ
उद्वाहे गम्ये
नित्यं कृग्योगे
गती स्याताम् ।

नामेति किम् ?

चरन्ति गावो धनमस्य ।

नाम्नेति किम् ?

चैत्रः पचति ॥ १८ ॥

बहुव्रीहिः—

सुज् वाऽर्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः । ३ । १ । १९ ।

सुजर्थो=वारो,

वाऽर्थो=विकल्पः,

संशयो वा,

तद्वृत्ति संख्यावाचि नाम

संख्येयार्थेन

संख्यानाम्ना

सह ऐकार्थ्ये

समासो बहुव्रीहिश्च स्यात् ।

द्वि-दशाः, द्वित्राः ।

संख्येति किम् ? गावो वा दश वा ।

संख्ययेति किम् ?

दश वा गावो वा ।

संख्येय इति किम् ?

द्वि-विंशतिर्गवाम् ॥ १९ ॥

आसन्ना-ऽदूरा-ऽधिका-ऽध्यर्द्धा-ऽर्द्धादि पूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ।३।१।२०।

आसन्नादि

अर्द्धपूर्वपदं च

पूरणप्रत्ययान्तं नाम

संख्यानाम्ना एकार्थ्ये

समासः स्यात्,

द्वितीयाद्यन्तस्यान्यपदस्यार्थे

संख्येये वाच्ये,

स च बहुव्रीहिः ।

आसन्नदशाः, अदूरदशाः,

अधिकदशाः, अध्यर्द्धविंशाः

अर्द्धपञ्चमविंशाः ॥ २० ॥

अव्ययम् । ३ । १ । २१ ।

अव्ययं नाम
संख्यानाम्ना एकार्थ्ये
समस्यते,
द्वितीयाद्यन्यार्थे
संख्येये वाच्ये
स च बहुव्रीहिः ।
उपदशाः ॥ २१ ॥

एकार्थं चानेकं च । ३ । १ । २२ ।

एकमनेकं च एकार्थं=
समानाधिकरणमव्ययं च,
नाम्ना द्वितीयाद्यन्ताऽन्यपदस्यार्थे
समस्यते.
स च बहुव्रीहिः ।
आरूढवानरो वृक्षः
सुसूक्ष्मजटकेशः,
उच्चैर्मुखः ॥ २२ ॥

उष्ट्रमुखादयः ।१।३।२३।

एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते ।
उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य
उष्ट्रमुखः, वृषस्कन्धः ॥ २३ ॥

सहस्तेन ।३।१।२४।

तेनेति तृतीयान्तेन
सहोऽन्यपदार्थे
समस्यते,
स च बहुव्रीहिः ।
स-पुत्र आगतः, स-कर्मकः ॥ २४ ॥

दिशो रूढ्याऽन्तराले ।३।१।२५।

रूढ्या दिग्वाचि नाम
रूढ्यैव दिग्वाचिना सह
अन्तराले अन्यपदार्थे वाच्ये
समासो बहुव्रीहिः स्यात्,
दक्षिणपूर्वा दिक् ।
रूढ्येति किम् ?
ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च

अव्ययीभावः

तत्राऽऽदाय मिथः तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः

। ३ । १ । २६ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तं,
मिथ आदाय इति क्रियाव्यतिहारे,
तेनेति तृतीयान्तं,
मिथः प्रहृत्य इति क्रियाव्यतिहारे,
समानरूपेण नाम्ना
युद्धविषयेऽन्यपदार्थे वाच्ये
समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।
केशाकेशि, दण्डादण्डि ।
तत्रेति तेनेति च किम् ?
केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा,
मुखं च मुखं प्रहृत्य
कृतं युद्धम् ।
आदायेति प्रहृत्येति च किम् ?
केशेषु च केशेषु च स्थित्वा,

दण्डैश्च दण्डैश्चागत्य कृतं युद्धम्
गृहकोकिलाभ्याम् ।
सरूपेणेति किम् ?
हस्ते च पादे च गृहीत्वा
कृतं युद्धम् ।
युद्ध इति किम् ?
हस्ते च हस्ते चादाय
सख्यं कृतम् ॥ २६ ॥

नदीभिर्नाम्नि । ३ । १ । २७ ।

नाम
नदीवाचिना
संज्ञायां अन्यपदार्थे
समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।
उन्मत्तगङ्गं देशः, तूष्णीगङ्गम् ।
नाम्नीति किम् ?
शीघ्रगङ्गो देशः ॥ २७ ॥

संख्या समाहारे । ३ । १ । २८ ।

संख्यावाचि
नदीवाचिभिः सह
समाहारे गम्ये
समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।
द्वियमुनम्, पञ्चनदम् ।
समाहारेति किम्? एकनदी ।
द्विगु-बाधनार्थं वचनम् ॥ २८ ॥

वंश्येन पूर्वार्थे । ३ । १ । २९ ।

विद्यया-जन्मना वा
एकसन्तानो=
वंशः ।
तत्र भवो
वंश्यः ।
तद्वाचिना नाम्ना
संख्यावाचिसमासो
अव्ययीभावः स्यात्,
पूर्वपदस्यार्थे वाच्ये ।

एकमुनि व्याकरणस्य,

सप्तकाशि राज्यस्य ।

पूर्वार्थे इति किम् ?

द्विमुनिकं व्याकरणम् ॥ २९ ॥

पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः षष्ठ्या वा

। ३ । १ । ३० ।

एतानि

षष्ठ्यन्तेन पूर्वपदार्थे

समासो=व्ययीभावो

वा स्युः ।

पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम्,

अग्रेवणम्, अन्तर्गिरि,

पक्षे गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्,

वनाग्रम्, गिर्यन्तः ॥ ३० ॥

यावदियत्त्वे । ३ । १ । ३१ ।

इयत्त्वे=अवधारणे गम्ये

यावदिति

नाम

नाम्ना पूर्वपदार्थे वाच्ये
समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।
यावदमत्रं भोजय ।
इयत्त्व इति किम् ?
यावद् दत्तम् तावद् भुक्तम् ॥ ३१ ॥

पर्यपाऽऽङ्-बहिरच् पञ्चम्या
। ३ । १ । ३२ ।

एतानि पञ्चम्यन्तेन
पूर्वपदार्थे वाच्ये
समासोऽव्ययीभावः ।
परित्रिगर्त्तम्, अपत्रिगर्त्तम्,
आग्रामम्, बहिर्ग्रामम्,
प्राग् ग्रामम् ।
पञ्चम्येति किम् ?
परिवृक्षं विद्युत् ॥ ३२ ॥

लक्षणेनाभि-प्रत्याभिमुख्ये ।३।१।३३।

लक्षणं=चिह्नम् ।

तद्वाचिनाऽभिमुख्यार्थौ

अभि-प्रती

पूर्वपदार्थेऽर्थे

समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।

अभ्यग्नि, प्रत्यग्नि

शलभाः पतन्ति ।

लक्षणेनेति किम् ?

स्रुघ्नं प्रति गतः ।

पूर्वपदार्थ इत्येव ? अभ्यङ्का गावः ॥३३॥

दैर्घ्येऽनुः । ३ । १ । ३४ ।

दैर्घ्ये=आयामविषये यल्लक्षणं

तद्वाचिना

पूर्वपदार्थेऽनुः

समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।

अनुगङ्गं वाराणसी ।

दैर्घ्य इति किम् ?

वृक्षमनु विद्युत् ॥ ३४ ॥

समीपे । ३ । १ । ३५

समीपार्थे
अनुः
समीपवाचिनाम्ना
पूर्वपदार्थे
समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।
अनुवनं अशनिर्गता ॥ ३५ ॥

तिष्ठद्ग्वित्यादयः । ३ । १ । ३६ ।

एते समासा
अव्ययीभावाः स्युः,
यथायोगं
अन्यस्य पूर्वस्य वा पदस्यार्थे ।
तिष्ठद्गु कालः,
अधोनाभं हतः ॥ ३६ ॥

नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३ । १ । ३७ ।

अल्पार्थेन प्रतिना
नाम
नित्यं समासोऽव्ययी
भावः स्यात्

शाकप्रति ।

अल्प इति किम् ?

वृक्षं प्रति विद्युत् ॥ ३७ ॥

सङ्ख्याऽक्ष-शलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ । ३ । १ । ३८ ।

सङ्ख्यावाचि

अक्ष-शलाके च

द्यूतविषयया

अन्यथावृत्तौ वर्त्तमानेन परिणा सह

नित्यं समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।

एकपरि,

अक्षपरि,

शलाकापरि.

एकेनाक्षेण शलाकया वा न

तथा वृत्तं

यथा पूर्वं जय इत्यर्थः ।

सङ्ख्यादीति किम् ?

पाशकेन न तथावृत्तम् ।

त इति किम् ?

रथस्याक्षेण न तथावृत्तम् ॥ ३८ ॥

विभक्ति--समीप--समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-सम्पत्-साकल्या-न्तेऽव्ययम् । ३ । १ । ३९ ।

एषु अर्थेषु वर्त्तमानं

अव्ययं

नाम्ना सह

पूर्वपदार्थे वाच्ये

नित्यं समासोऽव्ययीभावः स्यात् ।

विभक्तिः—

विभक्त्यर्थः ।

कारकम्:—

अधिस्त्रि ।

समीपम्:—

उपकुम्भम् ।

समृद्धिः—

सुमद्रम् ।

विगता ऋद्धि-

र्व्यृद्धिः—

दुर्यवनम् ।

अर्थाभावः—

निर्मक्षिकम् ।

अत्ययः=

अतीतत्वम्:—

अतिवर्षम् ।

असम्प्रतीति=

सम्प्रत्युपभोगाद्यभावः-

अतिकम्बलम् ।

पश्चात्ः—

अनुरथम् ।

क्रमः—

अनुज्येष्ठं ।

ख्यातिः—

इति भद्रबाहुः ।

युगपत्ः—

सचक्रं धेहि ।

सदृक्ः—

सव्रतम् ।

सम्पत्ः—

सब्रह्म साधूनाम् ।

साकल्यम्ः—

सतृणमभ्यवहरति ।

अन्तः—

सपिण्डैषणमधीते ॥ ३९ ॥

योग्यता-वी-प्साऽर्थानतिवृत्ति-साहश्ये । ३ । १ । ४० ।

एषु अर्थेषु

अव्ययं

नाम्ना सह

पूर्वपदार्थे

समासोऽव्ययीभावः स्यात्,

अनुरूपम्,

प्रत्यर्थम्,

यथाशक्ति,

सशीलमनयोः ॥४०॥

यथाऽथा । ३ । १ । ४१ ।

थाप्रत्ययवर्जं यथेत्यव्ययं

नाम्ना सह

पूर्वपदार्थे समासोः

अव्ययीभावः स्यात् ।

यथारूपं चेष्टते,

यथावृद्धमर्चय,

यथासूत्रम् ।

अ-थेति किम् ?

यथा चैत्रस्तथा मैत्रः ॥ ४१ ॥

गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः । ३ । १ । ४२

गतयः कुश्च
नाम्ना सह
नित्यं समासस्तत्
पुरुषः स्यात्,
अन्यो=बहुव्रीह्यादिलक्षणहीनः ।
ऊरीकृत्य, खाट्कृत्य,
प्रकृत्य, कारिकाकृत्य,
कुब्राह्मणः, कोष्णम् ।
अन्य इति किम् ? कुपुरुषकः ॥ ४२ ॥

दुर्निन्दा-कृच्छ्रे । १ । ४३ ।

दुरव्ययं
निन्दा-कृच्छ्रवृत्ति
नाम्ना सह
नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
दुष्पुरुषः, दुष्कृतम् ।
अन्य इति किम् ?
दुष्पुरुषकः ॥ ४३ ॥

सुः पूजायाम् । ३ । १ । ४४ ।

सु इति अव्ययं
पूजार्थं
नाम्ना सह
नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
सुराजा ।
अन्य इति किम् ?
सुमद्रम् ॥ ४४ ॥

अतिरतिक्रमे च । ३ । १ । ४५ ।

अतिक्रमे पूजायां च अर्थे
अतीत्यव्ययं
नाम्ना सह
नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
अतिस्तुत्य
अतिराजा ॥ ४५ ॥

आङ् अल्पे । ३ । १ । ४६ ।

आङ् इति अव्ययं

अल्पार्थं

नाम्ना सह

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

आकडारः ॥ ४६ ॥

प्रात्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तै । ३ । १ । ४७ ।

प्रादयो गताद्यर्थाः प्रथमान्तैः,

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्था

द्वितीयान्तैः,

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थास्तृतीयान्तैः,

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थाश्चतुर्थ्यन्तैः

निरादयः क्रान्ताद्यर्थाः

पञ्चम्यन्तैः

नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्युः ।

प्राचार्यः, समर्थः ।

अतिखट्वः,

उद्वेलः, अवकोकिलः,

परिवीरुत् पर्यध्ययनः ।

उत्सङ्ग्रामः,

निष्कौशाम्बिः,

अपशाखः,

बाहुलकात् षष्ठ्याऽपि,

अन्तर्गार्ग्यः ।

गताद्यर्था इति किम् ?

वृक्षं परि विद्युत् ।

अन्य इत्येव ?

प्राचार्यको देशः ॥ ४७ ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ३ । १ । ४८ ।

अव्ययं

प्रवृद्धादिभिः सह

नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

पुनःप्रवृद्धम्, अन्तर्भूतः ॥ ४८ ॥

ङस्युक्तं कृता । ३ । १ । ४९ ।

कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे
ङस्यन्तनाम्नोक्तं
कृदन्तेन नाम्ना
नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
कुम्भकारः ।
ङस्युक्तमिति किम् ?
अलङ्कृत्वा ।
कृतेति किम् ?
धर्मो वो रक्षतु ॥ ४९ ॥

तृतीयोक्तं वा । ३ । १ । ५० ।

'दंशेस्तृतीयया'
इत्यतो
यत्
तृतीयोक्तं नाम
तत् कृदन्तेन वा
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
मूलकोपदंशम्-मूलकेनोपदंशं
भुङ्क्ते ॥ ५० ॥

नञ् । ३ । १ । ५१ ।

नञ् नाम
नाम्ना
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
अ-गौः, न सूर्यं पश्यन्ति=
असूर्यम्पश्या राजदाराः ॥ ५१ ॥

पूर्वा-परा-धरो-त्तरम-भिन्नेनांऽशिना । ३ । १ । ५२ ।

पूर्वादयोंऽशार्था
अंशवद्वाचिना
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
न चेत् सोंऽशी भिन्नः ।
पूर्वकायः, अपरकायः,
उत्तरकायः, अधरकायः ।
अभिन्नेनेति किम् ?
पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व ।
अंशेनेति किम् ?
पूर्वो नाभेः कायस्य ॥ ५२ ॥

सायाह्नादयः । ३ । १ । ५३ ।

एते अंशि-तत्पुरुषाः
साधवः स्युः ।
सायाह्नः, मध्यन्दिनम् ॥ ५३ ॥

समेंऽशेऽर्द्धं नवा । ३ । १ । ५४ ।

समांशार्थं अर्द्धं अंशिना
अभिन्नेन वा
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
अर्द्धपिप्पली-पिप्पल्यर्द्धम् ।
समेऽश इति किम् ? ग्रामार्द्धः ॥ ५४ ॥

जरत्यादिभिः । ३ । १ । ५५ ।

एभिः अंशिभिःअभिन्नैः
अर्धो वा
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
अर्द्धजरती-जरत्यर्द्धः ।
अर्द्धोक्तम्-उक्तार्द्धः ॥ ५५ ॥

द्वि-त्रि-चतुष्पूरणाऽग्रादयः
। ३ । १ । ५६ ।

प्रणप्रत्ययान्ता द्वि-त्रि-चत्वारः
अग्रादयश्च
अभिन्नेनांशिना वा
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
द्वितीयभिक्षा-भिक्षाद्वितीयम् ।
तृतीयभिक्षा-भिक्षातृतीयम् ।
तुर्यभिक्षा-भिक्षातुर्यम् ।
अग्रहस्तः-हस्ताग्रम् ।
तलपादः-पादतलम् ॥ ५६ ॥

कालो द्विगौ च मेयैः । ३ । १ । ५७ ।

कालवाचि
एकवचनान्तं
द्विगौ च विषये
मेयवाचिना
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
मासजातः ।
द्विगौ=
एकमासजातः, द्व्यह्नसुप्तः ।

काल इति किम् ?

द्रोणो धान्यस्य ॥ ५७ ॥

स्वयं-सामी क्तेन । ३ । १ । ५८ ।

एते अव्यये

क्तान्तेन सह

ऐकार्थ्ये

समासस्तत्पुरुषः स्याताम् ।

स्वयंधौतम, सामिकृतम् ।

क्तेनेति किम् ?

स्वयं कृत्वा ॥ ४८ ॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे । ३ । १ । ५९ ।

खट्वेति-

द्वितीयान्तं

क्षेपे=निन्दायां

क्तान्तेन सह

ऐकार्थ्ये

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

खट्वारूढो जाल्मः ।

क्षेप इति किम् ?

खट्वामारूढः पिताऽध्यापयति ॥५९॥

कालः । ३ । १ । ६० ।

कालवाचि द्वितीयान्तं

क्तान्तेन

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

रात्र्यारूढः, अहरतिसृताः ॥ ६० ॥

व्याप्तौ । ३ । १ । ६१ ।

गुण-क्रिया-द्रव्यैरत्यन्तसंयोगे

या द्वितीया,

तदन्तं कालवाचि

व्यापकार्थेन

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

मुहूर्त्तसुखं, क्षणपाठः, दिनगुडः ।

व्याप्तौ इति किम् ?

मासं पूरको याति ॥ ६१ ॥

श्रितादिभिः । ३ । १ । ६२ ।

द्वितीयान्तं श्रितादिभिः
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
धर्मश्रितः, शिवगतः ॥ ६२ ॥

प्राप्ता-ऽऽपन्नौ तया अत् च
। ३ । १ । ६३ ।

एतौ प्रथमान्तौ
द्वितीयान्तेन
समासस्तत्पुरुषः स्याताम्,
तद्योगे चानयोरत् स्यात् ।
प्राप्तजीविका-आपन्नजीविका ॥ ६३ ॥

ईषद्-गुणवचनैः । ३ । १ । ६४ ।

ईषदव्ययं
गुणवचनैः
समासस्तत्पुरुषः स्यात्,
ये गुणे वर्त्तित्वा तद्योगाद्
गुणिनि वर्त्तन्ते ते
गुणवचनाः ।
ईषत्पिङ्गलः, ईषद्रक्तः ।

गुणवचनैरिति किम् ?

ईषद्गार्ग्यः ॥ ६४ ॥

तृतीया तत्कृतैः । ३ । १ । ६५ ।

तृतीयान्तं

तदर्थकृतैः

गुणवचनैः एकार्थ्ये

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

शङ्कुलाखण्डः, मदपटुः ।

तत्कृतैरिति किम् ?

अक्ष्णा काणः ।

गुणवचनैरित्येव ?

दध्ना पटुः, पाटवमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

चतस्राऽर्धम् । ३ । १ । ६६ ।

अर्द्धः

तृतीयान्तः

चतसृशब्देन

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

अर्धचतस्रो मात्राः ।

चतस्र इति किम् ?

अर्द्धेन चत्वारो द्रोणाः ॥ ६६ ॥

ऊनार्थपूर्वाद्यैः । ३ । १ । ६७ ।

तृतीयान्तं

ऊनार्थैः पूर्वाद्यैश्च

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

माषोनं माषविकलं ।

मासपूर्वः, मासावरः ॥ ६७ ॥

कारकं कृता । ३ । १ । ६८ ।

कारकवाचि तृतीयान्तं

कृदन्तेन

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

आत्मकृतम्,

नखनिर्भिन्नः,

काकपेया नदी,

बाष्पच्छेद्यानि

तृणानि ।

कारकमिति किम् ?

विद्ययोषितः ॥ ६८ ॥

न-विंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः

। ३ । १ । ६९ ।

एकशब्दस्त=तृतीयान्तो
न-विंशत्यादिना समासस्तत्पुरुषः
स्यात्,
एकस्य: च अत् अन्तः ।
एकान्नविंशतिः–
एकाद् नविंशतिः,
एकान्नत्रिंशत्-
एकाद्नत्रिंशत् ॥ ६९ ॥

चतुर्थी प्रकृत्या । ३ । १ । ७० ।

प्रकृतिः=
परिणामिकारणम्,
एतद्वाचिना ।
ऐकार्थ्ये
चतुर्थ्यन्तं
विकारार्थं
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
यूपदारु ।

प्रकृत्येति किम् ?

रन्धनाय स्थाली ॥ ७० ॥

हिताद्भिः । ३ । १ । ७१ ।

चतुर्थ्यन्तं

हिताद्यैः

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

गोहितम्-गोसुखम् ॥ ७१ ॥

तदर्थार्थेन । ३ । १ । ७२ ।

चतुर्थ्यर्थो यस्य=

तेनार्थेन

चतुर्थ्यन्तं

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

पित्रर्थं पयः—आतुरार्थाय वागूः ।

तदर्थार्थेनेति किम् ?

पित्रेऽर्थः ॥ ७२ ॥

पञ्चमी भयाद्यैः । ३ । १ । ७३ ।

पञ्चम्यन्तं

भयाद्यैः

ऐकार्थ्ये

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

वृकभयम्-वृकभीरुः ॥ ७३ ॥

क्तेना-सत्त्वे । ३ । १ । ७४ ।

अ-सत्त्ववृत्तेर्या पञ्चमी,

तदन्तं

क्तान्तेन

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः ।

अ-सत्त्व इति किम् ?

स्तोकाद् बद्धः ॥ ७४ ॥

परःशतादि । ३ । १ । ७५ ।

अयं पञ्चमीतत्पुरुषः

साधुः स्यात् ।

परःशताः, परःसहस्राः ॥ ७५ ॥

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे । ३ । १ । ७६ ।

" शेषे "

(है० सू० २-२-८१ पृ० ८०)

या षष्ठी,

तदन्तं नाम

नाम्ना

ऐकार्थ्ये

समासस्तत्पुरुषः स्यात्,

न चेत् स शेषो

"नाथः"

(है० सू० २-२-१० पृ० ६७)

इत्यादेर्यत्नात्।

राजपुरुषः।

अ-यत्नादिति किम्?

सर्पिषो नाथितम्।

शेष इति किम्?

गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा ॥७६॥

कृति । ३ । १ । ७७ ।

"कर्म्मणि कृतः"

(२-२-८३ पृ० ८०)

"कर्त्तरि"

(२-२-८६ पृ० ८१)

इति या कृन्निमित्ता षष्ठी,
तदन्तं नाम
नाम्ना
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
सर्पिर्ज्ञानं, गणधरोक्तिः ॥ ७७ ॥

याजकादिभिः । ३ । १ । ७८ ।

षष्ठ्यन्तं
याजकाद्यैः
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
ब्राह्मणयाजकः, गुरुपूजकः ॥ ७८ ॥

पत्ति–रथौ गणकेन । ३ । १ । ७९ ।

एतौ षष्ठ्यन्तौ
गणकेन
समासस्तत्पुरुषः स्याताम् ।
पत्तिगणकः–रथगणकः ।
पत्ति–रथाविति किम् ?
धनस्य गणकः ॥ ७९ ॥

सर्व-पश्चादादयः । ३ । १ । ८० ।

एते षष्ठीतत्पुरुषाः
साधवः स्युः ।
सर्वपश्चात्- सर्वच्चिरम् ॥ ८० ॥

अकेन क्रीडाऽऽजीवे । ३ । १ । ८१ ।

षष्ठ्यन्तं अकप्रत्ययान्तेन
क्रीडाऽऽजीविकयोर्गम्ययोः
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
उद्दालपुष्पभञ्जिका, नखलेखकः ।
क्रीडा-ऽऽजीव इति किम् ?
पयसः-पायकः ॥ ८१ ॥

न कर्त्तरि । ३ । १ । ८२ ।

कर्त्तरि या षष्ठी
तदन्तं अकान्तेन
समासो न स्यात् ।
तव शायिका ।
कर्त्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिका ॥ ८२ ॥

कर्मजा तृचा च । ३ । १ । ८३ ।

कर्मणि या षष्ठी

तदन्तं

कर्तृ-विहिताऽकान्तेन

तृजन्तेन च

न समासः स्यात् ।

भक्तस्य भोजकः, अपां स्रष्टा ।

कर्मजेति किम् ?

गुणो गुणिविशेषकः,

सम्बन्धेऽत्र षष्ठी ।

कर्त्तरीत्येव ? पयःपायिका ॥ ८३ ॥

तृतीयायाम् । ३ । १ । ८४ ।

कर्त्तरि तृतीयायां सत्यां

कर्म्मजा षष्ठी न समस्यते ।

आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेन ।

तृतीयायामिति किम् ?

शब्दानुशासनं गुरोः ॥ ८४ ॥

तृप्तार्थ--पूरणा-ऽव्यया-ऽतृश्-शत्रा-नशा ।३।१।८५।

तृप्तार्थैः

पूरणप्रत्ययान्तैः

अव्ययैः

अतृशन्तैः

शत्रन्तैः

आनशन्तैश्च

षष्ठ्यन्तं न समस्यते ।

फलानां तृप्तः,

तीर्थकृतां षोडशः,

राज्ञः साक्षात्,

रामस्य द्विषन्,

चैत्रस्य पचन्,

मैत्रस्य पचमानः ॥ ८५ ॥

ज्ञाने-च्छा-ऽर्चाऽर्था-ऽऽधारक्तेन ।३।१।८६।

ज्ञाने-च्छाऽर्चार्थेभ्यो
यो वर्त्तमाने क्तो
यश्च
" अद्यर्थाच्चारे "
(५-१-१२)
इति आधारे क्तः
तदन्तेन
षष्ठ्यन्तं
न समस्यते ।
राज्ञां ज्ञातः, राज्ञामिष्टः,
राज्ञां पूजितः,
इदमेषां यातम् ॥ ८६ ॥

अ-स्वस्थगुणैः । ३ । १ । ८७

ये गुणाः स्वात्मन्येव तिष्ठन्ति,
न द्रव्ये=ते
स्वस्थाः तत्प्रतिषेधेन
अ-स्वस्थगुणवाचिभिः
षष्ठ्यन्तं
न समस्यते ।

पटस्य शुक्लः, गुडस्य मधुरः ।

अ-स्वस्थगुणैरिति किम् ?

घटवर्णः, चन्दनगन्धः ॥ ८७ ॥

सप्तमी शौण्डाद्यैः । ३ । १ । ८८ ।

एभिः सह

ऐकार्थ्ये

सप्तम्यन्तं

समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।

दानशौण्डः, अक्षधूर्त्तः ॥ ८८ ॥

सिंहाद्यैः पूजायाम् । ३ । १ । ८९ ।

एभिः

सप्तम्यन्तं

समासस्तत्पुरुषः स्यात्,

पूजायां गम्यमानायां ।

समरसिंहः, भूमिवासवः ॥ ८९ ॥

काकाद्यैः क्षेपे । ३ । १ । ९० ।

एभिः
सप्तम्यन्तं
निन्दायां गम्यमानायां
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
तीर्थकाकः, तीर्थश्वा ।
क्षेप इति किम् ?
तीर्थे काकोऽस्ति ॥ ९० ॥

पात्रेसमिते-त्यादयः । ३ । १ । ९१ ।

एते
सप्तमीतत्पुरुषाः
क्षेपे
निपात्यन्ते ।
पात्रेसमिताः, गेहेशूरः ॥ ९१ ॥

क्तेन । ३ । १ । ९२ ।

सप्तम्यन्तं
क्तान्तेन
क्षेपे

समासस्तत्पुरुषश्च स्यात् ।
भस्मनिहुतं,
अवतप्तेनकुलस्थितम् ॥ ९२ ॥

तत्राहोरात्रांशम् । ३ । १ । ९३ ।

तत्र
इति सप्तम्यन्तं
अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च
सप्तम्यन्ताः
क्तान्तेन
समासस्तत्पुरुषः स्यात् ।
तत्रकृतम्,
पूर्वाह्णकृतम्,
पूर्वरात्रकृतम् ।
तत्राऽहोरात्रांशमिति किम् ?
घटे कृतम् ।
अहोरात्रग्रहणं किम् ?
शुक्लपक्षे कृतम् ।

अंशमिति किम् ?

अह्नि भुक्तं, रात्रौ नृत्तम् ॥ ९३ ॥

नाम्नि । ३ । १ । ९४ ।

सप्तम्यन्तं

नाम्ना

संज्ञाविषये

समासस्तत्पुरुषश्च स्यात् ।

अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः ॥ ९४ ॥

कृत्येनावश्यके । ३ । १ । ९५ ।

सप्तम्यन्तं नाम

" य एच्चातः "

(५-१-२८)

इति यान्तेन

अवश्यम्भावे गम्ये

समासस्तत्पुरुषश्च स्यात् ।

मासदेयम् ।

कृद् इति किम् ?

मासे पित्र्यम् ॥ ९५ ॥

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्म्मधारयश्च । ३ । १ । ९६

भिन्नप्रवृत्ति-निमित्तयोः शब्दयोः
एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः=
=ऐकार्थ्यं,
तद्विशेषणवाचि
विशेष्यवाचिना
ऐकार्थ्ये
समासस्तत्पुरुषः
कर्म्मधारयश्च स्यात् ।
नीलोत्पलम्,
खञ्जकुण्टः,
कुण्टखञ्जः ।
एकार्थमिति किम् ?
वृद्धस्योक्षा—वृद्धोक्षा ॥ ९६ ॥

पूर्वकालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् । ३ । १ । ९७ ।

पूर्वकालो यस्य तद्वाचि-
एकादीनि च
एकार्थानि,
परेण नाम्ना
समासस्तत्पुरुषः
कर्मधारयश्च स्यात् ।
स्नातानुलिप्तः-एकशाटी,
सर्वान्नम्-जरद्गवः,
पुराणकविः-नवोक्तिः,
केवलज्ञानम् ।
एकार्थमित्येव ?
स्नात्वाऽनुलिप्तः ॥ ९७ ॥

दिगधिकं संज्ञा-तद्धितो-त्तरपदे ।३।१।९८।

दिग्वाचि
अधिकं च
एकार्थं

नाम्ना
समासस्तत्पुरुषः
कर्मधारयश्च स्यात्,
संज्ञायां तद्धिते च
विषयभूते उत्तरपदे च परतः ।
दक्षिणकोशला,
पूर्वेषुकामशमी,
दक्षिणशालः ।
अधिकषाष्टिकः,
उत्तरगवधनः
अधिकगवप्रियः ॥ ९८ ॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम

। ३ । १ । ९९ ।

संख्यावाचि
परेण नाम्ना
समासस्तत्पुरुषः
कर्म्मधारयश्च स्यात् ।

ज्ञा-तद्धितयोर्विषये,

उत्तरपदे च परे,

समाहारे चार्थे

अयमेव चाऽसंज्ञायां द्विगुश्च ।

श्चाम्राः, सप्तर्षयः ।

द्वैमातुरः,

अध्यर्द्धकंसः ।

श्चगवधनः,

पञ्चनावप्रियः ।

पञ्चराजी ।

समाहारे चेति किम ?

अष्टौ प्रवचनमातरः ।

अ-नाम्नीति किम् ?

पाञ्चर्षम् ॥ ९९ ॥

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः

। ३ । १ । १०० ।

निन्द्यवाचि

निन्दाहेतुभिः

पापादिवर्जैः सह

समासस्तत्पुरुषः, कर्म्मधारयश्च स्यात्

वैयाकरणखसूची, मीमांसकदुर्दुरूढः ।

निन्द्यमिति किम् ?

वैयाकरणश्चौरः ।

अपापाद्यैरिति किम् ?

पापवैयाकरणः, हतविधिः ॥१०१॥

उपमानं समान्यैः । ३ । १ । १०१ ।

उपमानवाचि एकार्थे

उपमानोपमेय-साधारणधर्म्मवाचिभिरेव

समासस्तत्पुरुषः

कर्म्मधारयश्च स्यात्

शस्त्रीश्यामा, मृगचपला ।

उपमानमिति किम् ?

देवदत्ता श्यामा ।

न्यैरिति किम् ?

अग्निर्माणवकः ॥ १०१ ॥

पमेयं व्याघ्राद्यैः

म्यानुक्तौ । ३ । १ । १०२ ।

उपमेयवाचि एकार्थैः
उपमानवाचिभिः
व्याघ्राद्यैः
साधारणधर्मानुक्तौ
समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् ।
पुरुषव्याघ्रः, श्वसिंही ।
साम्यानुक्ताविति किम् ?
पुरुषव्याघ्रः, शूरः
इति मा भूत् ॥ १०२॥

पूर्वाऽपर--प्रथम--चरम--जघन्य-समान-मध्य-मध्यम-वीरम्
। ३ । १ । १०३ ।

एतानि
एकार्थानि
नाम्ना परेण
समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्युः ।
पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः,
प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः,

जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः,
मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः ॥ १०३

श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे

। ३ । १ । १०४ ।

श्रेण्यादि
एकार्थं
कृताद्यैः सह
च्व्यर्थे गम्ये
समासस्तत्पुरुषः
कर्मधारश्च स्यात् ।

श्रेणिकृताः, ऊककृताः ।
च्व्यर्थ इति किम् ?
श्रेणयः कृताः केचित् ॥१०४॥

क्तं नञादिभिन्नैः । ३ । १ । १०५ ।

क्तान्तं
एकार्थं
नञ्प्रकारैरेव यानि भिन्नानि

तैः सह समासस्तत्पुरुषः
कर्म्मधारयश्च स्यात् ।
कृताकृतम्-पीताऽवपीतम् ।
क्तमिति किम् ?
कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं च ।
नञादिभिन्नैरिति किम् ?
कृतं प्रकृतं,
कृतश्चाविहितं च ॥ १०५ ॥

सेट् नाऽनिटा । ३ । १ । १०६ ।

सेट् क्तान्तं
नञादिभिन्नेनाऽनिटा सह
न समस्यते ।
क्लिशितमक्लिष्टम्, शितमशातम् ।
सेट् इति किम् ?
कृताकृतम् ।
अनिट इति किम् ?
अशितानशितम् ॥ १०६ ॥

सन्-महत्-परमो-त्तमो-त्कृष्टं पूजायाम् । ३ । १ । १०७ ।

एतानि
एकार्थीनि
पूजायां गम्यमानायां
पूज्यवचनैः सह
समासस्तत्पुरुषः
कर्म्मधारयश्च स्यात् ।
सत्पुरुषः महापुरुषः,
परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः,
उत्कृष्टपुरुषः ।
पूजायामिति किम् ?
सन् घटोऽस्तीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः । ३ । १ । १०८ ।

पूजायां गम्यायां
एभिः सह
पूज्यवाचि
एकार्थं

समासस्तत्पुरुषः

कर्म्मधारयश्च स्यात् ।

गोवृन्दारकः, गोनागः, गोकुञ्जरः ।

पूजायामिति किम् ?

सुसीमो नागः ॥ १०८ ॥

कतर–कतमौ जातिप्रश्ने

। ३ । १ । १०९ ।

एतौ

एकार्थौ

जातिप्रश्ने गम्ये

जात्यर्थेन नाम्ना

समासस्तत्पुरुषः

कर्मधारयश्च स्यात् ।

कतरकठः, कतमगार्ग्यः ।

जातिप्रश्न इति किम् ?

कतरः शुक्लः,

कतमो गन्ता ॥ १०९ ॥

किं क्षेपे । ३ । १ । ११० ।

निन्दायां गम्यमानायां 'किम्' इति एकार्थे कुत्स्यवाचिना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । किंराजा, किंगौः । क्षेप इति किम् ? को राजा तत्र ? ॥ ११० ॥

पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्-बष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रिया-ध्यायक-धूर्त्त-प्रशंसा-रूढैर्जातिः । ३ । १ । १११ ।

पोटादिभिः प्रशंसारूढैश्च सह जातिवाचि

एकार्थं समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । इभ्यपोटा, नागयुवतिः, अग्निस्तोकम्, दधिकतिपयम्, गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोवष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठाध्यायकः, मृगधूर्त्तः, गोमतल्लिका, गोप्रकाण्डम् ॥ १११ ॥

चतुष्पाद् गर्भिण्या । ३ । १ । ११२ ।

चत्वारः पादा यस्याः जातेः तद्वाचि एकार्थं गर्भिण्या समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् ।

गोगर्भिणी, महिषगर्भिणी ।
जातिरित्येव ?
कालाक्षी गर्भिणी ॥ ११२ ॥

युवा खलति--पलित-जरद्-वलिनैः

। ३ । १ । ११३ ।

युवन् इति
एकार्थं
एभिः
समासस्तत्पुरुषः
कर्म्मधारयश्च स्यात् ।
युवखलतिः, युवपलितः,
युवजरन्, युववलिनः ॥ ११३ ॥

कृत्य-तुल्याऽऽख्यम-जात्या

। ३ । १ । ११४ ।

कृत्यान्तं
तुल्यपर्यायं च
एकार्थं

अ-जात्येन सह

समासस्तत्पुरुषः

कर्मधारयश्च स्यात् ।

भोज्योष्णम्, स्तुत्यपटुः ।

तुल्यसन्, सदृशमहान् ।

अ-जात्येति किम् ?

भोज्य ओदनः ॥ ११४ ॥

कुमारः श्रमणादिना । ३ । १ । ११५ ।

'कुमार' इति

एकार्थं

श्रमणादिना

समासस्तत्पुरुषः

कर्मधारयश्च स्यात् ।

कुमारश्रमणा, कुमारप्रव्रजिता ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३ । १ । ११६ ।

एते

तत्पुरुषसमासा

निपात्यन्ते ।

मयूरव्यंसकः,
कम्बोजमुण्डः,
एहीडं कर्म,
अश्नीतपिबता क्रिया,
कुरुकटो वक्ता,
गतप्रत्यागतं,
क्रयक्रयिका,
शाकपार्थिवः
त्रिभागः,
सर्वश्वेतः ॥ ११६ ॥

द्वन्द्वः

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३ । १ । ११७ ।

नाम नाम्ना सहोक्तिविषये
चार्थवृत्तिः
समासो द्वन्द्वः स्यात् ।
प्लक्षन्यग्रोधौ, वाक्वचम् ।
नाम नाम्नेत्यनुवृत्तावपि

'लघ्वक्षरादि'

सूत्रे एकग्रहणाद् बहूनामपि ।

धव-खदिर-पलाशाः ।

चार्थं इति किम् ?

वीप्सा-सहोक्तौ मा भूत्,

ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।

सहोक्ताविति किम् ?

प्लक्ष न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् ॥११७॥

एकशेषः

समानामर्थेनैकः शेषः । ३ । १ । ११८ ।

अर्थेन समानां=समानार्थानां

सहोक्तौ गम्यायां

एकः शिष्यते,

अर्थात्=अन्ये निवर्त्तन्ते ।

वक्रश्च कुटिलश्च

वक्रौ, कुटिलौ वा ।

सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च

सिताः, शुक्लाः, श्वेता वा ।

अर्थेन समानामिति किम् ?

प्लक्षन्यग्रोधौ ।

सहोक्ताविर्त्येव ?

वक्रश्च कुटिलश्च दृश्यः ॥ ११८ ॥

स्यादावसंख्येयः । ३ । १ । ११९ ।

सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ

समानानां=तुल्यरूपाणां सहोक्तौ

एकः शिष्यते,

न तु संख्येयवाची ।

अक्षश्च (शकटस्य),

अक्षश्च (देवनः),

अक्षश्च (विभीतकः)=अक्षाः ।

स्यादाविति किम् ?

माता च (जननी),

माता च (धान्यस्य),

मातृमातरौ ।

अ-संख्येय इति किम् ?
एकश्चैकश्च ॥ ११९ ॥

त्यदादिः । ३ । १ । १२० ।

त्यदाद्यैः
अन्येन च सहोक्तौ
त्यदादिरेव
एकः शिष्यते ।
स च चैत्रश्च=तौ,
स च यश्च=यौ,
अहं च स च त्वं च=वयम् ॥ १२० ॥

भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-दुहितृभिः
। ३ । १ । १२१ ।

स्वस्रर्थेन सहोक्तौ भ्रात्रर्थो,
दुहित्रर्थेन च पुत्रार्थ
एकः शिष्यते ।
भ्राता च स्वसा च=भ्रातरौ,
पुत्रश्च दुहिता च=पुत्रौ ॥ १२१ ॥

पिता मात्रा वा । ३ । १ । १२२ ।

मातृशब्देन सहोक्तौ
पितृशब्द
एको वा शिष्यते ।
पिता च माता च=पितरौ-
मातापितरौ ॥ १२२ ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा वा । ३ । १ । १२३ ।

श्वश्रूशब्देन सहोक्तौ
श्वशुर एको वा शिष्यते ।
श्वशुरौ-श्वश्रूश्वशुरौ ॥ १२३ ॥

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । ३ । १ । १२४ ।

यूना सहोक्तौ
वृद्धवाचि
एकः शिष्यते, तन्मात्रभेदे,
न चेत्
प्रकृतिभेदः
अर्थभेदो वा
अन्यः स्यात् ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च=गार्ग्यौ ।

वृद्ध इति किम् ?

गर्ग-गार्ग्यायणौ ।

यूनेति किम् ?

गार्ग्य-गर्गौ ।

तन्मात्रभेद इति किम् ?

गार्ग्य-वात्स्यायनौ ॥ १२४ ॥

स्त्री पुंवच्च । ३ । १ । १२५ ।

वृद्धस्त्रीवाची
यूना सहोक्तौ
एकः शिष्यते,
पुल्लिङ्गश्चायं, तन्मात्रभेदे ।
गार्गी च गार्ग्यायणश्च=गार्ग्यौ,
गार्गी च गार्ग्यायणौ च=
गर्गान् ॥ १२५ ॥

पुरुषः स्त्रिया । ३ । १ । १२६ ।

पुरुषशब्दः प्राणिनि पुंसि रूढः
स्त्रीवाचिना सहोक्तौ

पुरुषः एकः शिष्यते,

स्त्री-पुरुषमात्रभेदश्चेत् ।

ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च=ब्राह्मणौ ।

पुरुष इति किम् ?

तीरं नद-नदीपतेः ।

तन्मात्रभेद इत्येव ?

स्त्री-पुंसौ ॥ १२६ ॥

ग्राम्या-ऽशिशु-द्वि शफसङ्घे

स्त्री प्रायः । ३ । १ । १२७ ।

ग्राम्या अशिशवो ये

द्विशफा=द्विखुरा अर्थात् पशवः,

एतेषां सङ्घे

स्त्री-पुरुषसहोक्तौ

प्रायः स्त्रीवाच्ची

एकः शिष्यते,

स्त्री-पुरुषमात्रभेदश्चेत् ।

गावश्च (स्त्रियः),

गावश्च (नराः),=

इमा गावः ।

ग्राम्येति किम् ?

रुरवश्चेमे रूरवश्चेमा=इमे रुरवः ।

अ-शिशु इति किम् ?

बर्कर्यश्च बर्कराश्च=बर्कराः ।

द्वि-शफ इति किम् ?

गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च=गर्दभाः ।

सङ्घ इति किम् ?

गोश्चायं गोश्चेयं-इमौ गावौ ।

प्राय इति किम् ?

उष्ट्राश्च उष्ट्र्यश्च=उष्ट्राः ॥ १२७ ॥

क्लीबमन्येनैकं च वा । ३ । १ । १२८ ।

क्लीबं=नपुंसकं

अन्येनाऽक्लीबेन

सहोक्तौ

एकः शिष्यते,

क्लीबा-क्लीबमात्रभेदे,

तच्च शिष्यमाणं एकं=

एकार्थं च वा स्यात् ।

शुक्लं च शुक्लश्च

शुक्लं-शुक्ले वा ।

शुक्लं च शुक्लश्च शुक्लाश्च

=शुक्लं-शुक्लानि वा ।

अन्येनेति किम् ?

शुक्लं च शुक्लं च=शुक्ले ।

तन्मात्रभेद इत्येव ?

हिम=हिमान्यौ ॥ १२८ ॥

पुष्यार्थाद् भे पुनर्वसुः ।३।१।१२९।

पुष्यार्थान्नक्षत्रवृत्तेः परो

नक्षत्रवृत्तिः पुनर्वसुः

सहोक्तौ

द्व्यर्थः सन्

एकार्थः स्यात् ।

उदितौ पुष्यपुनर्वसू,

उदितौ तिष्यपुनर्वसू ।

पुष्यार्थादिति किम् ?

आर्द्रापुनर्वसवः ।

पुनर्वसुरिति किम् ! पुष्यमघाः ।

भ इति किम् ?

तिष्यपुनर्वसवो बालाः ॥ १२९ ॥

विरोधिनाम् अ-द्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः । ३ । १ । १३० ।

द्रव्यं=गुणाद्याश्रयः,

विरोधिवाचिनां

तदाश्रयवृत्तीनां

द्वन्द्वो

एकार्थः स्यात् ।

स्वैः=स्वजातीयैरेवाऽऽरब्धश्चेत् ।

सुखदुःखम्—सुखदुःखे ।

लाभालाभम्—लाभालाभौ ।

विरोधिनामिति किम् ?

काम-क्रोधौ ।

अ-द्रव्याणामिति किम् ?

शीतोष्णे जले ।

स्वैरिति किम् ?

बुद्धि-सुख-दुःखानि ॥ १३० ॥

अश्ववडव-पूर्वापरा-ऽधरोत्तराः । ३ । १ । १३१ ।

एते त्रयोऽपि द्वन्द्वा
एकार्था वा स्युः
स्वैश्चेत् ।
अश्ववडवं-अश्ववडवौ ।
पूर्वापरम्-पूर्वापरे ।
अधरोत्तरं-अधरोत्तरे ॥ १३१ ॥

पशु-व्यञ्जनानाम् । ३ । १ । १३२ ।

पशूनां व्यञ्जनानां च
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थो वा स्यात् ।
गोमहिषम्-गोमहिषौ ।
दधिघृतम्-दधिघृते ॥ १३२ ॥

तरु-तृण-धान्य-मृग-पक्षिणां बहुत्वे । ३ । १ । १३३ ।

एतद्वाचिनां बह्वर्थानां
प्रत्येकं स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थो वा स्यात् ।

प्लक्षन्यग्रोधम्-प्लक्षन्यग्रोधाः ।
कुशकाशम्-कुशकाशाः ।
तिलमाषम्-तिलमाषाः ।
ऋश्यैणम्-ऋश्यैणाः ।
हंसचक्रवाकम्-हंसचक्रवाकाः ॥१३३॥

सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् ।३।१।१३४।

सेनाङ्गानां
क्षुद्रजन्तूनां च
बह्वर्थानां
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थो नित्यं स्यात् ।
अश्वरथम्, यूकालिक्षम् ॥१३४॥

फलस्य जातौ ।३।१।१३५।

फलवाचिनां
बह्वर्थानां
जातौ
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थो नित्यं स्यात् ।

बदरामलकम् ।

जाताविति किम् ?

एतानि बदरामलकानि सन्ति ॥१३५॥

अ-प्राणि-पश्वादेः । ३ । १ । १३६ ।

प्राणिभ्यः

'पश्वादि'

सूत्रोक्तेभ्यश्च

येऽन्यद्रव्यवाचिनः

तेषां जात्यर्थानां

स्वैर्द्वन्द्व

एकार्थः स्यात् ।

आराशस्त्रि ।

जातावित्येव ? सह्यविन्ध्यौ ।

प्राण्यङ्गवर्जनं किम् ?

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्-शूद्राः-

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट-शूद्रम् ।

गो-महिषौ- गोमहिषम् ।

प्लक्ष-न्यग्रोधौ-प्लक्ष-न्यग्रोधम् ।

अश्व-रथौ-अश्व-रथम् ।
बदराऽऽमलके-बदराऽऽमलकम् ॥१३६॥

प्राणि-तूर्याङ्गाणाम् । ३ । १ । १३७ ।

प्राणि-तूर्ययोरङ्गार्थानां
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थः स्यात् ।
कर्ण-नासिकम्-
मार्दङ्गिक-पाणविकम् ।
स्वैरित्येव ? पाणि-गृध्रौ ॥१३७॥

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे । ३ । १ । १३८ ।

चरणा=कठादयः,
तद्वाचिनां
अद्यतन्यां
यौ स्थेणौ
तयोः कर्तृत्वेन सम्बन्धिनां
स्वैर्द्वन्द्वः
अनुवादविषये
एकार्थः स्यात् ।

प्रत्यष्ठात् कठ कालापम्,
उदगात् कठ–कौथुमम् ।
अनुवाद इति किम् ?
उदगुः कठकालापाः ।
अप्रसिद्धं कथयन्ति ॥ १३८ ॥

अ-क्लीवेऽध्वर्युक्रतोः । ३ । १ । १३९ ।

अध्वर्युः=यजुर्वेदः
तद्विहितक्रतुवाचिनां
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थः स्यात्,
न चेत्
एते क्लीबवृत्तयः ।
अर्काश्वमेधम् ।
अ–क्लीव इति किम् ?
गवामयनादित्यानामयने ।
अध्वर्यु इति किम् ? इषुवज्रौ ।
क्रतोरिति किम् ?
दर्शपौर्णमासौ ॥ १३९ ॥

निकटपाठस्य । ३ । १ । १४० ।

निकटः पाठो येपामध्येतॄणां
तेपां
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थः स्यात् ।
पदकक्रमकम् ॥ १४० ॥

नित्य--वैरस्य । ३ । १ । १४१ ।

नित्यं=जातिनिबद्धं वैरं येपां
तेपां
स्वैर्द्वन्द्व
एकार्थः स्यात् ।
अहि-नकुलम् ।
नित्यवैरस्येति किम् ?
देवासुराः—देवासुरम् ॥ १४१ ॥

नदी-देश-पुरां वि--लिङ्गानाम् । ३ । १ । १४२ ।

न दधिपयआदिः । ३ । १ । १४५ ।

दधिपय आद्यो
द्वन्द्व
एकार्थो न स्यात् ।
दधि-पयसी, सर्पि-र्मधुनी ॥ १४५ ॥

संख्याने । ३ । १ । १४६ ।

वर्त्तिपदार्थानां
गणने गम्ये
द्वन्द्व
एकार्थो न स्यात् ।
दश गोमहिषाः,
बहवः पाणिपादाः ॥ १४३ ॥

वाऽन्तिके । ३ । १ । १४७ ।

वर्त्तिपदार्थानां
संख्यानस्य समीपे गम्ये
द्वन्द्व
एकार्थो वा स्यात् ।

उपदशं गोमहिषम्-

उपदशा गोमहिषाः ॥ १४७ ॥

पूर्वनिपात प्रकरणम्

प्रथमोक्तं प्राक् । ३ । १ । १४८ ।

अत्र समासप्रकरणे
प्रथमान्तेन यन्निर्दिष्टं
तत् प्राक् स्यात् ।
आसन्नदशाः, सप्तगङ्गम् ॥१४८॥

राजदन्ताऽऽदिषु । ३ । १ । १४९ ।

"एतेषु समासेषु
अ-प्राप्त-प्रागूतिपातं
प्राक् स्यात् ।
राजदन्तः, लिप्तवासितम् ॥ १४९ ॥

विशेषण-सर्व्वादि-संख्यं बहुव्रीहौ । ३ । १ । १५० ।

विशेषणं सर्वादि
संख्यावाचि च
बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् ।
चित्रगुः सर्वशुक्लः, द्विकृष्णः ॥ १५० ॥

क्तः । ३ । १ । १५१ ।

क्तान्तं सर्व
बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् ।
कृतकटः ॥ १५१ ॥

जाति-काल-सुखादेर्नवा
। ३ । १ । १५२ ।

जातेः
कालात्
सुखादिभ्यश्च
बहुव्रीहौ
क्तान्तं वा प्राक् स्यात् ।
शाङ्गरजग्धी-जग्धशाङ्गरा ।
मासजाता-जातमासा ।
सुखजाता, जातसुखा ।
दुःखहीना, हीनदुःखा ॥ १५२ ॥

कडारजैमिनिः-जैमिनिकडारः ।

काणद्रोणः-द्रोणकाणः ॥ १५८ ॥

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ।३।१।१५९।

एषु द्वन्द्वेषु

अप्राप्तप्राक्त्वं

वा प्राक् स्यात् ।

धर्म्मोऽर्थौ, अर्थ-धर्म्मौ,

शब्दार्थौ, अर्थ-शब्दौ ॥ १५९ ॥

लघ्वक्षरा-ऽसखीदुत्-स्वराद्यदल्प-स्वरार्च्यमेकम् ।३।१।१६०।

लघ्वक्षरं

सखिवर्जेदुदन्तं

स्वराद्यकारान्तं

अल्पस्वरं

पूज्यवाचि

चैकं

द्वन्द्वे प्राक् स्यात् ।

शर-शीर्षम्,
अग्नी-षोमौ,
वायु-तोयम् ।
अ-सखीति किम् ।
सुत-सखायौ, अस्त्र-शस्त्रम् ।
प्लक्ष-न्यग्रोधौ, श्रद्धामेधे ।
लघ्वादि इति किम् ?
कुक्कुटमयूरौ, मयूरकुक्कुटौ ।
एकमिति किम् ?
शङ्ख-दुन्दुभि-वीणाः ।
द्वन्द्व इत्येव ? विस्पष्टपटुः ॥ १६० ॥

मास-वर्ण-भ्रात्रऽनुपूर्वम् ।३।१।१६१।

एतद् वाचि
द्वन्द्वेऽनुपूर्वं
प्राक् स्यात् ।
फाल्गुन-चैत्रौ,
ब्राह्मण-क्षत्रियौ,
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः,
बलदेव-वासुदेवौ ॥ १६१ ॥

भ-ऋतु-नुल्यस्वरम् । ३ । १ । १६२ ।

॥ श्री वर्धमानस्वामिने नमः ॥

अथ समासाश्रयकार्य–प्रकरणम्

तृतीयाध्यायस्य–

द्वितीयः पादः

परस्परा–ऽन्योऽन्येतरेतरस्याम्
स्यादेर्वा–ऽपुंसि । ३ । १ ।

एषां
    अ–पुंवृत्तीनां
        स्यादेः

आम् वा स्याद् ।
        इमे सख्यौ कुले वा ।

परस्परां–परस्परं;
    अन्योऽन्यां–अन्योऽन्यं,
        इतरेतरां–इतरेतरं,
            भोजयतः

अत इति किम् ?

अधिस्त्रि ।

अ-पञ्चम्या इति किम् ?

उपकुम्भात् ॥ २ ॥

वा तृतीयायाः । ३ । २ । ३ ।

अदन्तस्याऽव्ययीभावस्य

तृतीयाया

अम् वा स्यात् ।

किं नः उपकुम्भम्-

किं नः उपकुम्भेन ।

अव्ययीभावस्येति किम् ?

प्रियोपकुम्भेन ॥ ३ ॥

सप्तम्या वा । ३ । २ । ४ ।

अदन्तस्याऽव्ययीभावस्य

सप्तम्या

अम् वा स्यात् ।

उपकुम्भम्-उपकुम्भे निधेहि ।

अव्ययस्य
स्यादेर्लुप् स्यात् ।
स्वः, प्रातः ।
अव्ययस्येति किम् ? अत्युच्चैसः ॥ ७ ॥

ऐकार्थ्ये । ३ । २ । ८ ।

ऐकार्थ्यं=ऐकपद्यं
तन्निमित्तस्य
स्यादेर्लुप् स्यात् ।
चित्रगुः, पुत्रीयति, औपगवः ।
अत एव लुब्विधानाद्
"नाम नाम्ना"
स्युक्तावपि
स्याद्यन्तानां समासः स्यात् ।
ऐकार्थ्य इति किम् ?
चित्रा गावो यस्ये
त्यादिवाक्ये मा भूत् ॥८॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः । ३ । २ । ९ ।

अव्ययस्य
स्यादेर्लुप् स्यात् ।
स्वः, प्रातः ।
अव्ययस्येति किम्? अत्युच्चैसः ॥ ७ ॥

ऐकार्थ्ये ।३।२।८।

ऐकार्थ्यं=ऐकपद्यं
तन्निमित्तस्य
स्यादेर्लुप् स्यात् ।
चित्रगुः, पुत्रीयति, औपगवः ।
अत एव लुब्विधानाद्
" नाम नाम्ना "
न्युक्तावपि
स्याद्यन्तानां समासः स्यात् ।
ऐकार्थ्य इति किम्?
चित्रा गावो यस्ये
त्यादिवाक्ये मा भूत् ॥८॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ।३।२।९।

अत्र समासे ङसेर्लुबभावो निपात्यते । ब्राह्मणाच्छंसिनौ । निपातनाद् ऋत्विग्=विशेषाद् अन्यत्र लुबेव । ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ११ ॥

ओजो-ऽञ्जः-सहो-ऽम्भस्-तमस्-तपसः टः । ३ । २ । १२ ।

एभ्यः परस्य टावचनस्य उत्तरपदे परे लुब् न स्यात् । ओजसाकृतम्-अञ्जसाकृतम्, सहसाकृतम्-अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम्-तपसाकृतम्, ट इति किम् ? ओजोभावः ॥ १२ ॥

पुम्-जनुषोऽनुजान्धे । ३ । २ । १३ ।

पुम्-जनुर्भ्यां परस्य टो
यथासंख्यं
अनुजे-ऽन्धे चोत्तरपदे
लुप् न स्यात्,
पुंसाऽनुजः, जनुपाऽन्धः ।
ट इत्येव ? पुमनुजा ॥ १३ ॥

आत्मनः पूरणे ।३।२।१४।

अस्मात् परस्य टः
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे
लुप् न स्यात् ।
आत्मनाद्वितीयः, आत्मनापष्ठः ॥ १४ ॥

मनसश्चाऽऽज्ञायिनि ।३।२।१५।

मनस आत्मनश्च परस्य ट
आज्ञायिन्युत्तरपदे
लुप् न स्यात् ।
मनसाऽऽज्ञायी, आत्मनाऽऽज्ञायी ॥ १५ ॥

नाम्नि ।३।२।१६।

मनसः परस्य टः
संज्ञाविषये उत्तरपदे परे
लुप् न स्यात् ।
मनसादेवी ।
नाम्नीति किम् ?
मनोदत्ता कन्या ॥ १६ ॥

परा-ऽऽत्मभ्यां ङेः । ३ । २ । १७ ।

आभ्यां परस्य
ङेवचनस्य
उत्तपदे परे
नाम्नि लुप् न स्यात् ।
परस्मैपदम्, आत्मनेपदम् ।
नाम्नीत्येव ? परहितम् ॥ १७ ॥

अद्-व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् । ३ । २ । १८ ।

अदन्ताद्
व्यञ्जनान्ताच्च परस्याः
सप्तम्या

बहुलं नाम्नि

लुप् न स्यात् ।

अरण्येतिलकाः, युधिष्ठिरः ।

अद्-व्यञ्जनादिति किम् ?

भूमिपाशः ।

नाम्नीत्येव ? तीर्थकाकः ॥ १८ ॥

प्राक् कारस्य व्यञ्जने । ३ । २ । १९ ।

राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः=कारः ।

प्राचां देशे यः कारः

तस्य संज्ञायां गम्यमानायां

अद्-व्यञ्जनात् परस्याः

सप्तम्या

व्यञ्जनादौ

उत्तरपदे

लुप् न स्यात् ।

मुकुटेकार्षापणः, समिधिमापकः ।

प्राक् इति किम् ? यूथपशुः ।

उदीचामयं न प्राचां ।

कार इति किम् ?

अभ्यर्हितपशुः ।

व्यञ्जन इति किम् ?

अविकटोरणः ॥ १९ ॥

तत्पुरुषे कृति । ३ । २ । २० ।

अद्-व्यञ्जनात् परस्याः

सप्तम्याः

कृदन्ते उत्तरपदे

तत्पुरुषे

लुप् न स्यात् ।

स्तम्बेरमः, भस्मनिहुतम् ।

तत्पुरुष इति किम् ?

भन्वकारकः ।

अद्-व्यञ्जनादित्येव ?

कुरुचरः ॥ २० ॥

मध्या-न्ताद् गुरौ । ३ । २ । २१ ।

आभ्यां परस्याः

सप्तम्या

गुरौ

उत्तरपदे

लुब् न स्यात् ।

मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः ॥ २१ ॥

अ--मूर्द्ध-मस्तकात् स्वाङ्गाद-कामे ।३।२।२२।

मूर्द्ध-मस्तकवर्जात्

स्वाङ्गवाचिनः

अद्-व्यञ्जनात् परस्याः

सप्तम्याः

कामवर्जे उत्तरपदे

लुब् न स्यात् ।

कण्ठेकालः

अ-मूर्द्धमस्तकादिति किम् ?

मूर्द्धशिखः, मस्तकशिखः ।

अ-काम इति किम् ?

मुखकामः ॥ २२ ॥

न्धे घञि नवा ।३।२।२३।

बन्धे घञन्ते उत्तरपदे
अद्-व्यञ्जनात् परस्याः
सप्तम्या
लुब् वा न स्यात् ।
हस्तबन्धः-हस्तेबन्धः,
चक्रेबन्धः-चक्रबन्धः ।
घञि इति किम् ?
अजन्ते,
हस्तबन्धः ॥ २३ ॥

कालात् तन-तर-तम-काले ।३।२।२४।

अद्-व्यञ्जनान्तात् कालवाचिनः
परस्याः
सप्तम्याः
तनादिप्रत्ययेषु
काले चोत्तरपदे
वा लुब् न स्यात् ।
पूर्वाह्णेतनः-पूर्वाह्णतनः ।
पूर्वाह्णेतराम्-पूर्वाह्णेतराम् ।

पूर्वाह्णेतमाम्—पूर्वाह्णतमाम् ।
पूर्वाह्णेकाले—पूर्वाह्णकाले ।
कालादिति किम् ?
शुक्लतरे, शुक्लतमे ।
अद्-व्यञ्जनादित्येव ?
रात्रितरायाम् ॥ २४ ॥

शय-वासि-वासेष्व-कालात्

। ३ । २ । २५ ।

अ-कालवाचिनः
अद्-व्यञ्जनात् परस्याः
सप्तम्याः
एषूत्तरपदेषु
लुब् वा न स्यात् ।
बिलेशयः-बिलशयः ।
वनेवासी-वनवासी ।
ग्रामेवासः-ग्रामवासः ।
अ-कालादिति किम् ?
पूर्वाह्णशयः ॥ २५ ॥

वर्ष-क्षर-वराऽप्-सरः-शरो-रस्-मनसो जे ।३।२।२६।

एभ्यः परस्याः सप्तम्याः
जे उत्तरपदे
लुब् वा न स्यात् ।
वर्षेजः-वर्षजः ।
क्षरेजः-क्षरजः ।
वरेजः-वरजः ।
अप्सुजम्-अब्जम् ।
सरसिजम्-सरोजम् ।
शरेजम्-शरजम् ।
उरसिजः-उरोजः ।
मनसिजः-मनोजः ॥ २६ ॥

द्यु-प्रावृट्-वर्षा-शरत्-कालात् ।३।२।२७।

एभ्य परस्याः
सप्तम्याः

ये उत्तरपदे

लुब् न स्यात्,

दिविजः, प्रावृपिजः,

वर्षासुजः, शरदिजः

कालेजः ॥ २७ ॥

अपो य-योनि-मति-चरे ।३।२।२८।

अपः परस्याः सप्तम्याः

ये प्रत्यये

योन्यादौ च उत्तरपदे

लुब् न स्यात्

अप्सव्यः, अप्सुयोनिः,

अप्सुमतिः, अप्सुचरः ॥ २८ ॥

नेन्--सिद्ध-स्थे ।३।२।२९।

इन्प्रत्ययान्ते

सिद्धस्थयोश्चोत्तरपदयोः

न लुब् न स्यात्,

भवत्येवेत्यर्थः ।

स्थण्डिलवर्त्ती, साङ्काश्यसिद्धः
समस्थः ॥ २९ ॥

षष्ठ्याः क्षेपे । ३ । २ । ३० ।

उत्तरपदे परे
क्षेपे गम्ये
षष्ठ्याः लुब् न स्यात् ।
चौरस्यकुलम् ॥ ३० ॥

पुत्रे वा । ३ । २ । ३१ ।

पुत्रे उत्तरपदे
क्षेपे
षष्ठ्याः
लुब् वा न स्यात् ।
दास्याःपुत्रः–दासीपुत्रः ॥ ३१ ॥

पश्यत्-वाग्-दिशो हर-युक्ति-
दण्डे । ३ । २ । ३२ ।

एभ्यः परस्याः षष्ठ्याः
यथासंख्यं हरादौ उत्तरपदे

लुब् न स्यात् ।

पश्यतोहरः, वाचोयुक्तिः,

दिशोदण्डः ॥ ३२ ॥

अदसोऽकञा-यन-णोः । ३ । २ । ३३ ।

अदसः परस्याः षष्ठ्याः

अकञ्विषये

उत्तरपदे आयनणि च परे

लुब् न स्यात् ।

आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यायणः ॥ ३३ ॥

देवानांप्रियः । ३ । २ । ३४ ।

अत्र

षष्ठ्याः

लुब् न स्यात् ।

देवानांप्रियः ॥ ३४ ॥

शेप-पुच्छ-लाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः । ३ । २ । ३५ ।

शुनः परस्याः षष्ठयाः
शेपादौ
उत्तरपदे
संज्ञायां
लुप् न स्यात् ।
शुनःशेपः,
शुनःपुच्छः,
शुनोलङ्गूलकः ॥ ३५ ॥

वाचस्पति-वास्तोष्पति-दिवस्पति-दिवोदासम् । ३ । २ । ३६ ।

एते समासाः
षष्ठ्यलुपि
निपात्यन्ते
नाम्नि ।
वाचस्पतिः,
वास्तोष्पतिः,
दिवस्पतिः,
दिवोदासः ॥ ३६ ॥

ऋतां विद्या-योनिसम्बन्धे ।३।२।३७।

ऋदन्तानां
विद्यया योन्या वा
कृते सम्बन्धे
हेतौ सति
प्रवृत्तानां
षष्ठ्याः
तत्रैव हेतौ सति
प्रवृत्ते उत्तरपदे
लुप् न स्यात् ।
होतुःपुत्रः, पितुःपुत्रः,
पितुरन्तेवासी ।
ऋतामिति किम् ?
आचार्यपुत्रः ।
विद्या-योनिसम्बन्ध इति किम् ?
भर्तृगृहम् ॥ ३७ ॥

स्वसृ-पत्योर्वा । ३ । २ । ३८ ।

विद्या-योनिसम्बन्धनिमित्तानां
ऋदन्तानां

षष्ठ्याः
स्वसृ-पत्योः उत्तरपदयोः
योनिसम्बन्धनिमित्तयोः
लुब् वा न स्यात् ।
होतुःस्वसा-होतृस्वसा ।
स्वसुःपतिः-स्वसृपतिः ।
विद्या-योनिसम्बन्ध इत्येव ?
भर्तृस्वसा, होतृपतिः ॥ ३८ ॥

आ द्वन्द्वे । ३ । २ । ३९ ।

विद्या-योनिसम्बधनिमित्तानां
ऋदन्तानां यो द्वन्द्वः
तस्मिन् सत्युत्तरपदे
पूर्वपदस्याऽऽत् स्यात् ।
होतापोतारौ, मातापितरौ ।
ऋतामित्येव ? गुरु-शिष्यौ ।
विद्या-योनिसम्बन्ध इत्येव ?
कर्तृ-कारयितारौ ॥ ३९ ॥

पुत्रे । ३ । २ । ४० ।

पुत्रे उत्तरपदे
विद्या-योनिसम्बन्धानां
ऋदन्तानां
द्वन्द्वे
आः स्यात् ।
मातापुत्रौ, होतापुत्रौ ॥ ४

वेदसहश्रुताऽ--वायुदेवताना

। ३ । २ । ४१ ।

एषां द्वन्द्वे
पूर्वपदस्यः
उत्तरपदे
आः स्यात् ।
इन्द्रासोमौ ।
वेदेति किम् ? ब्रह्मप्रजापती ।
सहेति किम् ? विष्णुशक्रौ ।
श्रुतेति किम् ? चन्द्रसूर्यौ ।
वायुवर्जनं किम् ? वाय्वग्नी ।
देवतानामिति किम् ?

ईः षोम-वरुणेऽग्नेः । ३ । २ । ४२ ।

वेदसहश्रुताऽवायुदेवतानां

द्वन्द्वे

षोमे वरुणे चोत्तरपदे

अग्नेः

ईः स्यात् ।

षोमेति निर्देशाद् ईयोगे षत्वं च ।

अग्नीषोमौ, अग्नीवरुणौ ।

देवताद्वन्द्व इत्येव ?

अग्निसोमौ वटू ॥ ४२ ॥

इर्वृद्धिमत्य-विष्णौ । ३ । २ । ४३ ।

विष्णुवर्जे वृद्धिमति

उत्तरपदे

देवताद्वन्द्वे

अग्नेः

इः स्यात् ।

आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत ।

वृद्धिमतीति किम् ?

अग्नीवरुणौ ।

अ-विष्णाविति किम् ?

आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥ ४३ ॥

दिवो द्यावा । ३ । २ । ४४ ।

देवताद्वन्द्वे

दिवः

उत्तरपदे

द्यावा इति स्यात् ।

द्यावाभूमी ॥ ४४ ॥

दिवस्-दिवः पृथिव्यां वा । ३ । २ । ४५ ।

देवताद्वन्द्वे

दिवः पृथिव्यां

उत्तरपदे

एतौ वा स्याताम् ।

दिवस्पृथिव्यौ-

दिवःपृथिव्यौ-

द्यावापृथिव्यौ ॥ ४५ ॥

उषासोषसः । ३ । २ । ४६ ।

देवताद्वन्द्वे
उषसः
उत्तरपदे
उषासा स्यात् ।
उषासासूर्यम् ॥ ४६ ॥

मातरपितरं वा । ३ । २ । ४७ ।

मातृ-पित्रोः
पूर्वोत्तरपदयोः
द्वन्द्वे
ऋतः
अरो वा निपात्यते ।
मातरपितरयोः-मातापित्रोः ॥ ४७ ॥

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ।३।२।४८।

एषु अर्थेषु एते
कृतश-ष-साद्युत्तरपदाः
साधवः स्युः ।
अवस्करोऽन्नमलम्, अवकारोऽन्यः ।

अपस्करो रथाङ्गम्,

अपकरोऽन्यः ॥ ४.

परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽ
।३।२।४९।

परतो=विशेष्यवशात् स्त्रीलिङ्गः,
स्त्रीवृत्तौ एकार्थे उत्तरपदे
पुंवत् स्यात्,
न तूङन्तः ।
दर्शनीयभार्यः ।
परत इति किम् ? द्रोणीभार्यः ।
स्त्रीति किम् ? खलपुदृष्टिः ।
स्त्र्येकार्थे इति किम् ?
गृहिणीनेत्रः,
कल्याणीमाता ।
अनूङिति किम् ?
करभोरूभार्यः ॥ ४०,

यङ्-मानि-पित्तद्धिते । ३ । २ ।

क्यङि मानिनि चोत्तरपदे
पित्तद्धिते च परतः
स्त्रीलिङ्गोऽनूङ्
पुंवत् स्यात् ।
श्येतायते, दर्शनीयमानी ।
अयमस्याः, अजथ्यं यूथम् ॥५०॥

जातिश्च णि-तद्धितय-स्वरे

।३।२।५१।

अन्या=परतः स्त्री
जातिश्च
णौ प्रत्यये
यादौ स्वरादौ च तद्धिते
विषयभूते
पुंवत् स्याद्
अनूङ् ।
पटयति, एत्यः, भावत्कम् ।
जातिः—
दारद्यः, गार्गः ।

तद्धितेति किम् ?

हस्तिनीयति, हस्तिन्यः ॥ ५१ ॥

एयेऽग्नायी । ३ । २ । ५२ ।

एयप्रत्यये

अग्नायी एव

परतः स्त्री

पुंवत् स्यात् ।

[illegible] ।

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ।

आग्नेयः ॥ ५२ ॥

नाऽप्-प्रियाऽऽदौ । ३ । २ । ५३

अपप्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे

प्रियादौ च

परतः

स्त्री

पुंवत् स्यात् ।

कल्याणीपञ्चमा रात्रयः.

कल्याणीप्रियः ।
अप्-प्रियादाविति किम् ?
कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ ५३ ॥

तद्धिताऽककोपान्त्यपूरण्याख्याः । ३ । २ । ५४ ।

तद्धितस्याकप्रत्ययस्य च
क उपान्त्यो यासां ताः
पूरणप्रत्ययान्ताः संज्ञाश्च
परतः स्त्री
पुंवत् स्युः ।
मद्रिकाभार्यः, कारिकाभार्यः,
पञ्चमीभार्यः, दत्ताभार्यः ।
तद्धिताकेति किम् ?
पाकभार्यः ॥ ५४ ॥

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्त-विकारे । ३ । २ । ५५ ।

रक्त-विकाराभ्यामऽन्यार्थः
स्वरवृद्धिहेतुः
च तद्धितः
तदन्तः
परतः स्त्री
पुंवत् स्यात् ।
माथुरीभार्यः ।
स्वरेति किम् ?
वैयाकरणभार्यः ।
वृद्धिहेतुरिति किम् ?
अर्द्धप्रस्थभार्यः ।
अ-रक्तविकार इति किम् ?
काषायबृहतिकः, लौहेयः ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाद् ङीर्जातिश्चाऽ-मानिनि
। ३ । २ । ५६ ।

स्वाङ्गाद् यो ङीः
तदन्तो
जातिवाची च

परतः स्त्री
पुंवत् न स्यात्,
न तु मानिनि ।
दीर्घकेशीभार्यः, कठीभार्यः,
शूद्राभार्यः ।
स्वाङ्गादिति किम् ? पट्वभार्यः ।
अ-मानिनीति किम् ?
दीर्घकेशमानिनी ॥ ५६ ॥

पुंवत् कर्म्मधारये । ३ । २ । ५७ ।

परतः स्त्री
अनूङ्
कर्म्मधारये सति
स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे परे
पुंवत् स्यात् ।
कल्याणप्रिया, मद्रकभार्या,
माथुरवृन्दारिका,
चन्द्रमुखवृन्दारिका ।
अनूङित्येव ?
ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ ५७ ॥

रिति । ३ । २ । ५८ ।

परतः स्त्री
अनूङ्
रिति प्रत्यये
पुंवत् स्यात् ।
पटुजातीयाः, कठदेशीया ॥ ५८ ॥

त्व-ते गुणः । ३ । २ । ५९ ।

परतः स्त्री
अनूङ् गुणवचनः
त्व-तयोः प्रत्ययोः
पुंवत् स्यात् ।
पटुत्वम्, पटुता ।
गुण इति किम् ?
कठीत्वम् ॥ ५९ ॥

च्वौ क्वचित् । ३ । २ । ६० ।

परतः स्त्री
अनूङ्
च्वौ क्वचित्

पुंवत् स्यात् ।

महद्भूता कन्या ।

क्वचिदिति किम् ?

गोमतीभूता ॥ ६० ॥

सर्वादयोऽस्यादौ । ३ । २ । ६१ ।

सर्वादिः

परतः स्त्री

पुंवत् स्यात्,

न तु स्यादौ ।

सर्वस्त्रियः, भवत्पुत्रः ।

अ-स्यादाविति किम् ?

सर्वस्यै ॥ ६१ ॥

मृगक्षीराऽऽदिषु वा । ३ । २ । ६२ ।

एषु समासेषु

परतः स्त्री

उत्तरपदे

पुंवत् वा स्यात् ।

मृगक्षीरम्-मृगक्षीरम् ।

काकशावः-काकीशावः ॥ ६२ ॥

ऋदुदित् तर-तम-रूप-कल्प-ब्रुव-चेलट्-गोत्र-मत-हते वा ह्रस्वश्च । ३ । २ । ६३ ।

ऋदुदित्
परतः स्त्री
तरादिषु प्रत्ययेषु
ब्रुवादौ च
स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे
ह्रस्वान्तः
पुंवच्च
वा स्यात् ।

पचन्तितरा,
पचत्तरा,
पचन्तीतरा ।

श्रेयसितरा,
श्रेयस्तरा,
श्रेयसीतरा ।

पचन्तितमा,
पचत्तमा,
पचतीतमा ।

श्रेयसितमा,
श्रेयस्तमा,
श्रेयसीतमा ।
पचन्तिरूपा,
पचद्रूपा,
पचन्तीरूपा ।
विदुषिरूपा,
विद्वद्रूपा,
विदुषीरूपा ।
पचन्तिकल्पा,
पचत्कल्पा,
पचन्तीकल्पा ।
विदुषिकल्पा,
विद्वत्कल्पा,
विदुषीकल्पा ।
श्रेयसिकल्पा,
श्रेयस्कल्पा,
श्रेयसीकल्पा ।

पचन्तिभ्रुवा,
पचद्भ्रुवा,
पचन्तीभ्रुवा ।

श्रेयसिभ्रुवा,
श्रेयोभ्रुवा,
श्रेयसीभ्रुवा ।

पचन्तिचेली,
पचच्चेली,
पचन्तीचेली ।

श्रेयसिचेली,
श्रेयश्चेली,
श्रेयसीचेली ।

पचन्तिगोत्रा,
पचद्गोत्रा,
पचन्तीगोत्रा ।

श्रेयसिगोत्रा,
श्रेयोगोत्रा,
श्रेयसीगोत्रा ।

पचन्तिमता,
पचन्मता,
पचन्तीमता ।
श्रेयसिमता,
श्रेयोमता,
श्रेयसीमता ।
पचन्तिहता,
पचद्धता,
पचन्तीहता ।
श्रेयसिहता,
श्रेयोहता,
श्रेयसीहता ॥६३॥

ङ्यः । ३ । २ । ६४ ।

ङ्यन्तायाः
परतः स्त्रियाः
तरादिषु प्रत्ययेषु
ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु
एकार्थे
ह्रस्वः स्यात् ।

गौरितरा, गौरितमा,
नर्त्तकिरूपा, कुमारिकल्पा,
ब्राह्मणिब्रुवा, गार्गिचेली,
ब्राह्मणिगोत्रा,
गार्गिमता, गौरिहता ॥ ६४ ॥

भोगवत्-गौरिमतोर्नाम्नि
। ३ । २ । ६५ ।

अनयोः ङ्यन्तयोः
संज्ञायां
तरादिषु प्रत्ययेषु
ब्रुवादौ चोत्तरपदे
एकार्थे
ह्रस्वः स्यात् ।
भोगवतितरा, गौरिमतितमा,
भोगवतिरूपा, गौरिमतिकल्पा,
भोगवतिब्रुवा, गौरिमतिचेली.

गौरिमतिमता,

भोगवतिहता ।

नाम्नीति किम् ?

भोगवतितरा,

भोगवत्तरा,

भोगवतीतरा ॥ ६५ ॥

नवैक-स्वराणाम् । ३ । २ । ६६ ।

एकस्वरस्य ङ्यन्तस्य

तरादौ प्रत्यये

ब्रुवादौ चोत्तरपदे

स्त्र्येकार्थे

वा ह्रस्वः स्यात् ।

स्त्रितरा—स्त्रीतरा ।

श्रितरा—श्रीतरा ।

श्रितमा—श्रीतमा ।

श्रिब्रुवा—श्रीब्रुवा ।

एकस्वराणामिति किम् ?

कुटीतरा ॥ ६६ ॥

ऊङः । ३ । २ । ६७ ।

ऊङन्तस्य

तरादौ नाम्न्युत्तरपदे

स्वेकार्थे

वा ह्रस्वः स्यात् ।

ब्रह्मबन्धूतरा-ब्रह्मबन्धुतरा ।

कद्रुत्रा—कद्रूत्रा ॥ ६७ ॥

महतः कर-घास-विशिष्टे डाः

। ३ । २ । ६८ ।

करादौ उत्तरपदे

महतो

डा वा स्यात् ।

महाकरः—महत्करः ।

महाघासः—महद्घासः ।

महाविशिष्टः—महद्विशिष्टः ॥६८॥

त्रियाम् । ३ । २ । ६९ ।

स्त्रीवृत्तेर्महतः

करादौ उत्तरपदे

नित्यं डाः स्यात् ।

महाकरः,

महावासः,

महाविशिष्टः ॥ ६९ ॥

जातीयै-कार्थे-ऽच्वेः । ३ । २ । ७० ।

महतोऽच्व्यन्तस्य

जातीयरि

ऐकार्थ्ये चोत्तरपदे

डाः स्यात् ।

महाजातीयः, महावीरः ।

जातीयैकार्थ्य इति किम् ?

महत्तरः ।

अ–च्वेरिति किम् ?

महद्भूता कन्या ॥ ७० ॥

न पुंवन्निषेधे । ३ । २ । ७१ ।

हविपीति किम् ? अष्टकपालम् ।
कपाल इति किम् ?
अष्टपात्रं हविः ॥ ७३ ॥

गवि युक्ते । ३ । २ । ७४ ।

युक्तेऽर्थे गव्युत्तरपदे
अष्टनो दीर्घः स्यात् ।
अष्टागवं शकटम् ।
युक्त इति किम् ?
अष्टगुश्रेत्रः ॥ ७४ ॥

नाम्नि । ३ । २ । ७५ ।

अष्टनः
उत्तरपदे
संज्ञायां
दीर्घः स्यात् ।
अष्टापदः कैलाशः ।
नाम्नीति किम् ? अष्टदंष्ट्रः ॥ ७५ ॥

कोटर-मिश्रक-सिध्रक-पुरग-सारिकस्य वणे । ३ । २ । ७६ ।

एषां
कृत-पन्ये वने उत्तरपदे
संज्ञायां
दीर्घः स्यात् ।
कोटरावणम्,
मिश्रकावणम्,
सिध्रकावणम्,
पुरगावणम्,
सारिकावणम् ॥ ७६ ॥

अञ्जनादीनां गिरौ । ३ । २ । ७७ ।

एषां गिरौ उत्तरपदे
नाम्नि दीर्घः स्यात् ।
अञ्जनागिरिः, कुक्कुटागिरिः ॥ ७७ ॥

अन-जिरादि-बहुस्वर-शरादीनां मतौ । ३ । २ । ७८ ।

अजिरादिवर्ज-बहुस्वराणां
शरादीनां च
मतौ प्रत्यये
नाम्नि
दीर्घः स्यात् ।
उदुम्बरावती,
शरावती,
वंशावती ।
अन-जिरादीति किम् ?
अजिरवती, हिरण्यवती ॥ ७८ ॥

ऋषौ विश्वस्य मित्रे ।३।२।७९।

ऋषावर्थे
मित्रे उत्तरपदे
विश्वस्य
नाम्नि
दीर्घः स्यात् ।
विश्वामित्रः ॥ ७९ ॥

नरे ।३।२।८०।

नरे उत्तरपदे
नाम्नि
विश्वस्य
दीर्घः स्यात् ।
विश्वानरः कश्चित् ॥८०॥

वसु-राटोः । ३ । २ । ८१ ।

अनयोः उत्तरपदयोः
विश्वस्य दीर्घः स्यात् ।
विश्वावसुः, विश्वाराट् ॥ ८१ ॥

वलच्य-पित्रादेः । ३ । २ । ८२ ।

वलच्प्रत्यये
पित्रादिवर्जानां
दीर्घः स्यात् ।
आसुतीवलः ।
अ-पित्रादेरिति किम् ?
पितृवलः, मातृवलः ॥ ८२ ॥

चितेः कचि । ३ । २ । ८३ ।

चितेः
कचि
दीर्घः स्यात् ।
एकचितीकः ॥ ८३ ॥

स्वामिचिह्नस्याऽ-विष्टा-ऽष्ट-पञ्च-भिन्न-छिन्न--च्छिद्र--स्रुव--स्वस्तिकस्य कर्णे
। ३ । २ । ८४ ।

स्वामी चिह्नयते येन तद्वाचिनो
विष्टादिवर्जस्य
कर्णे उत्तरपदे
दीर्घः स्यात् ।
दात्राकर्णः पशुः ।
स्वामिचिह्नस्येति किम् ?
लम्बकर्णः ।
विष्टादिवर्जं किम् ?
विष्टकर्णः, अष्टकर्णः ॥ ८४ ॥

गति-कारकस्य नहि-वृति-वृषि-व्यधि-रुचि-सहितनौ क्वौ । ३ । २ । ८५ ।

गति-कारकयोः
न ह्यादौ
क्विबन्ते उत्तरपदे
दीर्घः स्यात् ।

उपानत्, नीवृत्,
प्रावृट्, श्वावित्,
नीरुक्, ऋतीषट्,
जलासट्, परीतट् ॥ ८५ ॥

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् । ३ । २ । ८६ ।

घञन्ते उत्तरपदे
उपसर्गस्य
बहुलं दीर्घः स्यात् ।
नीक्लेदः, नीवारः ।

बाहुलकात् क्वचिद्वा,
प्रतीवेशः-प्रतिवेश' ।

क्वचित्,

विपादः, निपादः ॥ ८६ ॥

नामिनः काशे । ३ । २ । ८७ ।

नाम्यन्तस्योपसर्गस्य

अजन्ते काशे उत्तरपदे

दीर्घः स्यात् ।

नीकाशः, वीकाशः ।

नामिन इति किम् ?

प्रकाशः ॥ ८७ ॥

दस्ति । ३ । २ । ८८ ।

दो यः

तादिरादेशः

तस्मिन् परे

नाम्यन्तस्योपसर्गस्य

दीर्घः स्यात् ।

नीत्तम्, वीत्तम् ।

द इति किम्? वितीर्णम् ।

तीति किम्? सुदत्तम् ॥ ८८ ॥

कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते । एकादश, षोडश, षड्दन्ता अस्य षोडन, षोढा, षड्ढा ॥ ९१ ॥

द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयो-ऽष्टाः प्राक्शताद् अन--शीति-बहुव्रीहौ । ३ । २ । ९२ ।

एषां यथासंख्यं एते प्राक्शतात् संख्यायां उत्तरपदे स्युः, नत्वशीतौ बहुव्रीहिविषये च । द्वादश, त्रयोविंशतिः, अष्टात्रिंशत् । प्राक्शतादिति किम् ? द्विशतम्, त्रिशतम्, अष्टसहस्रम् ।

हृल्लासः, हृल्लेखः,
हार्दम्, हृद्यः ॥ ९४ ॥

पदः पादस्याऽज्याऽऽति-गो-पहते ।३।२।९५।

पादस्य
अज्यादौ
उत्तरपदे
पदः स्यात् ।
पदाजिः, पदातिः,
पदगः, पदोपहतः ॥ ९५ ॥

हिम-हति-काषि-ये पद् ।३।२।९६।

हिमादौ उत्तरपदे
ये च प्रत्यये
पादस्य
पद् स्यात् ।
पद्धिमम्, पद्धतिः,
पत्काषी, पद्याः शर्कराः ॥ ९६ ॥

पद्घोषः–पादघोषः ।

पन्मिश्रः–पादमिश्रः ॥ ९८ ॥

नस् नासिकायाः तः–क्षुद्रे

। ३ । २ । ९९ ।

नासिकायाः

तस्प्रत्यये क्षुद्रे चोत्तरपदे

नस् स्यात् ।

नस्तः, नःक्षुद्रः ॥ ९९ ॥

येऽ–वर्णे । ३ । २ । १०० ।

नासिकायाः

य प्रत्यये वर्णादन्यत्रार्थे

नस् स्यात् ।

नस्यम् ।

य इति किम् ?

नासिक्यं पुरम् ।

अ–वर्ण इति किम् ?

नासिक्यो वर्णः ॥ १०० ॥

उदकस्याऽदः पेषं-धि-वास-वाहने । ३ । २ । १०४ ।

उदकस्य पेषमादौ उत्तरपदे उदः स्यात् ।

उदपेषं पिनष्टि, उदधिर्घटः, उदवासः, उदवाहनः ॥ १०४ ॥

वैकव्यञ्जने पूर्ये । ३ । २ । १०५ ।

उदकस्याऽसंयुक्तव्यञ्जनादौ पूर्यमाणार्थे उत्तरपदे उदो वा स्यात् ।

उदकुम्भः-उदककुम्भः ।

व्यञ्जन इति किम ? उदकामत्रम् ।

एकेति किम् ? उदकस्थालम् ।

पूर्य इति किम ? उदकदेशः ॥ १०५ ॥

उदकस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च संज्ञायां उदः स्यात् । उदमेघः, उदवाहः, उदपानम्, उदधिः, लवणोदः, कालोदः ॥ १०७ ॥

ते लुग्वा । ३ । २ । १०८ ।

संज्ञाविषये पूर्वोत्तरपदे लुग् वा स्यात् देवदत्तः, देवः, दत्तः ॥१०८॥

द्वय-न्तर नवर्णोपसर्गादप ईप् । ३ । २ । १०९ ।

द्वय-न्तभ्यां अवर्णान्तवर्जोपसर्गेभ्यश्च

खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे
मोऽन्तो यथासम्भवं
ह्रस्वादेशश्च स्यात् ।
झंमन्यः, कालिंमन्या, अरुन्तुदः ।
खितीति किम् ? ज्ञ-मानी ।
अन-व्ययस्येति किम् ?
दोपामन्यमहः ॥ १११ ॥

सत्याऽगदाऽस्तोः कारे । ३ । २ । ११२ ।

एभ्यः
कारे उत्तरपदे
मोऽन्तः स्यात् ।
सत्यङ्कारः,
अगदङ्कारः,
अस्तुङ्कारः ॥ ११२ ॥

लोकम्पृण---मध्यन्दिनाऽ-
नभ्याशमित्यम् । ३ । २ । ११३ ।

एते
कृतपूर्वपदमोऽन्ता

खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे
मोऽन्तो यथासम्भवं
ह्रस्वादेशश्च स्यात् ।
ज्ञंमन्यः, कालिमन्या, अरुन्तुदः ।
खितीति किम् ? ज्ञ-मानी ।
अन-व्ययस्येति किम् ?
दोषामन्यमहः ॥ १११ ॥

सत्याऽगदाऽस्तोः कारे । ३ । २ । ११२

एभ्यः
कारे उत्तरपदे
मोऽन्तः स्यात् ।
सत्यङ्कारः,
अगदङ्कारः,
अस्तुङ्कारः ॥ ११२ ॥

लोकम्पृण---मध्यन्दिनाऽ-नभ्याशमित्यम् । ३ । २ । ११३ ।

एते
कृतपूर्वपदमोऽन्ता

परस्याऽऽप उत्तरपदस्य
ईप् स्यात् ।
द्वीपम् , अन्तरीपम् ।
नीपम्, समीपम् ।
उपसर्गादिति किम् ? स्वापः ।
अन-वर्णेति किम् ?
प्रापम् , परापम् ॥ १०९ ॥

अनोर्देशे उप् । ३ । २ । ११० ।

अनोः परस्यापो
देशेऽर्थे उप् स्यात् ।
अनूपो देशः ।
देश इति किम् ?
अन्वीपं वनम् ॥ ११० ॥

खित्यन-व्ययाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च । ३ । २ । १११ ।

स्वरान्तस्याऽ
अन-व्ययस्य
अ-रुषश्च

खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे
मोऽन्तो यथासम्भवं
ह्रस्वादेशश्च स्यात् ।
झंमन्या, कालिमन्या, अरुन्तुदः ।
खितीति किम् ? ज्ञ-मानी ।
अन-व्ययस्येति किम् ?
दोपामन्यमहः ॥ १११ ॥

सत्याऽगदाऽस्तोः कारे । ३ । २ । ११२ ।

एभ्यः
कारे उत्तरपदे
मोऽन्तः स्यात् ।
सत्यङ्कारः,
अगदङ्कारः,
अस्तुङ्कारः ॥ ११२ ॥

**लोकम्पृण---मध्यन्दिनाऽ-
नभ्याशमित्यम् । ३ । २ । ११३ ।**

एते
कृतपूर्वपदमोऽन्ता

निपात्यन्ते ।

लोकम्पृणः

मध्यन्दिनम्,

अनभ्याशमित्यः ॥ ११३ ॥

भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे । ३ । २ । ११४ ।

आभ्यां

इन्धेः उत्तरपदे

मोऽन्तः स्यात् ।

भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः ॥ ११४ ॥

अ-गिलाद् गिल-गिलगिलयोः । ३ । २ । ११५ ।

गिलान्तवर्जात् पूर्वपदात् परे

गिले गिलगिले चोत्तरपदे

मोऽन्तः स्यात् ।

तेमिङ्गिलः, तिमिङ्गिलगिलः ।

अगिलादिति किम्?

तिमिङ्गिलगिलः ॥ ११५ ॥

भद्रोष्णात् करणे । ३ । २ । ११६ ।

आभ्यां परः

करणे उत्तरपदे

मोऽन्तः स्यात् ।

भद्रंकरणम्, उष्णंकरणम् ॥ ११६ ॥

नवाऽखित्-कृदन्ते रात्रेः ।३।२।११७।

खित्वर्जे कृदन्ते उत्तरपदे परे

रात्रेः

मोऽन्तो

वा स्यात् ।

रात्रिंचरः-रात्रिचरः ।

खिद्वर्जनमिति किम् ?

रात्रिमन्यमहः ।

कृदन्त इति किम् ?

रात्रिसुखम् ।

अन्तग्रहणं किम् ? रात्रयिता ॥ ११७ ॥

धेनोर्भव्यायाम् । ३ । २ । ११८ ।

धेनोः
भव्यायामुत्तरपदे
मोऽन्तो वा स्यात् ।
धेनुम्भव्या-धेनुभव्या ॥११८॥

अ-षष्ठीतृतीयादन्याद् दोऽर्थे । ३ । २ । ११९ ।

अ-षष्ठ्यन्ताद् अ-तृतीयान्ताच्च
अन्यात्
अर्थे उत्तरपदे
द् अन्तो वा स्यात् ।
अन्यदर्थः-अन्यार्थः ।
षष्ठ्यादिवर्जनं किम् ?
अन्यस्यान्येन वाऽर्थोऽन्यार्थः ॥ ११९ ॥

आशी-राशा-ऽऽस्थिता-ऽऽस्थो-त्सुको-ति-रागे । ३ । २ । १२० ।

एषूत्तरपदेषु
अ-षष्ठी-तृतीयात्
अन्याद्
द् अन्तः स्यात् ।

अन्यदाशीः, अन्यदाशा,
अन्यदास्थितः, अन्यदास्था,
अन्यदुत्सुकः, अन्यदूतिः,
अन्यद्रागः ।
अ-षष्ठीतृतीयादित्येव ?
अन्यस्य अन्येन वा
आशीः अन्याशीः ॥ १२० ॥

ईय-कारके ।३।२।१२१।

अन्याद्
ईये प्रत्यये
कारके चोत्तरपदे
दोऽन्तः स्यात् ।
अन्यदीयः, अन्यत्कारकः ॥ १२१ ॥

सर्वादि-विश्वग्-देवाद् डद्रिः क्व्यञ्चौ ।३।२।१२२।

सर्वादेः
विष्वग्-देवाभ्यां च
परतः

क्विबन्ते अञ्चौ उत्तरपदे
डद्रिरन्तः स्यात् ।
सर्वद्रीचः,
द्व्यद्र्यङ्,
कद्र्यङ्.
विष्वद्र्यङ्,
देवद्र्यङ्,
क्वीति किम् ?
विष्वगंचनम् ॥ १२२ ॥

सह-समः सध्रि-समि ।३।२।१२३।

अनयोः स्थाने
क्विबन्ते अञ्चौ उत्तरपदे
यथासंख्यं
सध्रि–समी स्याताम् ।
सध्र्यङ्, सम्यङ् ।
[क्वि ? सहाऽञ्चनम् ॥ १२३ ॥

[ति]र्यति । ३ । २ । १२४ ।

नगः-अगो गोरः ।

अ-प्राणिनीति किम् ?

अगोऽयं शीतेन ॥ १२७ ॥

नखादयः । ३ । २ । १२८ ।

एते

अकृताऽकाराद्यादेशा

निपात्यन्ते ।

नखः, नासत्यः ॥ १२८ ॥

अन् स्वरे । ३ । २ । १२९ ।

स्वरादौ उत्तरपदे

नञः अन् स्यात् ।

अनन्तो जिनः ॥ १२९ ॥

कोः कत्तत्पुरुषे । ३ । २ । १३० ।

स्वरादौ उत्तरपदे

कोः

तत्पुरुषे

कद् स्यात् ।

कदश्वः ।

तत्पुरुष इति किम् ?

कूष्ट्रो देशः ।

स्वर इत्येव ? कुब्राह्मणः ॥ १३० ॥

रथ-वदे । ३ । २ । १३१ ।

रथे वदे चोत्तरपदे

कोः कद् स्यात् ।

कद्रथः, कद्वदः ॥ १३१ ॥

तृणे जातौ । ३ । २ । १३२ ।

जातौ अर्थे

तृणे उत्तरपदे

कोः कद् स्यात् ।

कत्तृणा रोहिषाख्या तृणजातिः ॥ १३२ ॥

कत् त्रिः । ३ । २ । १३३ ।

कोः किमो वा
त्रौ उत्तरपदे
कद् स्यात् ।
कत्त्रयः ॥ १३३ ॥

काऽक्ष-पथोः । ३ । २ । १३४ ।

अनयोः
उत्तरपदयोः
कोः का स्यात् ।
काऽक्षः, कापथम् ॥ १३४ ॥

पुरुषे वा । ३ । २ । १३५ ।

पुरुषे उत्तरपदे
कोः का वा स्यात् ।
कापुरुषः—कुपुरुषः ॥ १३५ ॥

अल्पे । ३ । २ । १३६ ।

ईषदर्थस्य कोः उत्तरपदे
का स्यात् ।
कामधुरम्, काऽच्छम् ॥ १६६ ॥

का-कत्रौ वोष्णे । ३ । २ । १३७ ।

उष्णे उत्तरपदे

कोः का-कवौ वा स्याताम् ।

कोष्णम्—कवोष्णम् ।

पक्षे यथाप्राप्तमिति ।

तत्पुरुषे–

कदुष्णम् ।

बहुव्रीहौ–

कूष्णो देशः ॥ १३७ ॥

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ३ । २ । १३८ ।

कृत्यान्ते उत्तरपदे

अवश्यमो

लुक् स्यात् ।

अवश्यकार्यम् ।

कृत्य इति किम् ?

अवश्यं लावकः ॥ १३८ ॥

समः तत-हिते वा । ३ । २ । १३९ ।

तते हिते चोत्तरपदे

समो लुग् वा स्यात् ।

सततम्—सन्ततम् ।
सहितम्-संहितम् ॥ १३९ ॥

तुमश्च मनः-कामे ।३।२।१४०।

तुम्—समोः
मनसि कामे चोत्तरपदे
लुक् स्यात् ।
भोक्तुमनाः, गन्तुकामः
समनाः सकामः ॥ १४० ॥

मांसस्यानङ्-घञि पचि नवा ।३।२।१४१।

अनङ्-घञन्ते पचौ उत्तरपदे
मांसस्य लुग् वा स्यात् ।
मांस्पचनम्, मांसपचनम् ।
मांस्पाकः, मांसपाकः ॥ १४१ ॥

दिक्शब्दात् तीरस्य तारः ।३।२।१४२।

अस्मात् परस्य
तीरस्य उत्तरपदस्य
तारो वा स्यात् ।
दक्षिणतारम्-दक्षिणतीरम् ॥ १४२ ॥

सहस्य सोऽन्यार्थे । ३ । २ । १४३ ।

उत्तरपदे परे
बहुव्रीहौ
सहस्य सो वा स्यात् ।
सपुत्रः-सहपुत्रः ।
अन्यार्थे इति किम् ?
सह-जः ॥ १४३ ॥

नाम्नि । ३ । २ । १४४ ।

उत्तरपदे परे
बहुव्रीहौ
सहस्य सः
संज्ञायां स्यात् ।
साश्वत्थं वनम् ।

अन्यार्थ इत्येव ?

सहदेवः कुरुः ॥ १४४ ॥

अदृश्याधिके । ३ । २ । १४५ ।

अदृश्यं=परोक्षम्,

अधिकं=अधिरूढं

तदर्थयोः उत्तरपदयोः

बहुव्रीहौ

सहस्य सः स्यात् ।

साग्निः कपोतः,

स-द्रोणा खारी ॥ १४५ ॥

अ-कालेऽव्ययीभावे । ३ । २ । १४६ ।

अ-कालवाचिन्युत्तरपदे

सहस्य

अव्ययीभावे

सः स्यात् ।

सब्रह्म साधूनाम् ।

अ-काल इति किम् ?

सहपूर्वाह्णं शेते ।

अव्ययीभाव इति किम् ?

सहयुध्वा ॥ १४६ ॥

ग्रन्थाऽन्ते । ३ । २ । १४७ ।

एतद्वाच्युत्तरपदे

सहस्य

अव्ययीभावे

सः स्यात् ।

सकलं ज्योतिषमधीते ॥ १४७ ॥

नाऽऽशिष्य-गो-वत्स-हले

। ३ । २ । १४८ ।

गवादिवर्जे उत्तरपदे

आशिषि गम्यायां

सहस्य सो

न स्यात् ।

स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय ।

आशिषीति किम् ? सपुत्रः

गवादिवर्जनं किम् ?
स्वस्ति तुभ्यं
सगवे–सहगवे ।
सवत्साय–सहवत्साय,
सहलाय–सहहलाय ॥ १४८ ॥

समानस्य धर्मा-ऽऽदिषु । ३ ।२। १४९ ।

धर्मादौ उत्तरपदे
समानस्य
सः स्यात् ।
सधर्मा, सनामा ॥ १४९ ॥

स-ब्रह्मचारी । ३ । २ । १५० ।

अयं निपात्यते ॥ १५० ॥

दृक्-दृश-दृक्षे । ३ । २ । १५१ ।

एषु–उत्तरपदेषु
समानस्य
सः स्यात् ।
सदृक्, सदृशः, सदृक्षः ॥ १५१ ॥

अन्य-त्यदादेरा: । ३ । २ । १५२ ।

अन्यस्य

त्यदादेश्च

दृगादौ उत्तरपदे

आः स्यात् ।

अन्यादृक्,

अन्यादृशः,

अन्यादृक्षः ।

त्यादृक्,

त्यादृशः,

त्यादृक्षः ।

अस्मादृक्,

अस्मादृशः,

अस्मादृक्षः ॥ १५२ ॥

इदम्-किम् ईत्-की । ३ । २ । १५३ ।

दृगादौ उत्तरपदे

इदम्-किमौ

पिहितम्, अ-पिहितम् ।

पिनद्धम्, अपिनद्धम् ॥ १५६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः

॥ इति समासाश्रयकार्यप्रकरणम् ॥

सद्गुरूपास्तिबलेन
परिकर्मितविवेकमतिमन्तरा
व्याकरणादिज्ञानं न हितावहम् ।

॥ शास्त्र-मर्मज्ञतापरिकर्मणाये
ज्ञानाचार-मर्यादा-
सत्यापनपूर्वं
हि
व्याकरणाध्ययनं
मुमुक्षूणां
समुपयोगि
भवति ॥

श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासन-लघुवृत्ति-(प्रथमभाग) सूत्रानुक्रमणिका

अ

वि...शो...ध्य प...ठ...न्तु!!

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धपाठ	पत्रम्	पङ्क्तिः
निष्पत्तिः	२	६	बिम्बौष्ठी	३३	२
एऐ	४	११	इ-उ ऋ०	३४	९
कण्ठ्यः	५	१४	ऋादिः	३४	१५
°प्लुतौ	१०	१४	°सङ्ख्यम्	३७	५
परस्परं स्वाः	११	१७	ऋतो	३७	१२
भेदौ	१३	११	१-२-२७	३८	२
जसमौ०	१३	१३	प्लुतो०	४०	८
°स्यामहि०	१४	१०	उ इति	४२	११
°ऽसत्त्वे	१९	१४	कुङ्ङ्वास्ते	४४	७
विभक्त्य०	२०	११	कुङङुआस्ते	४४	७
°पदः	२४	२	असत्त्वाण्	४४	८
°प्रथमस्या०	२४	१०	°नीदादेः	४४	१०
ऋॢ	२६	२	खट्वा	४५	३
ऋकारः	२६	७	नॄरूपाहि	५२	१३
आर्	२९	११	वव्वँम्यते	५५	३
दुःखेन०	२९	१४	कव्वँः	५५	५
आयार्	२९	१५	°छेते,प्राङ्क् शेते	५६	१२
ऋता	२९	१८	इनः मः	५७	
°क्षरैः	३०	१४	भ्रत्योतति	५७	

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
पदान्तस्थयोः	६०	१३
पटविंह	६२	८
तविंह	६२	१०
परस्य	६२	१३
त्वक्क्	६६	८
१-३-३५ तमं सूत्रं दृष्टि-दोषितः पतितं, तद्धि एवम्-	६७	६
शिटःप्रथम द्वितीयस्य १-३-३५		
शिटः परयोः प्रथम-द्वितीययोः द्वे रूपे वा स्याताम् ।		
त्वंक्करोषि-त्वंकरोषि ।		
त्वंक्खनसि-त्वं खनसि ॥३५॥		
पुत्राऽऽदिनी	६८	८
पुत्राऽऽदिनी	६८	९
दीर्घ०	७०	२
सोढा, वोढा, उद०	७१	७
चक्षुश्च्यातति	७७	८

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
तवर्गस्य	८२	३
ऐसु	८४	१
१-४-३	८४	७
एद् बहु०	८४	१५
१-४-७	८५	१३
ङेङस्योः	८५	१५
खट्वायाम्	९१	३
एकारः स्यात्	९१	१८
इदन्त०	९२	३
ईदुतौ	९२	६
साधवे	९३	२
ङिडौँः	९३	१३
ङिःऔः	९३	१८
स्त्रीदूदन्ताभ्यां	९७	१२
स्त्रीदूदन्ताच्च	९८	८
तेषां	१०४	११
°चतसृ-भ्र्यः	१०५	५
पितॄणाम्	१०५	२३
चतसृ-भ्र्०	१०५	१४
पितॄन्	१०६	१८
°शसोः	२०८	३
°शसोः	१०८	७

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
ऽन्तस्याऽन्	१११	१३
°नाम्यन्तानाम्	१११	१५
आप्वर्जे	११२	८
कर्तृणी	११२	१२
युञ्जौ	११५	११
पुंसो	११६	२
पथिन्	११७	४
इन् ङीस्वरे० १-४-७९	११८	१४
मथः अनृभुक्षी		
सेना कुले वा	११९	४
ऋभुक्षः		
वाःशेषे	१२०	४
वाः स्यात्	१२०	१०
१-४-८३	१२०	१५
तस्मिन् परे	१२१	१८
कर्तृणि	१२२	४
हन्-पूषा०	१२२	१३
क्रोष्ट्रीभ्याम्	१२६	३
परिपालन०	१२६	१२
त्रिचतुर०	१२७	३
°चतुरोः	१२७	६
अनि=न विषयात्	१२८	६
२-१-७	१३०	२
२ १ ८	१३०	१०
°स्मदोर्मोः	१३०	१९
युवाम् °वाम्	१३१	१६
°दस्मदी च एक०	१३७	३
घर्मोऽ०	१३७	१०
घर्मो०	१३८	७
साधो सुवि०	१४१	१९
न स्यात्	१४२	८
दृश्यर्थे०	१४३	७
दृश्यर्थे०	१४४	४
°मा लोको	१४५	३
युवां	१४५	१८
अद् व्यञ्जने	१४८	४
२-१-३८	१५०	२
सौ परे	१५०	४
°मभिव्याप्य	१५१	१३
त्यौ द्वौ	१५१	१६
°मिच्छति	१५८	१४
धातोः	१५८	१५
असत्=असिद्धं	१६०	१९
सर्पीषि	१६१	५

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
यौ स्वौ	१६२	९	एभिर्युक्ताद्	२०८	५
यौ वौ	१६३	९	उभयतः	२०८	१७
कुरू इत्युकारः	१६४	३	भागिनि	२०९	१५
अहरधीते	१६७	९	°कार्योऽशः	२०९	१६
निघोक्ष्यते	१६८	११	°पुष्पेषु	२१६	५
न्यघूढ्वम्			क्रियाऽपि	२२०	७
अलब्धाः	१६९	१०	वर्तते	२२०	९
नाम्यन्तात्	१७०	४	°नाप्ते	२२३	२
२-१-८१	१७०	६	°मानात्	२२३	४
अनायिढ्वम्	१७०	१२	°ऽऽश्रयणं	२२४	१०
°न्तस्थात्	१७०	१८	मा भूत्	२२४	१२
नासिका०	१७९	१०	नमोऽर्हद्भ्यः	२२६	१७
°ष्ट्र-स्वर०	१८२	१५	आरादर्थैः	२२७	२
भाती	१८६	३	अन्यस्य	२३१	१०
आहारयत्यो०	१९३	१६	°हेतोः	२३६	४
इयभिवदो०	१९४	२	,,	२३७	२
मैत्रं	१९६	१३	ओदनं	२३८	६
र २-२-१८	१९९	५	पवमानः	२३८	९
२-२-२६	२०३	५	अधीयंस्त०	२३८	१२
अपादानम्	२०४	१२	कुर्वन्	२३८	१४
आमन्त्र्यार्थ०	२०६	१२	आगामी वा	२४०	१२
[illegible] वा	२०७	१५	द्विःकांस्य०	२४१	१५

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
कुशलो	२४२	३
२-४-१०१	२४३	१६
दग्धेषु	२४७	५
द्व्यहात्	२४९	८
घर्मात् वा	२५०	१०
पष्ठूया०	२५१	६
परः	२५१	१०
हेत्वर्थेस्तृतीयायाः	२५१	१४
को हेतुः	२५२	१०
मे=नक्षत्रे	२५५	४
फल्गुनीषु	२५५	११
एसे मे	२५६	४
सम्बन्धिनो	२५८	१०
°कुम्भकुशा०	२५९	८
आयुष्टोमः	२६६	१२
परस्य	२६७	३
मातुःष्वसा	२६७	८
पितुः स्वसा		
श्रोषेणः	२७०	६
शङ्कुष्ठः	२७२	७
परस्य	२७६	३
प्रत्यष्टम्नात्	२७८	१३
°मवष्टभ्नाति	२७९	७
अवाष्ट्रणत्	२८०	११
असौ ह०	२८३	१२
पर्यष्वजत	२८३	१९
पर्यस्वजत		
न्यष्वजत		
न्यस्वजत		
निरभ्यनोश्च	२८४	१३
परिस्कन्ता	२८६	१२
२-३.५४	२८६	१२
अस्तेः सो	२८८	५
गतौ	२८९	२
नृणाम्	२९०	५
आम्रवणम्	२९२	२
स्यात्	२९२	१२
स्यात्	२९३	५
स्यात्	२९३	१२
स्यात्	२९३	१७
स्यात्	२९५	८
युवन्	२९६	२
स्यात्	२९६	१६
°पसर्गस्थात्	२९७	४

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
स्यात्	२९७	७
°द्राति०	२९८	१०
°बान्ते पाठेवा	२९९	१०
स्यात् कृत्प्रत्यये	३०१	१७
°स्याद् रादेः	३०२	११
व्यञ्जना०	३०३	२
–प्रभावनम्	३०५	११
२-३.९२	३०६	८
२-३-९५	३०७	९१
२-३-९६	३०७	१८
स्त्रीवृत्तेः	३१३	६
ाघातूद्दितः	३१४	२
्तदन्तात्	३१४	१६
कुण्डोघ्नी	३१६	१४
..माहारात्	३२१	१६
रेवती०	३२४	६
रेरंसु०	३२६	५
स्वरादुतो०	३२९	१५
्नःपलिता०	३३१	२
बह्वादि०	३३२	२
दीर्घ०	३३२	५

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
बिम्बोष्ठा	३३२	१५
सुकण्ठी	३३३	५
स्वाङ्गाभ्याम्		
आभ्याम्	३३२	११
असंज्ञायाम् एव	३३३	१२
करणादेः	३३५	९
दन्तमिता०	३३६	६
गर्भिण्योः	३३९	३
गर्भिण्यां च	३३९	६
नित्यस्त्री०	३३९	१०
किम् ? खट्वा	३३९	१९
मुद्गपर्णी	३४०	८
२-४-५६	३४०	१२
सदादि०	३४०	१३
शङ्खपुष्पी	३४०	१८
२-४-६०	३४३	३
°ऽऽचार्यो०	३४४	८
तित्तिरिः	३४८	८
°कद्रु०	३४९	९
वाहवन्तात्	३४९	११
कमण्डलुः	३४९	१५
ऊङ्, स्यात्	३५०	४

शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धपाठः	पत्रम्	पङ्क्तिः
अशिनेति	४०३	१७	स्थेणो०	४११	
सायाह्नादयः	४०४	२	कौथुमम्	४५२	
तत्पुरुषाः	४०४	३	०वाच्चिनां	४५२	
समेंऽशे०	४०४	११	प्राग्निपातं	४५६	१
पूरण०	४०५	२	बहुव्रीहौ	४५६	११
एकशब्दः			एतद्वाचि	४६१	११
तृतीयान्तो	४११	४	३।२।११	४६३	६
आतुरार्था यवागूः	४१२	१४	ऋद्ध०	४६६	६
इति	४१४	१४	नाम्ने	४६७	१२
"चाचारे"	४१९	५	लुब्	४७८	३
पूर्वकालैक०	४२४	१७	०कन्या०	४८०	५
कृतार्थे०	४३०	४	०ष्वति	४८१	१०
०वचनैः	४३२	७	विद्या०	४८२	२
प्लक्षश्च	४३९	९	परतः स्त्री	४९३	११
०श्चैकश्च	४४१	३	प्रत्यययोः	४९४	११
भेदो वा	४४२	१८	पुंवच्च	४९६	११
०नैकं च वा	४४५	१२	दस्ति	५११	११
मघाः	४४७	२	३।२।९७।	५१६	२
बदरा०	४५०	२	ञमन्यः,	५२३	५